

Türk dillərində sözün quruluşu sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə istiqamətində də təsnif edilir.

Sözün quruluşu:

Düzəltmə sözlər - dəyişən sözlər: orakçı, işlək, dalğa solungaç, inanç, işdən və s.

Türk dillərində sözlərin tərkibcə dəyişilməsi hal, mənsubiyyət, xəbərlik, kəmiyyət, zaman, şəxs kateqoriyaları, növ və formalar üzrə baş verir. Məsələn, qırğız dilində «*eneleribizde*» (*analarımızda*) sözünü götürək. «*Ene*» sözü cəmlilik ifadə edən (-*ler* şəkilçisi), I şəxsin cəminə aid (- *ibiz* morfoloji göstəricisi) və yerlik hal (-*de* morfoloji göstəricisi) hesabına formasını dəyişmişdir. Ümumi sistem *ana* (*ana*), *ler* (*lar*), *de* (*da*) morfemlərində mövcuddur. Fərqli cəhət isə *-imiz* və *ibiz* formalarıdır.

Türk dillərində (özbək, qazax, türk dillərində) sözün morfolojiyası, tipologiyası dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə uyğun - yuxarı və aşağı struktur səviyyələrdə öyrənilmişdir⁵⁹.

Türk dillərinin morfoloji strukturu təmiz iltisəqiliyi nümayiş etdirir. Bu dillərin orfoqrafiyasında söz və formalar tarixən dəyişir, bu durum adətən digər dillərdə də müşahidə olunur. Məsələn, tarixən *suv* formasında özünü göstərmiş həmin söz müxtəlif türk dillərində *su* (azərb.), *si* (tat.), *suv* (krım - tatar), *suv* (çuv.), *huw* (başq.) və s. orfoqrafiyada diqqəti cəlb etməkdədir.

Türk dilləri quruluş etibarını ilə iltisəqi dillərdən olduğuna görə bu dillərdə söz kökləri dəyişilməz qalır, onlardan yaranan sözlərin əmələ gəlməsi, müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsi, əsasən, morfoloji göstəricilərlə gerçəkləşir. Odur ki, bu qohum dillərdə sözlərin tərkibini kök +şəkilçi strukturu təşkil edir.

⁵⁹ Усманов С.У. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1964; Искаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. Автореф. докт. дисс., Алма-Ата, 1964; Джикия М.С. Структура словоформ турецкого языка. Тбилиси, «Мецниереба», 1984

Türk dillərində şəkilçilər ahəng qanununa görə iki, dörd, hətta səkkiz variantda olur. Məs.:

İki variantda işlənənlər: lar, -ler (türk), nar, - ner (qaq.), - dar, - der (qaz.)

Dörd variantda işlənənlər: -çı, -çi, -çu, -çü; li, -li, -lu, -lü.

Səkkiz variantda işlənənlər: - ı 4, - nı4.

Türk dillərinin morfolojiyasını bir- birindən relikt formalarda olan şəkilçilər də fərqləndirir. Məsələn, - **sar** şəkilçisi. Bu morfoloji göstərici üç mənbədə - çuvaş, monqol və ümumtürk qaynaqlarında müşahidə olunur. Çuvaş dilində qeyri - məhsul dardır, topluluq mənasını ifadə edir. Məs.: *yuman - yumansar, saka - sakasar*. Başqırd dilində də bu relikt formaya rast gəlmək olur: *kayınsar, karamasar, kayınsar, karamasar, yeyənsər, büləsər, tıyasar*⁶⁰.

Bu qədim formativ - relikt elementi türk dillərində axtarmalı olsaq, o zaman həmin şəkilçinin monqol dillərində də varlığı ortaya çıxır. Monqol (buryat) dillərində -*sar* (- *sor*, - *ser*) - *bülöölinsər, basaqaşar, amansar, xoolonsor*⁶¹.

- *sar* formantına «ay - *sar*» (qeyri-bərabər) şəklində qazax dilində də təsadüf olunur⁶².

Türk dillərində bu şəkilçi zaman keçdikcə diferensiallaşmışdır. Belə ki, çuvaş dilində topluluq mənası qaldığı halda, başqırd dilində cins kateqoriyasının göstəricisi kimi də işlənir.

Digər morfoloji formantlar da tarixən mövcuddur ki, onların izlərinə müasir türk dillərində rast gəlmək olur. Məs.: *qarqaşa* sözünün sonundakı -*şa* şəkilçisi. Tədqiqatçılar bu şəkilçinin ilkin variantının -*şah* olduğunu göstərirlər. Çünki bu söz mürəkkəb antroponimlərin tərkibində işlənmiş, sonradan tələffüzlə əlaqədar olaraq *h* spirantı düşmüşdür: Müqayisə et:

⁶⁰ Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959, с. 75

⁶¹ Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков. М., 1974, с. 196.

⁶² Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с. 197.

Batırşah - Batırşa, Timerşah - Timerşa, Əxmətşah - Əxmətşa, Moratşah - Moratşa və s.⁶³

Qarqasha sözü Azərbaycan və başqırd dillərində xərc, çıxar mənalarında işlənir.

İltisafiliyin tələblərinə görə türk dillərinin sözləri qrammatik cəhətdən dəyişir. Məs.: Özbək dilində *balik - baliği - balik - qa, balik - lar - balik - lar - qa; boğ - bokka*; qaqauz dilində *gölgə - gölgelenmaa - gölgeli - gölgelik*; türk dilində: *başçı - başkası - başkan - başla - başlan - başsız - başarı - başlık - başlat - başlıklı, şor dilində: palık - palıqçı - palıqçısı* və s.

Müşahidələr göstərir ki, müqayisə olunan müasir türk dillərində qrammatik sistemin bütün ümumi və diferensial əlamətləri morfoloji kateqoriya göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Türk dillərində sözdəyişdirici şəkildələr, bütövlükdə, 7 qrup kateqoriyada cəmlənir. Bunlardan 4-ü adlara, 3-ü isə feillərə məxsusdur. Həm adlara, həm də feillərə aid şəkildələrin özünəməxsus sıralanma qaydası vardır. Burada qrammatik kateqoriya şəkildələrinin hamısının işlənmə vəziyyəti eyni deyildir. Oxşarlıqlar ümumi və bərabər inkişaf perspektivlərini əks etdirir. Fərqlər isə dillər arasında ayrılma və ərazicə uzaqlaşma proseslərinin təzahürləri kimi meydana çıxır⁶⁴.

⁶³ Азнагулов Р.Г. Реликтовые формы словообразования Башкирского языка.- «Советская тюркология», 1983, № 5, с.58

⁶⁴ Yusifov M. Türkölogiyaya giriş. Bakı, Nurlan», 2000, s. 210-211

NİTQ HISSƏLƏRİ

İSİM

Hər bir nitq hissəsi xüsusi kompleks qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriyaların tədqiqi morfologiyanın birinci dərəcəli vəzifəsidir. Çünki qrammatik kateqoriyalar dilin strukturu ilə birbaşa əlaqədədir.

Söz dilin mərkəzi vahididir. Söz semiotik işarədir. Söz dilin assimetrik kodudur. Onun morfologiyadakı (biçim bilgisində - türkçə) əlamətləri müxtəlif və rəngarəngdir. Bu müxtəliflik nitq hissələrini yaratmışdır. Sözlər nitq hissələrinin ətrafında cəmləşir. Bəzi sözlər əşya bildirir: *ağaç, tas, tau, cer, su, kisi, bala, bas, köl, kün, as (aş), ağac, daş, dağ, yer, su, kişi, uşaq, baş, göl, gün, aş* və s. Bəziləri əlamət və keyfiyyət ifadə edir: *uzun, qızıl, sarı, mavi, ak, qara ak, kara, kızıl, kök, sarı, casıl, caksı, tomen (nazik), cakin* və s. Bəziləri miqdar və kəmiyyət bildirir: *bir, eki, üç, dörd, bes, altı, ceti, seqiz, toğuz, cırma, otiz, kırık, elu, toksan, cüz, mın* və s. Bəziləri əvəzləmə funksiyasını yerinə yetirir: *men, sen, ol, biz, onda, munda, mən, sən, o, biz, onda, bunda* və s. Bəziləri iş, hərəkət, proses ifadə edir: *al, kel, bar (get), tür, iş (iç), kara (bax), ayt, gəl, get, dur, iç, bax, de* və s.

Türkçələrdə iki söz kökü mövcuddur: isim kökü, feil kökü.

Oğuz dillərində nitq hissələrini təşkil edən adlar fərqli şəkildədir. Məs.:

Türkmən dilində əsas nitq hissələri: *ad (isim), sıpat (sifət), san (say), çalışma (əvəzlik), işlik (fel)*.

Türkmən dilində «nitq hissəsi» termini *özbaşdak sözlər* şəklindədir.

Türkmən dilində köməkçi nitq hissələri: *posleloqlar (qoşma), baqlayjular (bağlayıcı), ovnuk bölekler (ədat)*.

Türk dillərində eyni söz iki, üç nitq hissəsinin vəzifəsini kontekstdə yerinə yetirə bilər. Məsələn, «iyi» sözü: *İyi çocuk iyi oxuyur (Yaxı uşaq yaxşı oxuyur)*. Birinci «iyi» sifət, ikinci «iyi» isə zərfdir. Hərəkətin tərzini ifadə edir.

Türk dillərində morfoloji vahidlər elementar və kompleks olmaqla 2 yerə ayrılır. Dilin morfoloji səviyyəsində elementar vahidlər - morfemlərdir.

İsim əşyalıq ifadə edir. İsim canlı və cansız əşyaları, predmetləri, real hadisələri, onlar arasında olan əlaqələri və münasibətləri və vəziyyəti, mücərrəd anlayışları ifadə edir.

Türk dillərində isim nitq hissələri içərisində başlıca yer tutur və leksik qatın çoxsaylı təbəqəsini təşkil edir, özünün həcmi, genişliyi və mövqeyi etibarlı ilə başqa nitq hissələrindən seçilir.

İsim leksik - semantik aspektdə xüsusi adlar və ümumi adlara bölünür. «İsim» türk dillərində fərqli terminlərlə ifadə olunur: «*ad*» (türk), «*isim*» (azərb.) «*zat atooç*» (qırğ.), «*zat esim*» (qaz), *ad* (türkm.), «*isem*» (başq.), *ot* (özb.) və s.

İsim türk dillərində kim? nə? hara? ne?, kim? nima? (özb.), kem? ni? nimə? (başq.) suallaından birinə cavab verir.

Xüsusi (özəl) və ümumi isimlər canlı və cansız varlığı tək olan əşyaların adlarından ibarətdir. Xüsusi isimlər insan, ölkə, yer, qurum, əsər, din, dil, millət, ünvan və s.adlardan ibarət olanlardır: *Ahmet, Burcu, Türkiyə, Mısır, Ankara; Dış İşleri Bakanlığı, İslamiyyət, Arapça, Türk* (türk); *Komrat, Budjak, Baboqlu* (qaq.)

Eyni cinsli əşyaların ümumi adı: *ayakkabı, eldiven, düşüncə, kedi* (türk), *kant, şırtıldak, katırma, kəkipir, uşayak, şəqen, başsulık, jepək, partık (fartuk), sırma, şılan, jarma, arbuz* (qaz)

Türk dillərində ismin özünəməxsus leksik - semantik qrupları mövcuddur.

Ümumi anlayışları bildirən isimlər: *dərə, heyvan, adam* (azərb.), *dare, xayvan, odam* (özb.).

Ləqəbdən ibarət isimlər: *Dülgər Kazım, Pişik Novruz* (azərb.), *Doktor Ahmet, Avukat Gizem, Sultan Murad* (türk).

Ümumi isimlərin də semantik tutumu genişdir. Bu tip isimlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar: *inson, xalk, olomon, el, elat, kişi, bola; buvi, bobo, opa, uka, sinqil, ini, toğa, amaki, nevera, uğil, farzand; çol, kampir, kiz, juvan, yiqit, kelin* (özb.). Həmin sözlərə bu və ya digər fonetik tərkibdə digər türk dillərində də rast gəlmək olur.

Ümumi isimlər: taş, daş, olay, yanılmaç, kala (şəhər), aul (kənd), yılqa (çay), tau (dağ), kələm (qələm) (başq.); ağac (xak.), aqaş arazı (alt.), ağaştar (şor.), meşə (azərb.), ıyaş (tuv.), neş (tof.), mass (yak.) və s.

İsmlərin məna xüsusiyyəti geniş mənada əşyalıq məzmunu bildirməsidir ki, konkret və mücərrəb olmasına baxmayaraq, onlar öz mənalarına görə çox müxtəlif olur. Məs.: böbek (qaz.), tereze (qırğ.), bino, toyça (özb.), beş yıldık (beşillik), jakşılıq (yaxşılıq) (qırğ.)

Türk dillərində isim semantik dərəcəsinə görə konkret və mücərrəd olmaqla iki yerə ayrılır:

A) konkret isimlər: kişlok, şaxar, uy, toş (özb.), keşe (insan), bala, koş (quş), yort (ev), işek (qapı) (tat.), elma, ısı, çocuk, uçak, baba, amca, kız, teyze, hala, bayan (türk), babay, olata, malay, əbey, eləsəy, kız (başq.)

B) mücərrəd isimlər: yaxşilik, yomondik, baxt, kuvonç, musobaka, faoliyat, xayet, tinçlik (özb.), maturlık (gözəllik), tırənlek (dərinlik), üşeş (inkişaf) (tat.), sevinç, üzüntü, merhamet (türk), tuygu, mərhəmət, hiss, sevinç (azərb.)

Mücərrəd isimlərin böyük bir hissəsi türk dillərində - lik, - çilik, - izm, - ç, - inç, - ş (- iş), - kin və s. şəkilçilərlə yaranır. Məs.: Gözəllik ondur, doquzu dondur. İnsanlara sevinc bəxs edilmişdir. (azərb.), Tiriklik kurkidar mexnat, muxabbat... (Ğ.Ğulom), Sevinçim içimqa siğmas, u yokdan bu yoka yuqurar edim (Oybek) (özb.)

Morfoloji cəhətdən türk dilləri iltisəqiliyin qayda – qanunlarına ciddi əməl edir. Bu cəhətdən türk dilləri həm də ümumi kateqoriyaları əks etdirən bir sistemdir. Həmin dillərdə ismin «kateqoriya sahəsi» genişdir. Türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur. Bu sahə türk dillərində leksik vasitələrlə ifadə olunur. Məs.: əni (ana), əti (ata), əbi (nənə), babay (baba), ətəç (xoruz), tavık (toyuq) (tat.)

Toplu isimlər: sürü, ordu, bölük, millet, gençlik (türk), xalık (xalq), taşlık (daşlıq), sazlık (bataqlıq), jəmquiyat (cəmiyyət) (tat.)

«Okul» sözü Türkiyə türkcəsində toplu isim sayılır. Məs.: Bizim *okul* çok büyük bir bahçe içerisinde yer alıyor (burada okul sözü yer bildiren isimdir); Bizim *okul* bu geziye katılmıyor (burada okul sözü toplu isimdir)

Xüsusi isimlər:

1) şəxs adları: Araz, Sabir (azərb.), Cafer, Caferler, Namik Kemal, Namik Kemaller (türk), Oraz, Sobir, Amanmırat, Muxammetjuma, Aysoltan, Akqül, Amanqeldi, Qurtqeldi (türkm.), Başkortostan, Öfa (Ufa), Ural tauı (Ural dağı), Aqizel, Dim, Ural, Sibay (başq.), Qullu, Karanfil, Nikolay, Baboqlu (qaq.)

2) astronomik adlar: Sabaa Yıldızı, Saman Yolu, Kloçka Yıldızı (qaq.) və s.

3) heyvan və quş adları: at, horos, öküz, koç, kısrak, tavuk, inek, koyun, tay, piliç, dana, kuzu (türk).

Türkcədə özel isim də deyilir: İstanbul, Başköy, Bursa, Türk, Oğuz Han (türk), Budjak, Komrat, Vulkaneş (qaq.), Zöləyxa, Fərid, Kazan, ural (tat.), Salima, Nasiba, Masud, Maynura (özb.).

Özbək dilində xüsusi adlar cəm şəkilçisini qəbul edir: Salimalar keldi, Toşkentlar.

Başqırd dilində ərəb mənşəli şəxs adları qadın və kişi cinsinə görə də fərqləndirilir. Məs.: şağir (şair) - şağirə (şairə), Gəlim - Gəlimə, Yəmil - Yəmilə, Kərim - Kərimə və s.

Coğrafi adlar da xüsusi isimlərə aiddir: Pamir toği (Pamir dağı), Orol denqizi (Aral dənizi), Volqa daresi (Volqa çayı) və s.

Türk dillərində mürəkkəb adlar geniş yayılıb: Birleşik Milletlar Kurulu (qaq.), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (azərb.), Kazan Devlet Redagogiya Universiteti, Berleşken Milletler Oyışması (tat.)

Bu adların qısaldılmış formaları da türk dillərində geniş yayılıb: AKŞ (Amerika Kuşma Ştatları), KDU (Kazan Devlet Universiteti), ADPU (Alabuga Devlet pedagogiya Universiteti) (tat.)

Türk dillərində elə şəkilçilər vardır ki, yalnız leksik mənə yaradır. Məsələn, tatar dilində -ım (em), ka (kə), mış (meş), ımta (emtə) yalnız isim əmələ gətirir. - çıl (çel), çan (çən), laç (ləç),

ınk1 (enke), nak (nək) şəkilçiləri isə sözügedən dildə yalnız sifəti formalaşdırır.

Fonetik cəhətdən fərqlənən şəkilçilər sözlərin kökünə sıralanır. Məsələn, bu dillərdə -cı, -çi, -çu, -çü (azərb.), -şı, -şi, -şu, -şü ən məhsuldar leksik şəkilçilərdəndir. Göründüyü kimi, şəkilçilərin tərkibi fonetik cəhətdən fərqlidir. Oğuz dillərində bu şəkilçi, əsasən, peşə və sənət məzmunlu isimlər yaradır: başşı (qaz.) - başçı (azərb.) - başşı (qaq.), temirçi (özb.)

Qaqauz və karaim dili istisna olmaqla türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur (morfoloji xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi). Söhbət ancaq bioloji cins anlayışının ifadəsindən, dildə təzahür üsullarından gedə bilər. Cins anlayışı türk dillərində 3 üsulla meydana çıxır. Leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla. Məs.: erkek - ayal (qırğ.) - kişi - qadın, ata – ene (qırğ.) - ata - ana, aqa - eje (qırğ.) - qardaş - bacı, uul - kızı (qırğ.) - oğuz - qız, buka - uy (qırğ.) - öküz - inək) və s. Bu sözlərin daxili məzmununda cins anlayışı mövcuddur.

Cins məzmunu sintaktik üsulla da yaranır. Məs.: kayın sindi «baldız» urqaaçı it» «qıncıq» və s.

Rus dilindən türk dillərinə keçən sözlərdə də cins əlamətləri vardır. Məs.: student - studentka, artist - artistka, laborant – laborantka və s. Həmçinin də qadın və kişi cinsini müəyyənləşdirmək üçün «a» elementindən istifadə olunur: Məmmədov - Məmmədova, Mamedov - Mamedova, Xalidov - Xalidova və s.

İsmlər türk dillərində quruluşuna görə sadə (basit), düzəltmə (türemiş) və mürəkkəb (birleşik) olur:

Sadə ismlər: *Kaar* yaarı *kepek* gibi Yapışır *ipek* gibi Geç gelen *çocukları* Kuarlar *köpek* gibi (Qaqauz folkloru); Xeç *duşman* bulmasın *küyida* mendek xor - zor (Furkat) (özb.), Ançılar kelqenner (şor) (Ovçular gəldilər), Po kijiler kaldılar (şor) (Bu insanlar qaldılar və s.

Bəzi türk dillərində isim kişi və qadın cinsinə görə leksik vahidlərlə fərqləndirilir. Məsələn, başqırd dilində: babay (dədə) - əbey (nənə), üzöz (öküz) - hıyır (inək), ətəs (xoruz) - tayık (toyuq); çarıx, xısxıs, toğıs, palıx, tabar, plat (dəsmal), sabın (xak.) və s.

Canlıları təyin etmək, fərqləndirmək üçün aşağıdakı isimlərdən də istifadə olunur: ur (kişi), kız (qız), ata, inə, ur bala (oğlan), kız bala (qız), ata besəy (erkək pişik), inə besəy (dişi pişik), ata kaz, inə kaz və s.⁶⁵

Düzəltmə isimlər. İsimlərdə sözyaradıcılığın morfoloji üsulu daha məhsuldardır. Düzəltmə isimlə onun formalaşdığı söz arasında semantik əlaqə mütləqdir. Məs.: *qelin* - *qelinnik* (qaq.), *qaravul* - *qaravulluk* (türkm.), *vatan* - *vatondaş*, *vatan* - *vatanli*, *vatan* - *vatanparast* (özb.)

Adlardan əmələ gələnələr:

Türk dillərində isimlər adlardan və feillərdən yaranır. Müasir türk dillərində morfoloji üsulla yaranan isimlər işi görən şəxsi, daimi xasiyyəti, bəzi xarakterik xüsusiyyətləri, insanın müvəqqəti durumunu, şəxsin haralı olduğunu, şəxsin anadan olduğu yeri, əşyanın çox kəmiyyətdə toplandığı yeri, əşyaların adlarını, məşğuliyyət, peşə və vəziyyəti, mücərrəd anlayışları və s. mənaları bildirir. Məs.: *süpürgə*, *təmizkar*, *bıçaq*, *düzüm*, *sürgün* (azərb.), *gecelik*, *demirci*, *köydeş*, *sayğı*, *sevgi* (türk), *atlı*, *bertik*, *dolay*, *gölcük*, *günnük*, *kılıçlı* (qaq.), *dala* (*tarla*), *dalacı*, *dalacilik* (*tarlaçılıq*), *donxona* (*çörək anbarı*), *dostonci*, *dostoncilik*, *supurqi*, *surqun* (özb.), *əke*, *bala*, *yulki*, *köqerşin* (qaq.)

Türk dilərində ismin kökünə lazım olan şəkilçi morfemlər və digər sözlər artırıla bilir: *gül-Gülbahar-Gülhəyat- gülçü-güldan- Gülbadam* (azərb.), *qul* - *qulandom* - *qulbadan* - *qulbaxor* - *qulboğ* - *qulbuta* - *qulqun* - *quldasta* - *quldon* - *quldor* - *quler* - *qulzor* - *quliston* - *qulkaram* - *qulxona* - *qulçexra* - *qulçi* - *qulçilik* - *qulçinor* (özb.)

Ad əsaslı: Adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik) isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

Kök+- a, -e: türe (örf, adet), göze (hücre), tüze (adalet) (türk),

Kök+ak, - k: orak, elek, kayrak, kürek (özb.), oraq, ələk, kürək (azərb.)

⁶⁵ Грамматика современного башкирского литературного языка. Изд-во «Наука», М.: 1981, с.100

Kök+ -aç: anaç, ataç, bakraç, kıraç (ərazi), bozaç (boz rəngdə) (türk)

Kök+-adak: cumbadak, gümbedek, şarkadak (türk)

Kök+-ağı: buzağı, dumağı, güveği (türk). Z.Korkmaz bu əski şəkilçinin inkişaf yollarını izləmiş, +ağı +ay+ey dəyişməsinə məruz qalmasını göstərmişdir. Məs.: günegi-güney (**Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.34**)

Kök+lıq: Variantları; - lık, - lek, - lok, - lök. Türk dillərində ən çox işlədilən, yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilərdəndir. Ayrı - ayrı türk dillərinin lüğət tərkibində təxminən 1150 söz bu qrammatik göstərici ilə əhatə olunub. Bu şəkilçinin əsas funksionallığı sifətdən isim düzəltməsidir: *dirlik, gözəllik, yaxşılıq, donuzluq* (azərb.), *ağırlıq, gençlik, yorğunluk, güclük* (türk), *elyaağlık, gözlük, önlük, eşgerlik, müdiirlik, doostluk, garrilik* (türkm.), *fenalık, hastalık, kıtlık, vatandaşlık* (qaq.), *bişmetlik, idenlek, eşnelek* (tat.)

Ümumiyyətlə, bu morfoloji göstərici dəyişik funksiyalara malikdir. 4 əsas mənə ətrafında birləşir: ayrıca konkret predmetləri konsentrasiya edir; mücərrəd anlayışları bildirir; alət, instrument adlarını ifadə edir; məlum istiqamət, müəyyən məqsədə doğru yönəlmə mənasını bildirir.

Mənə baxımından həmin şəkilçi sənət, peşə, əşya, zaman, dönəm, yer və s. isimlərini əmələ gətirir: *gözlük, dəyirmançılıq, otluq, meşəlik* (azərb.), *reislik, doktorluk, müdürlük* (türk), *çiftçilik, padişahlık, ekinnik, kamaşlık, meyvalık, otluk* (qaq.), *daaşlık, gumlue* (türkm.).

İsimlərə artırılır: *paltarlık, donluq, aylıq* (azərb.), *elbiselik, satılık bağ, kiralık ev* (türk).

Həmin şəkilçinin iştirak etdiyi sözə yeni morfoloji göstəricilər də artırılı bilər: *aylıq-aylıqçı, xəstəlik- xəstəlikli* (azərb.), *gözlük - gözlükçü, hastalık - hastalıklı, kolluk - kolluksuz* (türk)

Sözdüzəldən şailçilərdən sonra da əlavə olunur. Məs.: *yol+daş+lıq, sir+daş+lıq* (azərb.), *bağ+çı+lık, köy+lü+lük, yol+suz+luk, arka+daş+lık* (türk)

Bu məhsuldar şəkilçinin türk dillərində 12 variantda işləndiyi qeyd olunur və çoxcəhətli semantikaya malik olduğu göstərilir: -lık, -luk, -lük, -lıq, -liq, -luq, -lük, -dik, -dik, -tık, -tik, -lek, -lok və s.⁶⁶ Həmin şəkilçi vasitəsilə, hər şeydən öncə, konsentrasiya olunmuş ayrı - ayrı predmetlər ifadə olunur. Məs.: taşlık - daşlıq (daşlı yer), aqaçlık - ağaçlıq (ağacları yer) və s.

-lık, -lik, -luk, -lük; -dik, -dik, -duk, -dük; -tık, -tik, -tuk, -tük: balalık, jomtıık, jıluuluk, xoştık, Frunzelik, ekilik (qırğ.). Bu cəhət türk dillərinin hamısında müşahidə olunur. Məs.: malçı - malçılıq, çabakçı (balıqçı) - çabakçılıq (balıqçılıq), sabançı (pambıqçı) - sabançılıq (pambıqçılıq). Birinci nümunələr qaraçay - balkar dilinə aiddir: kalalık, kəsiptik, senbilik, avtorlık, merkelik, evropalık, albırıttık, bilimlilik, bağalılık, cercüzilik, kacettilik, studenttik və s. arkalık, küzlek, taşlık, utınlık, terlek-çelek, bişlek, çalbarlık (tat.), boğbonlık, pastlık, boşlık; Samarkandlık, bağdodlık, misrlik, xindlik va xitoylik xamma sayexlarqa bu şaxar manzur bulardi (Oybek) (özb.), ağaçlık, batkaklık, urmanlık, kayınlık, kamaşlık, timerlek, utınlık, batırılık, qumanlık (başq.); bataklık, ğaşlık, tuzlue (türk), daşlıq, qumluq, boşluq, arxalıq (azərb.)

-lık şəkilçisinin fərqli variantları qazax, qırğız, başqırd dilləri üçün xarakterikdir. Müqayisə et: aqrarlık (qaz.) - aqrardık (qırğ.), otçettik (qaz.) - otçettik (qırğ.), taşlık, çekeklek, komluk (tat.), qumluq, çiçəklilik, daşlıq (azərb), kulaklık, ignelik, koluk, gözlük, taşlık, çiçəklilik, kumluk, güllük (türk), tırışlık, əzəplelek, nakışlık, ruxluluk, tibenlik, üçemlik, aşamlık, yaquylık (yağlıq) (başq.) və s.

Saylara artırıla bilir: onluq, beşlik (azərb.), ikilik, dokuzluk (türk).

Zərflərə artırıla bilir: dakikalık, günlük, aylık, yazlık, kişlik, mevsimlik (türk), dəqiqəlik, illik, yazlıq (azərb.).

Alınma sözlərin tərkibində: bolşeviklik (qaq.), müşavirlik, dekanlıq, xristianlıq (azərb.), dekadentlik, hristyanlık (tat.)

⁶⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, с.66-67

Milli sözlərin tərkibində: bostancılıq (qaq.), tarlaçılıq (azərb.).

-lik, -li, -çilik. Türk dillərində bu formaların funksional sferaları genişdir. Türk dillərində bu şəkilçilərin sərhədləri də müəyyənləşdirilmişdir.

- nuk variantı ilə: odunnuk, onnuk, yavannık, zabunnuk (qaq.), - luk (odunculuk, kiyatçılık, yakalık, yalancılık, zaabitlik, kişilik (qaq.), odunluq, yaxalıq, kişilik (azərb.)

Nitq hissələri ilə əlaqədar modelləri belə göstərmək olar:

Sifət+ lık modeli: kinlek (genişlik), tarlık (darlıq), küklek (mavilik), sarlık (sarılıq) (tat, azərb.).

Say+lık, lek modeli: unlık (onluq), yözlek (yüzlük), menlek (minlik) (tat, azərb.).

Feil+lık modeli: imezlek (əməzik), çabuvlık (eteklik), yağuvlık (günəşlik) (türk, tat, azərb.).

Zərf +lık modeli: başqaçalık (ayrıcalık), azlık (azlıq) (türk, tat, azərb.) **(Çaniyev Fuat A. Bugünkü tatar türkçesi söz yapımı. Türkiye Türkçesine Aktaran Murat Özşahin. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2013, s.64).**

Qədim abidələrin dilində -lığ\ -liq və -lı\ -li, -lu, -lü eyni vaxtda işlənmişdir: körklük - körklü (tef, 186) «gözəl».

-lı, -li, -lu, -lü tarixi şəkilçilərdəndir, Bu forma -lığ\ -liq şəkilçisinin fonetik inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Proses belə getmişdir: -lığ\ -liq = -lı\ -li; - luğ\ - lüq = -lu\ -lü.

-lı şəkilçisi ilə türk dillərində onomastik adlar düzəldilmişdir. Məs.: Güllü, Qılıçlı, Buludlu (azərb.), Menqli, Xallı, Qarlı, Qulli, Kiliçli (özb.)

Türkmən dilində -lı\ -li, -lu, -lü; qazax dilində -lı\ -li, -tı\ -ti, -dı\ -di, -tu\ -tü, -du, -dü; tatar dilində -lə\ -le, -lı\ -li. Uyğur dilində bu şəkilçinin funksiyasını -lik\ -lik, -luk\ -lük göstəricisi yerinə yetirir.

Türk dillərində həmin şəkilçilər vasitəsilə vəzifə, peşə və s. ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir: başlılık (qaz.) - başçılıq (azərb.). Qazax dilində *başlılık* düzəltmə sözünə - *ka* şəkilçisini artırmaq mümkün olduğu halda, müasir Azərbaycan dilində belə

bir şəkilçi yoxdur. Azərbaycan dilində *başçılığı ilə, başçılıqdan* morfemlərini əlavə etmək mümkündür.

Qazax dilində bas sözündən baslık, başkış (nərdivan), tatar dilində başlı, başlau (başlamaq), başkaru (yerinə yetirmək), başkar - ma (icra edən), baş - şız - lık (başsızlıq), baş - çin (baş), baş - kay sözləri yaradılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində isə *baş* sözündən *başlı, başlı - başına, başlıq, başsız, başsızlıq, başçı, başçılıq*⁶⁷ və s. sözləri törəmişdir.

-lıq şəkilçisinin -nık variantına bəzi türk dillərində təsadüf edilir: *samanlıq - samannık, odunluq - odunnuk*. Deyilən variant qaqauz dilinə məxsusdur.

Kök+ cılık, çekek şəkilçisi: Həmin şəkilçi ilə bağlı modellər belədir: ustaçılık, tirikçilik, oğırçilik, beçoraçılık, ürmonçilik, kiyinçilik, kustarçılık, oblomovçilik (özb.), çorbacılık (Zengin çorbacılık eder) (qaq.), qumluq, çiçəklik, daşlıq (azərb.)

Sifət+ lıq modeli: kinlek (genişlik), tarlık (darlıq), küklik (küklük), sarlık (sarılıq) (tat, azərb.)

Say +lıq modeli: unluk (onluq), yözlek (yüzlük), menlek (minlik) (tat, azərb.)

Feil + lıq modeli: imerlek (əməzlik), çavuvluk (eteklik), yaguvluk (günəşlik) (türk, tat, azərb.)

Zərf + lıq modeli: başqaçalık (ayrıcalık), azlık (azlıq) (türk, tat, azərb.) **(Çaniyev Fuat A. Bugünkü tatar türkçesi söz yapımı. Türkiyə Türkçesine Aktaran Murat Özşahin. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2013, s.64)**

-çılık şəkilçili isim Azərbaycan dilində - lıq şəkilçisi ilə ifadə olunur: jokçuluk (yoxsulluq), adamqerçilik (insanlıq), tuuqançılık (qohumluq) (qırğ.), dexkonçilik, savdoqarçilik, xammolçilik, bakkolçilik (özb.), sinçilik (casusluq), mülükçilik (mülkiyyət), memarçılık (memarlıq), togqançılıq (qohumluq), şerikçilik (ortaqlıq), baturçılık (qəhrəmanlıq), ülpaçılık (arkadaşlıq) (yeni uyğ.), urınçılık (hemşəherçilik), mektepçelek, devletçelek (dövlətçilik), bakqaçılık (bağçaçılıq), igençelek (əkinçilik) (tat.)

⁶⁷ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1975, s. 85.

Kök +çı: Variantları: - *sı\se*, - *so* - *sö*. Türk dillərində çox geniş sferada istifadə olunur. Həmin dillərdə təxminən 540 - a yaxın söz bu morfoloji göstəricinin iştirakı ilə iş və sənət məzmunlu isimlər düzəltdirmişdir: *açarçı*, *demirçi*, *haalçı*, *okuyçı* (türkm.), *dəmirçi*, *sükançı*, *halvaçı* (azərb.), *uquvçı* (şagird), *sinovçı* (imtahan verən), *ütüçürücü* (yanğınsöndürən) (özb.), *koyçu* (qoyuncu), *ötükçü* (çəkməçi), *teqirmençi* (dəyirmançı) (qırğ.), *eqidiçi* (inadçı), *aldamçı* (aldadıcı), *boyaqçı*, *millətçi*, *tömürçi* (dəmirçi) (yeni uyğ.), *yabancı*, *ocakçı*, *oduncu*, *öküzçü*, *yalancı*, *zaametçi*, *zakoncu*, *zarafatçı*, *avcı*, *çalğıcı*, *kırcı*, *gemici*, *ustçı*, *kasapçı* (qaq.), *köməkçə*, *krançı*, *garmunçı*, *dokçı*, *kesapçı* (tat.), *toğışçı* (fəhlə), *palıxçı* (balıqçı), *ançı* (ovçu) (xak.), *eşçə*, *bəxecce* (mübahisə edən), *yokoco* (yuxucu), *bolonco*, *borqoco*, *öqötcö*, *söqöldörcö* (başq.)

Sora askercilii yaptı, Avgantsiyada (qaq.), Qapatretçi, domuzçu, *Savcı* neredeydi? (S. Başçılar). *Bekçi* onlara bakıp pis päs sırtmıştı (S. Başçılar)

Azərbaycan və türkmən dillərində həmin şəkilçi insanların xasiyyətini, xarakterini və s. ifadə edən isimlər də əmələ gətirir: *yalancı*, *böhtançı*, *məsləhətçi* (azərb.), *cedelçi* (mücadiləçi), *gubatçı* (*dediğoducu*), *yalancı* (türkm.), *ançı* (ovçu), *açıqçı* (ovçu), *çalçı*, *poluşçu* (köməkçi), *torumçu*, *aymakçı* (kəndçi), *katkıçı*, *araqaçı* (*araq sevən*), *terçi*, *uyquçu* (*şor*) və s.

Bu məhsuldar şəkilçinin kumuk, qaraçay - balkar dillərində 4, noqay və qazax dilində 2, özbək dilində isə 1 variantı vardır.

Qaraçay - balkar dilində -çi şəkilçisi ilə predmet, silah, peşə adlarını bildirən isimlər yaradılmışdır: *işçi*, *otunçu*, *çurukçu* (*sapojnik*), *suuçu*, *buzouçu*, *koyçu*, *çalqıçı*, *mıçxı*, *tirmençi* (*dəyirmançı*), *kayıkçı*, *kobuzçu*, *sovxozçu* və s.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, qaraçay - balkar dilində -çi şəkilçisinin funksiyasını -ıu, -ıu, -uu, -yu, -u şəkilçisi

də yerinə yetirir: syuryuçu (çoban), saylau (seçici), ayıru (ayıricı), tebeseu (tansı). Sıнау (sınayıcı)⁶⁸.

Özbək dilində sözügedən şəkilçinin şı⁴ variantı: *tarixşi, dixanşi, sauınşi, cümüşşi, sokaşi, kırıktışşi, kayıqışşi, balıqışşi, bürğışşi, emşi, üyşi, temirşi, işçi, temirçi, raqşçi, dutorçi* (özb.) və s.

Tatar dilində isə - *ji*: kırkışı, yardımşı.

Başqırd dilində: kömöşşö, taşşı, telse (dilçi), eşşe (işçi), halsı, dokladsı, zakazsı, montajsı, neftse, malsı, balıksı, tölkösö (ovçu) və s.

Digər türk dillərində də həmin qrammatik göstərici ilə yaranan isimlər peşə, fəaliyyət, məşğuliyət; müxtəlif əmək alətlərinin; siyasi fəaliyyət məzmununu ifadə edir. Məs.: kəneşse, yulbaşşı, zakonsı, peyzajsı, futbolsı, şaxmatsı; baltası, işkəkse, uksı, motorsı, qarmonsı, baransı; bufetse, qarderobsı, xorsı; vatansı, respublikası, udarsı (başq.)

Kök+daş, - deş, - teş. Variantları: **deş, - teş.** Bu şəkilçinin «t»li şəkli mövcud deyil. İşləkdir, ortaqlıq, yaxınlıq, bərabərlik mənalarını ifadə edir: *sirdaş, məsləkdaş* (azərb.), *köydeş, arkadaş, karındaş, yerttaş, meslektaş* (türk), *dövürdeş* (çağdaş), *pikirdəş* (eyni fikirdə olan), *sakgaldaş* (yaşadılar üçün) (türkm.), *vatan-daş, kardaş* (qaq.), *karındaş, djoldaş, patrontaş, qepteş* (qaraçay - balkar), *pikirdaş* (həmfikir), *mundaş* (sirdaş), *sinipdaş* (sınıf arkadaşı), *qelindaş* (qardaş), *manidaş* (eyni mənalı olan) (yeni uyğ.), *isemdeş, zamandaş, köreşteş, kabiledəş, iruvdaş, yaktaş, tuğandaş, avıldaş, bülmedəş* (tat.), *karındaş* (qardaş) (şor), *aıldaş, karındaş, vatandaş, zamandaş, yuldaş, törkömdaş* (eyniqrup), *mindəş, ildəş, isemdəş* (başq.)

Nümunələr: Bir köydeşdeniz. Biz arkadaşız (türk), Bu duyğudaşlık, bir Zigetvar duyğudaşlığı beni ne kadar yaklaşıtıyor ona, bilseniz (A.Turan Oflazoğlu).

Kök+ cık, - çax: ev - evçik, ana - anaçıq (azərb), kalepedecik, çöl-çölcük, pınar-pınarcık, bahçe-bahçecik, ova-ovacvk

⁶⁸ Бозиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных и наречий в Карачаево - Балкарском языке. Кабардино - Балкарское Книжное Издательство, Нальчик, 1965. с. 16

(türk), tura - turaçax, kime - kimeçək (gəmi - gəmiçik), at - adıçax (atçıq) (xak.)

Əzizləmə və acıma mənalı isimlər -cuk, -cık, -çığaz, -çağas, -cağız, -ceğiz və s. morfoloji göstəricilər vasitəsi düzəlir: yavrucuk, annecik, mehmetcik, Ayşeçik, adamcağız, hayvanjağız, kızcağız (türk), qızçığaz, oğulçığaz (azərb.), xıs - xızıçağaz, til - tiliçeçes, ool - oolağaç (xak.)

Kök+ - tuq (tux) şəkilçisi: qol – qoltuq (azərb.), xoll - xoltux, tös - tostik (xak.)

Kök+iyet, iyyət, iyyat: mədəniyyət, nailiyyət (azərb.) edebiyat, şəhsiyət (türk), məniviyyət, riyaziyyət (azərb.)

Qeyd: 37. Əvvəlki orfoqrafiya lüğətlərində tərkibində – iyyat,-iyyət və –iyyə şəkilçisi olan qoşa yy samiti ilə yazılmışdır. Hazırda həmin sözlər bir (y) ilə tələffüz olunur. Buna görə də fonetik prinsipə əsaslanaraq tərkibində həmin şəkilçilər olan sözlərin bir y ilə yazılması məqsədəuyğun sayılır. Məsələn: cərrahiyyə- cərrahiyyə, dövriyyə-dövriyyə, ədəbiyyat-ədəbiyyat, fəaliyyət-fəaliyyət, maliyyə-maliyyə, üslubiyyət- üslubiyat və s. (**Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. Layihə. Bakı, 2018: 10**)

Kök+dar: tərəfdar, evdar (azərb.), dindar, teldər, lilemdar, xakimdar, xökömdar (başq.)

Kök+ -qır, -qir: ayqır, beyqır, (qaq., azərb.), qələmqır (jurnalist), yayqır (döyüşçü) (başq.)

Kök+keş\ -kəş: cəfakəş, zəhmətkeş, qayğıkeş (azərb.), ziyankəş (zərərcəkən), capakəş (cəfaçəkən) (yeni uyğ.).

Kök+baz: quşbaz, canbaz (azərb.), kendirbaz, kuşbaz (türk)

Kök+laq (- lək) - lok: Çox da işlək deyil. Bu qrammatik göstərici ilə türkmən dilində insana aid bədən üzvünün normaldan yüksək olduğunu ifadə edən isimlər yaradılır: *diişlek (iri dişli), eğinlek (geniş çiyinli), murtlak (gur buğlu)* və s.

Başqa türk dillərində digər mənalı isimlər əmələ gətirilir: *kişlok, kumlok* (özb.), *qışlaq, qumlaq* (azərb.).

Kök+ça, - çə: Kiçiltmə mənalı isimlər yaranır: *meydança, dayça, türkcə, ingiliscə* (azərb.), *arapça, türkmənçe* (türkm.),

romınca, gagauzca, türkçe (qaq.), *maydonça, bayrokça, balıkça, kiyikça* (özb.).

Kök+cıq, - çik (- cik, - cuq, - cük): Sevgi və kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir: *baalacık, iinçecik, kiçiçik* (türkm.), *bacacık, yarakcık, almacık, gelincik, hayvancık* (qaq.), Topracık bizdə esmer, Emiş xəmə başak besleer (D.Karaçoban. İlk laf).

Qeyd: İsimdən isim düzəldən –cık4,- çik; şəkilçiləri –k samiti ilə bitən bütün sözlərə qoşulduqda –k samiti düşür: ufacık (ufakcık), küçücük (küçücük), bardacık (bardakcık), bebecik (bebecik) (**Rüstəmov Rüşət. Türk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2007, s.23**)

Kök+çıl\ -çil, -çul, -çül: *söhbətçil, elmçil* (azərb.), *duuzçul* (*duzlu yeməyi sevan*), *gürrünçül* (*söhbət düşkününü*), *keypçil* (*keyfinə düşkün*) (türkm.), *paşkaçıl* (ayrı), *uyquçul* (yuxuçul), *katkıçıl* (şor)

Kök+cak\ - cek: Bu qrammatik göstərici ilə sevgi, istək və kiçiltmə anlamlı isimlər düzəldilir: *oyuncaq, burcaq* (azərb.), *keyicek, yüzücek, gelincek, oyuncak* (türkm.)

Türkmən dilində sözügedən qrammatik göstərici ilə sifətlər də yaradılır: *dövücek, yıkıcaq* və s.

Kök+cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz): Bu qrammatik göstərici ilə kiçiltmə, sevgi və acıma anlamlı isimlər yaradılır: *qızcığaz, quşcuğaz* (azərb.), *buucağaz, guzcağaz, gülcağaz, pişikcağaz* (türkm.), *volcaz, gölcaz, kızcaaz, erceez* (qaq.)

Qeyd:- cığaz (-ciyəz,-cuğaz,-cüyəz) şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi hesab etmək daha düzgündür. Bunu -cıq (cik,-cuq, -cik) şəkilçisinə də şamil etmək olar. (**Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II, Bakı, 2007, s.31**)

Kök+gil: Ahmedgil, annemgil (türk), babagil, xalamgil (azərb.)

Qeyd: Bu şəkilçinin mənşəyi barəsindəki fikirlər də maraqlıdır. Bəzi türkoloqlar -gil şəkilçisini türkmən, çuvaş dillərində «ev», «ailə» mənasında işlənən qıl\gil sözü ilə bağlayır, bəziləri isə bu şəkilçini nostratik vahid hesab edərək onu kült «icma, cəmiyyət, nəsil» sözü ilə əlaqələndirmişlər. F.A.Cəlilov isə bu şəkilçi barəsində belə yazmışdır: «Əgər-gil morfemi ailə-

ev-soy mənasında işlənən qıl\gil sözünün şəkilçiləşmiş variantı deyilsə, onda onun tərkibində qədim topluluq bildiren -q və -l elementlərini ayırmaq olar. Lakin hər iki yozum əlavə tədqiqat tələb edir» (**Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolo-
giyası. Bakı, 2007, s. 33-34; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin
morfonologiyası. Bakı, 1988, s.201**)

Kök+kan: başkan, yelken (türk), başqan, yelkən (azərb.)

Kök+dırık: boyuduruq (azərb.), boyunduruk, eğindirik (türk), boyunturuq, egizduruq (ağızlıq), kəməldürük (semer) (yeni uyğ.)

Kök+dam, - dem: ərdəm (li), gündəm (azərb.), erdem, gündem, yordam, yöntem (türk)

Kök+ çın: balıqçın, ayakçın (türk)

Kök+ çık: dipçik, ufaçık, minicik (türk)

Kök+an, - en: eren, oğlan, köken (türk, qaq.), oğlan, kökən (azərb.)

Kök+tay: kurultay, Danıştay, Sayıştay (türk), kəncətay (çox bilən), şirintay (özb.), qurultay (azərb.)

Kök +ban: bağban, ağban, çıraqban (azərb.)

Kök+layın, -leyin: *aytmışlayın (dediyinə görə), halkala-
yın (halqa şəklində), hepteleyin* (bir həftə boyunca). Bu qrammatik göstərici türkmən dilində isim düzəldən şəkilçi kimi fərqləndirilir.

Kök+ xana, -xona\hana, -hanə: karxana, xəstəxana (azərb.), korxona, dorixona (aptek), kutubxona (kitabxana), kasalxona (xəstəxana), çoyxona, işxona (iş yeri), mehmonxona (özb.), basmihana (mətbəə), darixanə (aptek), yataqhana (yataq-xana), bengizanə (tiryəklə evi) (yeni uyğ.)

Kök+t: *çöküt (çuxur), geçit, sovut* (türkm., türk).

Kök+vaaç, -avaaç, -evaaç: Əşya, alət anlalı isimlər düzəldir: *çızavaaç (cədvəl), germevaaç (kərki), iildirevaaç (asqı, çəngəl), oyanavaaç (oyuncaq), tuğavaaaç (qulp, sap)*. Bu qrammatik göstəriciyə yalnız türkmən dilində rast gəlmək olur.

Kök+vuk, -vük: Türkmən dilində hərəkətlə əlaqədar isimlər düzəlir: *haşırдавuk (xışiltı səs çıxaran), hızlavuk (fırıl-
daq), lovurdavuk (parlaq, işiltı)*

Kök+vul, -avul: Qeyri - məhsuldar göstəricidir. Türkmən dilində hərəkətə dayanıqlı isimlər əmələ gətirir: *çapavul (ulaq), garavul (növbətçi)*. Həmin dildə digər türk dillərindən fərqli olaraq bu örnəklərin kök morfemi «çap» (*qoşmaq*), «gara» (*baxmaq*) felləridir.

Kök+at, -ət: təbliğət, mühacirət (azərb., türk), məqlümət (məlumat), səyəsət (siyasət), şəriqət (şəraiət), xakimiət (həkimiyət), yəmqiət (cəmiyyət), istamiət (islamiyyət), məzəniət (mədəniyyət), sənqət (sənət) (başqırd dilində işlənən bu sözlər ərəb mənşəlidir)

Kök+ stan, -ston (-iston): gülüstan, Türkmənistan, Qırğızıstan (azərb.), Uzbekiston, Tojikiston, quliston (özb.)

Kök+zadə: Məmmədzadə, Əlizadə (azərb.)

Kök+-gər, kor\ -gar: Bu şəkilçi - *çi* şəkilçisinə mənaca yaxındır: paxtakor (pambıqçı), binokor (inşaatçı), baskakor (bəs-təkar), büzagar (buzqıran) (özb.), kargər, kimyagər (kimyaçı), misgər (mişçi), zərgər (zərçi), çilikgər, dülgər (sonuncu ikisi leksikləşmişdir, yəni daşlaşmışdır) (türk, azərb.)

Kök+ şünaşşunos: ədəbiyyatşünaş, elmşünaş (azərb), tilşunos (dilşünaş, dilçi), muzikaşunos (musiqiçi), zarşunos (zərşünaş) (özb.)

Kök+zar, -zor: -zar şəkilçisi. gülzar (azərb.), qulzor, paxtazor, tolzor (özb.). Özbək dilində -zor şəklindədir: daraxt-zor, qulzor, paxtazor. Uyğur dilində -zor şəkilçisinin funksiyasını - *lik* şəkilçisi yetinə yetirir: kəndirlik, ziğirlik (sahə), tallik, bedilik və s.

Özbək dilində bu şəkilçinin ikisi də yanaşı işlənir. Məs.: almizarlik (alma bağı), dəraxtzarlik (meşə yeri).

Fikrimizcə, bu şəkilçinin ikisinin də eyni vaxta işlənməsi artıqlıq hadisəsinə (pleonazm) yol açır. *Pleonazm (morfoloji pleonazm)* - sinonim şəkilçilərin üst-üstə düşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

Kök+ cıq, - jık: (qaq)..yollerrız kasabalara taazə mey-vajık (N.Baboqlu), Kaç yıl oldu sıravardı sən Andreyin *tarlajık-larımı* ekilmedik brakersın...(N.Baboqlu.), Yeni yıl güneşi doğu-

yor üstümüze *Gülücükler* olsun insanların gözlerinde (türk, A.Akay)

Kök+ -ça, -çaq: kizça, yiqitça, toyça, oyimça (özb.). Özbək dilində -ça, -çak, -çok, -çik şəkilçiləri ilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəldilir: Şukur, befarzand emasman, bir uğilçam, bir kizçam bor (Oybek)

Kök+kına, - qına: Özbək dilində əzizləmə mənalı isimlər formalaşır: Bolaqınam nay çalyaptı...Raşidim, kuzimniq nuri! (M.Alaviya), Bolajonim! Butaloğim! - dedi çol...

Kök+giç: bilgiç (qaq.)

Kök+im: bilim (qaq., türk), seçim (azərb.)

Kök+ inç: bilinç (türk)

Kök+ğış, qiş: öşirqiş, süzqiş, kırğış (özb.)

Kök+ nama, - qer: esimnama, tarixnama, kabilnama, keyipker, talapker, cüldeqer, bapker, cauapker, ieqer (özb.), elannamə, tarixnamə (azərb.)

Kök+soz: aravasoz, asbobsoz, miltiqsoz, dutorsoz (özb.).

Kök+ka: «Mitka»! - baardı komşuykasına, Marinkaya (N.Baboqlu.), popodiyka, Kirana olajeydı çorbajıyka (qaq.)

Türk dillərində isim düzəldən ön şəkilçilərdən də istifadə olunur. Məs.: na\no - nazaslıq (azərb.), nosozlik (özb.); - sar - \ - ser: sarnoma (epiqraf), sarparda (musiqidə açar), sarhovuz (özb.), həm\ham: həmahəng (azərb.), hamohang (özb.), hamovoz (özb.), həmfikir (azərb.), hamfikir (özb.), həmkar (azərb.), hamgar (özb.).

Feil əsashı isimlər. Türk dillərində feildən isim düzəltmə prosesi də geniş yayılmışdır. Bu prosesdə iştirak edən morfoloji göstəricilər bunlardır:

Kök+- a, e, -ə: yara, öte, oya, sapa, süre (türk), yara, çevrə (azərb.)

Kök+- acaq: duracaq, çapacaq, dolanacaq, yanacaq,, yatacaq (yorğan-döşək mənasında), oturacaq (azərb.), alacak, çekecek, gelecek, içecek, yakacak (türk)

Kök+- aç, -eç: Qeyri-məhsuldardır: *sıxac, qulac (qurac)* (azərb.), *gısaç (məngənə), göreç (göz bəbəyi), tutaç (tutacaq)* (türkm.), güleç, tikaç, süreç, büyüteç, kaldıraç, sayaç (türk),

Kök+-an,-ən: qalxan, ayıran (azərb.), qelen, çakan, joşan (türkm.), ağaçkakan, kapan, kalkan, düzen, kıran, kardelen, sağlayan, tamlayan, tamlanan, bakan, cankurtaran (türk)

Kök+-anaq,-anak,-ənək: boğanaq, sızanaq, tozanaq, dəyənək, eşənək (azərb.), dəgneq, gelenek, görenək, sağanak, düzennək, kesenek, olanak, seçenek, tutanak, yetenek, ödenek (türk)

Kök+- aq, ak,- ək: Olduqca məhsuldar şəkilçidir: yataq, daraq, çökək (azərb.), tapınak, kavşak, konak, bıçak, yataq (türk), pıçak, tarak, elex (ələk), kezek (kəsik), kürek (kürək), şurlak, nızırak (səs - küy); kıştaq (qışlaq), suraq (soraq), azıraq (azıra - yemək; azıraq kass (ev quşu) (şor).

Kök+- alğa, - elğə: *duralğa (duraq, stansiya), geçelge (keçid), okalğa (oxuma salonu), yatalğa (yataqxana), aadalğa (termin), sıpalğa (bəhanə), turalğa (sap, tutulacaq yer)* (türkm.)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də bu qrammatik göstəricidən istifadə edilir. Məs.: turalğa (Cəbrayıl keçid şivəsində, bir şeydən tutmaq mənasında).

Kök+ -ağan,-əğən,-əyən: durağan, süreğən, küseben, gezegen (türk), küsəyən, gəzəyən (çox gəzən) (azərb.)

Kök+-ar,-er,-ər,-ur: döner, okur, yazar, keçer, ölçer, çıxar, bilgisayar (türk), dönər, yazar, kəsər (azərb.)

Kök+-arı,-eri: uçarı, göçəri (kuşlar), soyтары (türk), köçəri (ellər), uçarı (azərb.)

Kök+-alak,-alaq,-elek: asalak, çökelek, yatalak, şaşalak (türk), yatalaq, çökələk (azərb.)

Kök+-am,-em: buram, kuram, tutam, biçəm, dizem, yordam (türk), tutam, düzəm, quram (azərb.)

Kök+-amaç: dönemeç (türk)

Kök+ -ca, -cə: əyləncə, düşüncə (azərb.), eğlence, düşüncə, söylence, çekince, güvence (türk)

Kök+-ç: (Bəzi qanaqlar bu şəkilçini *-nç* olaraq göstərmişlər) bilinç, sevinç, ayrıç, kışkanç, inanç, utanç, qalxınç (türk., azərb.)

Kök+ -ım, -im, -um, -üm, -m: Bu şəkilçi ilə forma və məzmun, alət və topluluq, yer, mücərrəd anlamlı isimlər düzəldilir. Məs.: basım (təzyiq), çıxım (vergi), tüşüm (məhsul), jem (yem), çıdam (dözüm) (qırğ.), giyim, tutum, biçim, dilim, takım, koşum, uçurum, kaldırım, sayım, yayım, yatım, uyum, seçim (türk, azərb.), satım, şıxım, bəşim (türkm.)

Kök+-ıq (-ik,-uq,-ük);-q: örtük, qoruq, bölük*(numerativ söz kimi də istifadə olunur: Bir bölük boşboğazıq, lağlağıdır adətimiz (M.Ə.Sabir) (azərb.), konuk, sarmaşık, öksürük, hısı-kırık (türk), sadıq (satıq), çatdıq (həyat), çarık, soruk, çörük, konuk, oyuk, kuyuk, bölük (bölük), kezik, tükürük (tüpürçək), artık, çarık (ışıq, çırağ) (şor)

Kök+ ş, -ış:, -iş: Variantları: eş, - oş\ - öş: Bu qrammatik göstəriciləri ilə iş isimləri yaradılır. Forma, manera, hərəkətin prosesi və nəticəsini bildirir: *çixış, dincəliş, duruş, yağış, savaş* (azərb.), *savaş, uruş, anlayış, vuruş, giriş* (türk), *çıkış (çixış), duruş (durma, duruş), söyleyiş (danışma), yaşayış (yaşayış, həyat)* (türkm.), *çaqumuş (iclas), batış (qərb.), çıxış (şərq), alkış (alqış)* (qırğ.), *yönələş (istiqaət), yıyılış (toplaniş), küreneş (hadisə, görünüş), kazanış, otoş (uduş), talaş, unış, huğış (döyüş)* (başq.), *taniş,, sarqaş, ornaş, eniş, şıdaş (şor).*

Kök+ -q, k: *boğuş, çürük* (azərb.), *boğuk, bulaşık, çüyrük* (türkm.).

Kök+ -m: *dilim, bilim* (azərb.), *bilim, dilim, sözlem* (türkm.).

Kök+ -ma, -mə, -me, -mo, -mö: Məna baxımdan müxtəlif prosesləri və hərəkətin nəticəsini bildirir. Məs.: *gəlmə, əlyazma* (azərb.), *gizzıtma (sıtma), golyazma (əlyazma), govurma (qovurma)* (türkm.), *süzmö (süzmə), basma (damğalama), körsötmö (göstəriş)* (qırğ.), *kənəşmə, oyoşma, yazma, bülmə, karalama, katlama, yarma* (başq.)

Bu morfoloji göstərici ilə fellərdən sifət də düzəldilir: *gızma (ürəkli), göçme (səyyar)* (türkm.).

Kök+ -n, -in: *düyün, öyün* (azərb.), *düvün, tikin* (*tikiş*), *tütün* (*duman*) (türkm.), *tüün* (düyün), *tozın, tıqın, kelin* (gəlin) (şor)

Kök+ -çaq, -çək: *diyirçək, yellənçək* (azərb.).

Kök+ -ğa, -ğə: *qovurğa, sırğa* (azərb.), *govurğa, ısrığa* (küpə) (türkm.), *dalga, damga, kavrurca, süpürge, bilge, bölge* (türk). Son illər Türkiyə türkcəsində sözügedən şəkilçi ilə aşağıdakı yeni sözlər də yaradılmışdır: *değişke, dizge, göstərge, yönerge, sömürge* (Bax: **Yeni türk dili. Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem və b. «Maarif mektepleri, I baskı, Eylül 2015, s.443**)

Kök+ -ği, -ği, -kı, -ki: *duyğu, qoşğu* (azərb.), *duyği, goşği* (*şer*), *çozği* (*axın, hücum*) (türkm.), *şaşkı, susku, kapkı, kebirtki* (şor),

Kök+ -k, -ğ: *boyaq, dilək* (azərb.), *bezeğ, boyağ, dileğ* (türkm.).

Kök+ -gaç, -geç: *süzgeç, yüzgeç, kıskaç, solungaç, utançaq, üşengeç* (türk), *süzgəç, utancaq* (azərb.).

Kök +- gıç, -ğič: *bozğuç* (*silgi*), *çizğiç* (*cədvəl*), *oturğuç* (*oturacaq*), *süzğüç* (*süzgəç*) (türkm), *bilgiç, dalğıç, yargıç, başlanğıç* (türk), *askıs* (açar), *baskıs* (pələkan), *tamızıgıs* (pipetka), *ultırğıs* (stul), *hözqös* (filtr), *eqes* (asılqan) (başq.).

Azərbaycan dilində bu qrammatik göstəricinin funksiyasını - *gəç* şəkilçisi yerinə yetirir. Məs.: *tutğaç, süzgəç* və s.

Kök+ -ğıt, -ğit: *salğıt* (*vergi, başlıq pulu*), *sarğıt* (*vəzifə, iş*), *sovğıt* (*pul*), *yorğıt* (*yorum*) (türkm.).

Kök+ -ıçı, -ici: *qoruyucu, güldürücü* (azərb.), *gooraycı, kesğitleyci, sürüci* (türkm.).

Kök+ -ıntı, -ındı: *tapıntı, qırıntı* (azərb.), *tapındı, kesindi, gırındı* (türkm.).

Kök+ -ım: *geyim, ölüm, doğum* (azərb.), *paqlam* (bağlam), *altman* (addım), *ölüm, kiyim, kızım, soqum* (şor),

Kök+ -gə: *döngə, süpürgə* (azərb.).

Kök+ -qı: *duyğu, sevgi* (azərb.).

Kök+ -qın: *yanğın, basqın* (azərb.), *kaşqın* (qaçqın), *taşqın* (daşqın), *tiskin, teskin,, tüşkün* (şor)

Kök+ -in: gəlin, səpin (azərb.), akın, tütün, ekin, yayın, basın, talan (türk)

Kök+ -id: öyüd, keçid (azərb.).

Kök+ -ı: sürü, ölçü (azərb.)

Kök+ -tı: ağartı, qaraltı, akıntı, söküntü, kalıntı, süpürüntü, bulantı, sarsıntı, kabartı, girinti, çıxıntı, kasıntı, qaşıntı, kızartı, qızartı (azərb., türk)

Kök+ -ıntı: çöküntü, ovuntu (azərb.).

Kök+ -maq, -mek: bilmək, dooldurmaq, qazanmaq (türkm.)

Kök+ -kəm: ötkəm (azərb.).

Kök+ -maç: soğutmaç, sıkmaç, kurutmaç, buzlamaç, bulamaç, çalmaç, doğramaç, tutmaç (azərb, türk)

Kök+ -maca, -məcə: bilmece, bulmaca, darılmaca, güldürmece, kandırmaca, kovalamaca, köşe kapmaca (türk, azərb.) (A.Ercilasun araşdırmalarında maraqlı bir faktı aşkar etmişdir ki, bu da -maç şəkilçisinin ma+ aş biçimindən törədiyini göstərir: yırtmaç (yirt+aş), çığirtmaç (çığirtma aş), kıymaç (kıyma aş) (**Ercilasun A.B. Makaleler, (Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s.353-358**)

Kök+-man: ağman, qaraman, sarman, tərçüman, küman (işığa bənzər) sökmən, bosman, şurman, biznesmən (azərb.), uzman, duman, kocaman, şişman, azman (türk, **Besim Atalay. Türkçemizde men-man. İstanbul, 1940, s.65**), okırman, körer-men, tındarman, ömirşen (özb.), bağman (baqman), tərçüman, tərcəman (tərçüməçi), uzaman (qabaqcıl), üçərmən (gənc), köyə-mən, hönərmən, əzərmən (başq.)

Qeyd: Dil faktlarından bəlli olur ki, qədim morfemlərdən biri olan mann müstəqil leksik vahid kimi vaxtilə «adam», «insan», «torpaq», «ölkə», «qoyun» mənalarını daşımışdır. (Bax: **Həsənov Q.M. Man morfeminin derivatları.- Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual problemləri. (Elmi əsərlərin tematik toplusu). Bakı, 1987, s.14-18**)

Kök+ -sal: Bu şəkilçi bir şeyə aid olma ifadə edən sözlərin törməsində istifadə olunur: dinsel, eğitsel, işlevsel (türk)

(Karadoğan Ahmet. Türkiyə Türkçesinde –sal \-sel eki: Kökeni, Kullanımı ve Sakıncaları, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bilim Yolu 3, s.601-707)

Kök+ -sı, -si: tütsü, yatsı, sinsi (türk). «Sinsimək» feili Azərbaycan dilində də işləkdir.

Kök+ -v \-av\: görev, işlev, ödev, söylev (türk)

Kök+ -z: boğaz, haylaz (azərb., türk)

Feil əsaslı isimlərin yaranmasında türk dillərində kış, - kiş, - qış, - qiş, - quş, - qüq: suskuş, kerqış, sıqırtkış, askış, kapkış, sürtküş, ötküş, kırqış və s. (şor), ıt, - it: şıqıt (çixış), ölü, pazıt, çajıt, kelit, şııt (şor), pak, - pek: paspak, takpak (şor) çak, - çek: açınçak, koskalçak, korqunçak, tartınçak, çaykılçak, purulçak, undutçak, uruşçak, tarınçak, ürqünçək, çapşınçak (şor), çık, - çik: şaçılançık, kunançık, korqunçık, korbalçık, çüktençik, paktançık, şomalançık (şor), kak, - kek: şaşkak, uruşkak, undutkak, sondurkak, tutkak (şor), bak, - bek: albak (şor), aatçı, - eetçi, aaçı, - eeçi: ıqatçı (pala), ijetçi, aalatçı (aalaacı), tarın atçı (tarınnaacı (kiji), mekkeltçi (yalançı), sürenetçi, kurudlatçı, çüzetçi (yaxşı üzən), kadaaçı (kadaatçı), şıdaaçı, pajaacı (rəhbər), açınaaçı; menin abam kolxoztın mal köreeçizi (mənim atam kolxozun çobanıdır) (şor)

Müqayisəyə cəlb edilmiş həmin oxşar və fərqli düzəltmə şəkilçilərin bir çoxu qədimliyi ilə, digərləri yeni söz yaratma gücü ilə, bir çoxu quruluş fərqi ilə, digərləri isə sırf bir dildə işləkliyi ilə səciyyəliyə bilər.

Mürəkkəb isimlər.

Türk dillərində mürəkkəb sözlərin formalaşma vasitə və tipləri müxtəlifdir. 3 əsas vasitə üzərində türkoloqlar dayanır: 1) mürəkkəblik əsası; 2) söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə transformasiyası; 3) söz birləşmələrinin şəkilçilərlə birlikdə mürəkkəb sözə transformasiyası⁶⁹.

⁶⁹ Ганиев Ф.А. Способы и типы образования сложных слов в современном татарском языке. - «Советская тюркология», 1983, № 2, с.50

Mürəkkəblik əsasında mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında həm tabesizlik, həm də tabelilik münasibəti yaranır.

Komponentlər arasında atributiv və komplektiv münasibət də mövcuddur.

Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə çevrilməsində leksikləşmə və suffikləşmə hadisələri mühüm rol oynayır. Məs.: Özbək dilində *öç poçmak* (üç künc), *dürt poçmak* söz birləşmələri leksikləşərək «*öçpoçmak*» (üçkünc), «*dürtpoçmak*» (dördkünc) mürəkkəb sözlərinə çevrilmişdir.

Eyni zamanda suffikləşmə hadisəsi nəticəsində söz birləşmələri mürəkkəb sözə çevrilir. Məs.: *beşillik* (təhsil) (azərb.), *bişellik*, *könküreş*, *kükküzle* (özb.)

Müasir türk dillərində mürəkkəb isimlərin hər iki tərəfi isimdən, ismin feillə, sifətin isimlə, sayın isimlə, feillə birləşməsindən ibarətdir: *beşbarmaq*, *üçtəpə* (azərb.), *üçkulak*, *ilk yaz*, *kayınna* (*bimbaşı*) (qaq.), *ocakbaşı*, *ataqızı*, *Qündoqdi*, *Qaraqum*, *qırkboğum*, *bəşatar* (türkm.), *karvonboşi*, *kolbasa*, *kunqabokar* (özb.), *kuşbaş*, *akkurgaş*, *taşkümür* (tat.), *xarağat* (*xara xat - qara giləmeyvə*), *ülükün* (*böyük gün*) (xak.)

Sifət +isim quruluşlu mürəkkəb sözlər də türk dillərində geniş yayılmışdır: *ağsaqqal* \ *aksakal*, *uzunburun* \ *ozınborın* və s.

Mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində türk dilləri arasında ümümlilik çoxdur, amma bunu həmin sözlərin orfoqrafiyası haqqında demək olmur. Azərbaycan dilində bitişik yazılan mürəkkəb isimlər, məsələn, *qaraçay - balkar* və digər qrup türk dillərində ayrı yazılır (Bu barədə əvvəlki kitablarda- «müqayisəli orfoqrafiya» bölməsində də danışılmışdır).

1. İki ismin yanaşı gəlməsi ilə: *alma terek* (*alma ağacı*), *kertme terek* (*armud ağacı*), *kayın ana* (*qaynana*), *it - til - çapraq* (*bitki adı*) (*qaraçay - balkar*), *kökdəri*, *kızılşöp*, *kızıltamır*, *köktarak*, *köksağız*, *kökşəğir*, *kızılşəğir*, *kızılkök*; *bakabas*, *jılanbas*, *tenqebas*, *marjanbas*, *kiikbas*, *bazbas*, *konıraubas*, *tauikbas*, *sülübas*; *jilanköz*, *balıkköz*, *tanaköz*, *balaköz*, *botaköz*, *mısıkköz*, *kargəköz*, *taukköz*, *torköz*; *atkülak*, *ayakülak*, *botakülak*, *kozükülak*, *maralkülak*, *itkulak*; *ayutaban*, *botataban*, *tüyetaban*,

ittaban, kaztaban; itküyrık, kozıküyrık, mısıkküyrık, koyan-küyrık və s. (qaz.).

Qazax dilində bu cür mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində «bas» (baş), köz (göz), külak (qulaq), taban (daban), küyrık (quyruq) sözləri fəaldır. Qazax dilində mürəkkəb isimlərin komponenti kimi it, kara, mın, kırık sözləri də iştirak edir: itküsık, itkoğa, itkonak, itmiya, itmürın, itsiqek, itemqen, ittüynek, itşu, itşomırt, itkəsik; karasora, karaşağır, karaot, karasabak, karabaur, karabez, karabarak, karakülak, karatamır, karakarın; mınjusan, mınjapırak, mıntamır, mınbas, kırıkkülak, kırıkjapırak, kırıkbum, kırıkkabat⁷⁰.

Özbək dilində: qultegirmon (əl dəyirmanı), misnaj (musiqi aləti), miskarnaj (musiqi aləti) (özb.)

2. I tip izafət şəklində: samol tegirmon, qujon sujak, zar qoğoz, ğist devor, çujan qozon (çuqun qazan) (özb.)

3. II izafət birləşməsi şəklində: djaz başı (yazbaşı), syüt başı (smetan), ayrı - çebbaşı (bitki növü), Tyutyu başı (toponim) (qaraçay - balkar), qorin büsliği, bugün xaltası, ümrov sujagi (özb.)

4. Sifət+ isim quruluşu: kara buday (qara buğda), kara-kaç, aksakal, Sıylıkız, Ariudjan, Karakulat (toponim) (qaraçay - balkar), toşli jer, torli asbob, zarali tasir, ujurma büron, oğma suv (özb.)

5. Feili sifət+ isim quruluşu: djukqan auruu (ziyanlı xəstəlik), tuuqan djurt (Vətən) kyun batxan (günbatan), suu ayırqan (suayıran) (qaraçay - balkar)

Qoşa sözlər (isimlər). Qoşa adlar sözün xarakterindən, komponentlərin formasının leksik mənasından asılıdır, ilk növbədə təkrar yolu ilə (reduplikasiya) yaranır. Məs.: akırın -

⁷⁰ Dəuletkülov Ş. Bırıkken sözder arkılı jasalğan ösımdık atauların modelderqe bölü. \ «Вопросы тюркского языкознания. Материалы Первой межреспубликанской конференции молодых лингвистов-тюркологов. Изд-во «Наука». Казахской ССР, Алма-Ата, 1985, с. 106-108; Ермеков А. Семантика слитных слов в казахской лексике. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1950

akırın, terk - terk, kirir - kirmez, kerekli - kereksiz, arba - arba, axça - maxça, arba - marba, koy - moy, ata - ana, (qaraçay – bal-kar), uj - çoj, ob - havo, issiq - sovuq, kuç - kuvvat, tovok – koşik, kiyim - keçak (özb.), uşaq-muşaq, oğlul-qız, el-oba (azərb.)

Türk dillərində qoşa sözlərin 24 tipi müəyyənləşdirilmişdir. Onlar topluluq, cəmlilik, ekspressiv - emosional, mücərrəd və s. mənalar ifadə edirlər. Məs.: dus - iş (dostlar), kart - karı (qocalar), söt - katık (süd - qatıq), il - su (vətən), savıt - saba (qab - qaşıq), mədəni - könküreş (mədəni - məişət), karlı - buranlı (qarlı - boranlı), rusca - tatarca və s.

Müasir nəzəri qrammatiklərin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də müxtəlif qrammatik hadisələrin sistem və xarakterini müəyyənləşdirməkdir. Bu cəhətdən qrammatik kateqoriyaları hadisə saymaq olar. Türk dillərində hər bir qrammatik kateqoriyanın paradigmatik və sintaqmatik səviyyələri öyrənilmişdir.

İsmin morfonoloji kateqoriyaları. «Kateqoriya» termini -yunancadır, mənası «ifadə, əlamət» deməkdir. Kateqoriya canlı aləmin və insan düşüncəsinin ən əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ümumi anlayışlar toplusudur.

İsmin bir sıra morfoloji və morfonoloji kateqoriyaları vardır. Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də ayrı - ayrı fəlsəfi - məntiqi kateqoriyaların qrammatik ifadə forması isim, sifət və feildir.

Qrammatik cins. Bu kateqoriya bəzi türk dillərində fərqləndirilir. Məsələn, şor dilində insan və heyvan cinsləri ayrı-ayrı sözlər vasitəsilə seçilir: epçi (qadın), er (kişi), ool (gənc), kıs (qız), erqek (erkək), tiji (dişi), er kiji, epçi kiji, tişi kiji, er karındaş, kıs karındaş, er papa (ər bala), kıs pala (qız bala), erqek örtək (erkək ördək), tiji örtək (dişi ördək), erqek kozan (erkək dovşan), tiji kozan (dişi dovşan).⁷¹

Cins kateqoriyası yalnız türk dillərindən olan qaqauz və karaim dillərində bu kateqoriya mövcuddur. Həmin kateqoriya

⁷¹ Direnkova N.P. Qrammatika şorskoqo əzika. M., 1941

bu dillərdə başqa dillərin təsiri ilə yaranmışdır. - **ka** şəkilçisi həmin kateqoriyanın əlaməti kimi meydana çıxır. Məs.: *azerbaycanka, buzaacıyka, artistika, altayka, amerikanka, armanka, aşçıyka, asistentka, ayırdıcıyka* (qaq.)

Qrammatik mənsubiyyət. İsmə məxsus kateqoriyalardan biri mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya əşyanın və yaxud hadisənin üç şəxsdən birinə aid olmasını ifadə edir. Türk dillərində bu kateqoriya sırf morfoloji dəyər qazanaraq şəxs sonluqları vasitəsi ilə təsbit olunur.

Əsas fərqli cəhətlər yalnız qrammatik göstəricilərin fonomorfoloji tərkibində və eləcə də müəyyən variantlarda müşahidə olunur. Ə.Rəcəbov yazır: «Müasir türk dillərinin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri bir - birinə uyğun gəlir. Fərqlər özünü ancaq fonetik cəhətdən göstərir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də asanlıqla görmək olar.

Dillər: mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri:

Azərbaycan dili: -im, -im, -um, -üm; -in, -in, -un, -ün; -m, -n; -i, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz.

Türkmən dili: -m, -im, -im, -um, -üm; -n, -in, -in, -un, -ün; -mız, -ımız, -ımız, -imiz; -nız, -niz, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; -s, -si, -i, -i.

Qaqaz dili: -im, -im, -um, -üm; -in, -in, -un, -ün; -i, -i, -u, -ü; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -mız, -miz, -muz, -müz; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; -nı, -niz, -nuz, -nüz; -ları, -leri, -narı, -neri.

Türk dili: -im, -im, -um, -üm; -in, -in, -un, -ün; -i, -i, -u, -ü; -mız, -miz, -muz, -müz; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -unuz, -ünüz; -s, -si, -su, -sü.

Qazax dili: -m, -im, -im; -n, -in, -in; -mız, -miz; -ınız, -iniz; -sı, -si, -i, -i.

Özbək dili: -m, -nq, -si; -miz, -nqiz, -si; -im, -inq, -i; -imiz, -inqiz, -i: otam, otanq, kitobim, kitobinq, kitobi, otanqiz, otasi, kitobimiz, kitobinqiz, kitoblaring, kitoblari, kitoblaring, kitoblaringiz, kitoblari; mening kitobim, seninq kitobinq, uninq kitobi, uninq kitoblari, ularning kitobi, ularning kitoblari.

Qırğız dili: -m, -ım, -im; -n, -nız, -iniz; -bız, -biz, -buz, -büz; -ıbız, -ibiz, -ubuz, -übüz; -sı, -si, -ı, -i. Bu dildə -ınar, -ınızdar formaları nəzakətliyi ifadə edir.

Uyğur dili: -m, -ım, -im, -um, -üm; -n, -ın, -in, -un, -ün; -mız, -imiz; -niz, -iniz, -unuz, -ünüz; -si, -i.

Başqırd dilində: -ım, -em, -om, -öm; -ın, -en, -ön; -ı, -e, -o, -ö; -ıbız, -ebez, -oboz, -öböz; -ığız, -eqez, -oğoz, -öğöz; -tarıv, -təre, -darı, -dərə, -zarı, -zərə (minen, hinen, unın, bezzen, hezzen, ularzın; mine natay, hinen kitap)

Qaraçay - balkar dilində: -imi, -im, -um, -öm; -m - q, -ınq, -inq, -unq, -önq; -ı, -i, -u, -ö; -sı, -su, -sö; -bız, -biz, -buz, -böz; -ıbız, -ibiz, -ubuz, -öböz; -qğiz, -qiz; -qğuz, -qöz; -ıqğız, -iqiz, -uqğuz, -öqöz.

Qaraqalpaq dilində: -m, -ım, -im; -n, -in; -ınız, -iniz; -sı, -si; -ı, -i.

Şor dilində: kebem (şor) (mənim qayığım), içezi (şor) (onun anası), pajın (şor) (sənin başın), koyı (şor) (onun qoyunu),

Göründüyü kimi, mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri dodaqlanan saitlərin ahənginə görə 4 və 2 variantlıdır. Oğuz dillərində isə 4 variantda özünü göstərir.

Mənsubiyyət kateqoriyasında müşahidə olunan maraqlı xüsusiyyətlərdən biri sahib şəxsin şəkilçili, mənsub əşyanın şəkilçisiz (analitik tip) işlənməsidir. Bu xüsusiyyətə türkmən, başqırd, karaim, qaqauz dillərində də rast gəlmək olur. Məs.: bizim çocuk, sizin sokak.

Mənsubiyyət anlayışı bir komponentin iştirakı ilə də ifadə olunur. Məsələn, qaqauz dilində: *bobam, boban, (onun) bobası, bobamız, bobanız, (onnarın) bobası; evlerim, evlerin, (onun) evleri, evlerimiz, evleriniz, (onnarın) evleri; başqırd dilində: kələmem (mənim qələmim), öyöqöz (bizim evimiz); əsəy (anna) - əsəyem=minen əsəyem= miney əsəy (mənim annam)*

Mənsubiyyət kateqoriyasının başqırd dilində xeyli sayda ifadə formaları vardır. Bunlar fonomorfoloji variantlardır: -nıki, -neke, -noko, -nökö, -dıktı, -deke, -dökö, -meke və s. Məs.: əsəyzeke, atayzıki, mineke, hineke, kalanıki.

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası (münasibət) xüsusi şəkilçilərlə ifadə olunur. Məs.:

Tatar dilində: I ş. -m -bız\ -bez -ım\ -em -ıbız\ -ebez

II ş. -n -qız\ -qez -ın\ -en -ıqız\ -qez

III ş. -sı\se - sı,\ - se (-ları\ -ləre) -ı\ -e -(lar) ı\ -(lər) e

I bala -m bala -bız

II bala -n bala -qız

III bala -sı bala -sı(ları)

Şor dilində: sen kemzin (sən kimsən), bis - palıqçıbıs (biz balıqçıyıq), mən mında - bım (mən burdayam).

Qıpçaq qrupu türk dillərində isə dodaq ahəngi qorunmadığı üçün mənsubiyyət kateqoriyası göstəricisinin kəmiyyəti oğuz dilləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu qrupda həmin göstəricilər iki variantlıdır: -ım, -em, -ın, -en; -ı,e; -ıbız, -ebez; - qız, -qez; -ları, -leri.

Çuvaş dilində 1-ci və 2-ci şəxslərdə mənsubiyyət formaları requlyar xarakter daşımır (**Andreev İ.A.Çuvaşkiy əzık. - «Əziki narodov SSSR, II, M., 1966, s.49).**

Məs.: man al (mənim əlim), san al (sənin əlin).

Başqırd dilində: cöckən (mənim çiçəyim) - cöckən (sənin çiçəyin), cəckəbez (bizim çiçəyimiz), cəckəqez (sizin çiçəyiniz), cəckəhe (onların çiçəkləri).

III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin sintaktik funksiyası «dayısı oğlu» (dayı və oğlu) (azərb.), adazi uli «ata və oğul» (alt.), enezi balazi (ana və uşaq) (alt.) biçimlərində müşahidə olunur.

Türk dillərində I tərəfin (şəxs əvəzliyinin) işlənmədiyi hal-lar da özünü göstərir: (onun) oğlu (azərb.), olusu (onun oğlu), babanız (sizin babanız) (qaq.), öşküm (mənim keçim), adım (mənim atım), kazi (mənim qazım) və s.

Xakas dilində ikinci şəxsdə mənsubiyyət forması, tatar və özbək dillərində üçüncü şəxsdə mənsubiyyət forması vokativ kimi istifadə olunur. Məs.: ağan! (baba!), ajan! (dayı!), çayan! (böyük bacım!), dadasi! (ata!) və s.

Sözlərin iki mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi qədim tarixə malikdir. Bu biçimə «Kitab» da rast gəlirik: Bin söylərsən birisini qoymaz, ərin sözün qulağına qoymaz⁷².

E.V.Sevortyan ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin bəzi türk dillərində işləndiyini və intensivlik yaratdığını göstərir.⁷³

Tatar dilində:

I. - Mın - men - bız - bez

II. - Sın - sen -sız - sez

III. - dır - der -dır - der

Mın eşçemen Bez eşçebez

Sın eşçesen Sez eşçesez

Ul eşçeder Alar eşçelərdər

Kəmiyyət kateqoriyası. Bu kateqoriyaya aid morfoloji göstəricilər cəmlilik anlayışını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Ancaq müqayisə edilən dillərdə həmin göstəricilər oxşar variantda və eyni kəmiyyətdə istifadə olunmur.

Türk dillərində bu kateqoriya iki qramatik formada özünü göstərir - tək və cəm formalarda. Cəmlilik kateqoriyasının variantları -lar, -lər(-lər), -lor, -lör, -dar, -der, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör; -lar, -lər, -tar, -tər, -dar, -dər, -zar, -zər (başq.) vasitəsilə əmələ gəlir: at - atlar, ev - evlər, üzüm - üzümlər, kömür – kömürlər (türk), çocuk - çocuklar, hava - havalar, dede - dedələr, kurşumnar, tılsımnar, binnər, delikannılar (qaq.), at - attar (at - atlar), üy - üylər (ev - evlər), şaar - şaarlar (şəhər - şəhərlər). Məs.: күндөр (günlər), китептер (kitablar) (qırğ.), کالا (kalalar), компьютер (kompyuterzar) (başq.)

Eyni dildə cəm şəkilçilərinin hər biri işlənir. Məsələn, başqırd dilinə nəzər salaq:

- lar, - lər şəkilçili: balalar, ukıusılar (şagirdlər), kafelar, keşelər (insanlar) və s.

⁷² Kitabı-Dədə Qoçrud. Bakı, 1962, s. 15

⁷³ Севортян Э.В. Категория принадлежности.-Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II (морфология), с. 44

- dar, - dər şəkilçili: uramdar (küçələr), qarajdar (qarajlar), keyemdər (geyimlər), küldər (göllər) və s.

- tar, - tər şəkilçili: kitaptar (kitablar), taştar (daşlar), kalaktar (qaşıqlar), eştər (işlər), eləktər (meyvələr) və s.

- zar, - zər şəkilçili: kızzar (qızlar), tauzar (dağlar), ayıuzar (ayılar), küzzər (gözlər) və s.

Ədəbi dillərdən fərqli olaraq həmin formalara türk dillərinin dialektlərində rast gəlmək olur.

Türk dillərində bu kateqoriyanın iki forması fərqləndirilir: tək formalar: kön (gün), kaşık (qaşığı), aqaç (ağac); cəm formalar: könnər (günlər), kaşıklar (qaşıqlar), aqaçlar (ağaclar) (tat.)

Bir sıra isimlərin leksik məzmununda cəmlilik anlayışı mövcuddur: kalk (xalq), kuş (quş). Jaan (yağış), ayaz (ayaz), balalın (uşaqlıq), suu (su), süt (süd); höm (süd), kaymak (qaymaq), benzin, möxəbbət (məhəbbət), dusluk (dostluq) (başq.) və s.

İşçi, talebe, rus, türk, fındıq sözlərinin də leksik məzmununda cəmlilik anlayışı toplanmışdır.

Türk dillərinin bir çoxunda «üç talebe», «çok kitap» demək mümkün olduğu halda, «üç talebeler», «çok kitaplar», «kırk vezirler» demək olmaz. Bunu fərdi əlamət kimi qeyd edən türkoqlar da vardır.⁷⁴

Çuvaş dilində kəmiyyət kateqoriyası o biri dillərdən fərqli olaraq - sem şəkilçisi ilə düzəldilir: xula (şəhər) - xulasem (şəhərlər), purt (ev) - purtsem (evlər) və s.

Qaqauz dilində - n a r, - l a r forması cəm şəkilçisi kimi işlənir: Çobannar kırkmaa etiştirəmerlar, q e n ç l a r da pek xızlanmgrlar bu işə (N.Baboqlu); Qüzün meyvaları, üzümneri yaşıqlərə erleşştirip maşinalara ükletməə yardım ederim (N.Baboqlu). **Dermenner** üüderler un (T.Arnaut)

- lar analoji olaraq mənə cəhətdən monqol dilində olan *nar (a) uyğun gəlir, yakut dilində həmin forma birlikdə an-lamında saxlanmışdır.⁷⁵

⁷⁴ Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. Изд-во Академии наук СССР, Ленинград, М., 1941, с.41

⁷⁵ Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с.59

III şəxsdə mənsubiyət şəkilçisinin sintaktik funksiyası «dayısı oğlu» (dayı və oğlu) (azərb.), adazi ulı (ata və gəl) (alt.), enezi balazi (anna və uşaq) (alt.) biçimlərində müşahidə olunur.

Türk dillərində I tərəfin (şəxs əvəzliyinin) işlənmədiyi hallarda özünü göstərir: (onun) lğlu (azərb.), olusu (onun oylu), babanız (sizin babanız) (qaq.), öşküm (mənim keçim), adım (mənim atım), kazi (mənim qazım) (türk.)

Xakas dilində ikinci şəxsdə mənsubiyyət forması, tatar və özbək dillərində III şəxsdə mənsubiyyət formasından vokativ (çağırış) məqsədiilə istifadə olunur. Məs.: ağan (baba!), ajan (dayı!), çayan (böyük bacım!) (xak.), dadası (ata!) (tat.)

Müasir türk dilində bəzən -lar şəkilçisindən düzgün istifadə olunmur. Məsələn, «kar - qar» sözünün özündə topluluq, cəmlilik anlayışı var. Daha bu sözə -lar artırılmaz. Amma: K a r l a r ı n erimesiylə yamacların sarı yerlərində kiçik çağlayanlar doğardı (Seyfettin Başçılar). T. Köşə başında bir kasaba qirip sıcaq k e b a b l a r yemişlerdi (S.Başçılar)

Müasir özbək dilində birvariant xarakterikdir: kitoblar, kitobxonlar.

Uyğur dilində ikivariant səciyyəvidir: kardaşlar, bacilər.

Başqırd dilində belə variantlar müşahidə orlunur: -lar və onun allomorfları: -lər, -tar\ -tər, -dar\ -dər, -zar\ -zər: balalar, borğolar, biskılar, besnəktər, kızzar, uramdar (küçələr), karzar (qarlar), kolonnar, kızzıdar.

Qazax dilində daha çox variant üzə çıxır: -lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter: taular, attar, közder.

Qaraqalpaq dilində ikivariant mövcuddur: -lar, -ler: kara-kalpaqlar, tuyeler.

Yaqut dilində 16 variant vardır: tar, -dör, -nor, -lör: üörder (sürülər), donnor (adamlar), bөрөлөр (qurdlar, canavarlar). Çuvaş dilində -lar şəkilçisi yoxdur, onun əvəzinə - cem şəkilçisindən istifadə olunur.

Hal kateqoriyası. Hər bir müqayisə edilən dildə zəngin hal sistemi əhatə olunub. Bu qrammatik kateqoriya cümlədə adlarla digər sözlər arasında münasibəti ifadə edir. Türkoloiyada

halın xarakteri morfoloji variantlara, tiplərə, müəyyənləşdirilmiş paradiqmalara görə, bəzən də fonetik əlamətlərə (cənub və şimal tiplər, oğuz, qıpçaq, uyğur - qıpçaq, karluk tipləri) və s. özəlliklərə əsasən müəyyənləşdirilmişdir⁷⁶.

Ümumilik halların formalaşma prinsiplərində özünü göstərir. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, qohum dillərinin bir çoxunda variantlar az, başqalarında isə çoxdur.

Türk dilləri zəngin hal paradiqminə sahib dillərdəndir. Adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerik və çıxışlıq hallarını əhatə edir. Türk dillərində formaca sabitləşmiş hal kateqoriyası uzun inkişaf yolu keçmişdir. Türk dillərində halların formaca dəqiqləşməsi və normalaşması tarixi başqa qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha qədimdir. Buna baxmayaraq, türk dillərində hal kateqoriyası ilə bağlı olan bir sıra məsələlər indi də mübahisə doğurmaqdadır; halların kəmiyyəti, hal şəkilçilərinin mənşəyi, bir-biri ilə uyğunluğu, bir-birini əvəz etməsi, halların qrammatik və məkani bölgüsü və s.

Dilin başqa sahələrində, eləcə də hal kateqoriyasında əsas qaydalar qalmaq şərti ilə, az da olsa dəyişiklik olmuşdur. Belə dəyişikliklərin ən başlıcası hal formalarının semantik cəhətdən bir -birini əvəzləməsidir. Bu cəhət özünü türk dillərinin qədim dövrlərində daha qabarıq göstərmişdir.

Tarixən bu kateqoriyada baş vermiş həmin hadisənin izləri indi müasir türk dillərində (başqırd, karaim, qaqauz, tuva və s.), eləcə də dialekt və şivələrdə mühafizə edilib qalmışdır⁷⁷. Bu da sübut edir ki, halların sabitləşməsi və dəqiqləşməsi uzun tarixi inkişaf prosesi keçirmişdir.

⁷⁶ Новрузов М. Формирование и развитие категории падежа в тюркских языках (на материале огузской группы тюркских языков). АКД, Баку, 1989, с.6

⁷⁷ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка (фонетика и морфология). М., 1964; Покровская А.А. Грамматика гагаузского языка (фонетика и морфология). М., 1964; Исхаков Ф.Г., Пальмбах А. Грамматика тувинского языка. М., 1961

Geniş yayılmış bu hadisənin səbəbi bir tərəfdən müəyyən dövrlərdə halların məna baxımından diferensiallaşmamasında, başqa bir tərəfdən isə feili idarənin müasir dövrdən fərqli olmasındadır. Bu kateqoriya türk dillərində aşağıdakı sualları doğurur:

Karluq qrupuna daxil olan uyğur dilində hal formaları kim? nemə?, kimnin? neminin, kimni? nemini? nəqə? kaykka, kəyərqə? kimqə?, nemiqə? kaçanğa, kançığa? kimdə? nədə? kəyərdə? kaçan? kimdin? nədin? kəyərdin? kem? kimə? Kemden? nimənen?. kemqə? niməqə? Kemde? niməne? kem? nimə? kemden? nimənən? kayzan?: məktəpnin katipxanisi, tokkan (-) tersi, Senin kitainni aldım; Mən kitab aldım; Mən kitabni aldım; bazarğa; Saat onğa; Yuz somğa sattı; Yeydə (evdə); kitab ustəldə; Bu koğun şəkərdək tatlik ekən; Ondək adəm kəldi və s.

Uyğur dilində bəzi türk dillərindən fərqli olaraq, lokativ, dərəcə və müqayisə halları fərqləndirilir. Onların morfoloji göstəricisi əsasən -duku\ -muku şəkilçisidir: Asmanduku yultuzlar; Kəçmuku kinonu kermidim.

Dərəcə halının morfoloji göstəricisi -ğicə, -qicə, -kuca, -kicə; Ondin ikkiqıçə dəris bolidu. Muxabbəttin nəprəmkiçə keliş.

Müqayisə halı uyğur dilində -çilik\ -çə şəkilçisinin iştirakı ilə əmələ gəlir: Mən uyğursini Əxmətçilik bilməymən.

Başqırd dilində bir neçə sözün hallandırılması:

Kalalar (şəhərlər), koştar (quşlar)

Kalalarzın, koştarzın

Kalalarğa, koştarğa

Kalalarzı, koştarzı

Kalalarza, koştarza

Kalalarzan

Koştarzan

Tatar dilində:

Adlıq hal: 0 \aqaç

Yiyəlik hal: -nın -nen\ aqaçnın

Yönlük hal: -qa, -qə, -ka, -kə, -qaça, -qəçə, -kaça, -kəçə\ aqaçka

Təsirlik hal: -nı, -ne \aqaçnı

Yerlik hal: -da, -də, -ta, -tə\ aqaçta

Çıxışlıq hal: -dan, -dən, -tan, -tən, -nan, -nən\ aqaçtan

Tatar dilində çıxışlıq halla yerlik hal yerini dəyişirlər. Məs.:

A. Söt

Yiy. Sötnen

Yön. Sötkə

Təs. Sötne

Yer. Söttə

Çıx. Söttən

Qaqauz dilində:

Gagauz

Gagauza

Gagauzu

Gagauzda

Gagauzdan

Köprü

Köprünün

Köprüyə

Köprüyü

Köprüdə

Köprüdən

Sibir tatarlarının dilində:

Atam

Atamnın

Atamğa\atamka

Atama

Atamnı

Atamda\atamta

atamnan

Türk dillərində hallar morfoloji göstəricilərin variantlarına görə də fərqlənir. Məsələn, türk dillərində yerlik halın variantları aşağıdakı kimidir: -da, -do, -ta, -to, -la, -za, -zo, -na, -no və s.

Çıxışlıq halın variantları: -dan, -tan, -ton, -nan, -non, -lan, -lon, -zan, -zon və s.

Adlıq hal heç bir qrammatik əlamət qəbul etmir, əşyanın adını, həmçinin də məzmunundakı ümumiliyi və qeyri - müəyyənliyi ifadə edir. Adlıq hall digər hallar üçün də çıxış nöqtəsidir. Bu hal türk dillərində tarixən olduğu kimi, indi də öz mənasına görə hərtərəfli və zəngin olmuşdur. N.K.Dmitiriyev başqırd dilindəki adlıq hal (töp kileş) haqqında yazır ki, başqa dillərdən fərqli olaraq yalnız mübtədə halı deyil, eləcə də müvazi olaraq başqa halları da ifadə edə bilir (təsirlik, yiyəlik, hətta bəzən yerlik, çıxışlıq və yönlük hallarını)⁷⁸.

Qrammatik hallar formal əlamətlərin köməyi olmadan da işlənmişdir. Q.İ.Ramstedt bu münasibətlə yazır ki, nə qədər ki, adlıq hal geniş və hərtərəfli istifadə dairəsinə malik idi, bundan əlavə əsas feillər köməkçi feillərin köməyi ilə hərəkətin dəqiq təsvirini verə bilirdi, həmin dövrdə hallara və hal şəkilçilərinə bir o qədər ehtiyac olmamışdır...⁷⁹

Müasir qırğız dilində də ismin 6 halı vardır. Hallanmada ancaq fonetik fərqlər özünü göstərir. Bu dildə yiyəlik halın 12 variantı müşahidə olunur: almanın, kızıdın, kattın və s.

Yönlük hal olan *-qa* şəkilçisi də bir neçə variantla diqqəti cəlb edir: almaqa, kızqa, katka və s.

Təsirlik hal da 12 variantdadır: almanı, kızdı, kattı və s. A.M.Şerbak və A.N.Kononov oğuz dillərindən qədim özbək dilinə keçmiş *-yı*, *-yi* şəkilçisini düzgün olaraq həmin dil üçün səciyyəvi hesab etmirlər. Bəlli olduğu kimi, *-yı*, *-yi*, *-yu*, *-yü* təsirlik hal şəkilçisi türk və qaqauz dillərində də 4 variantlıdır⁸⁰.

Yerlik hal 8 variantdadır: almada, kızda, katta və s.

Çıxışlıq hal da 8 variantdadır: almadan, kızdan, kattın və s.

Türk dillərində yiyəlik hal III növ izafətləri yaratdığı üçün daha çox tədqiqat obyektinə olduğu aydınlaşır. Türkoloqlardan

⁷⁸ Dmitirev N.K. Göstərilən əsəri, s. 62

⁷⁹ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 32

⁸⁰ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, с. 195; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с. 87

N.Z.Hacıyevanın, A.Çariyevin diqqətindən bu məsələ yayınmamışdır⁸¹.

Yiyəlik halın morfoloji göstəricisinin, -ning və s. formalarda çıxış edir. Həmin şəkilçidən sonra ayrı - ayrı türk dillərində -dır, -dir, -dək, -dek, -gına, -ça şəkilçiləri artırılı bilər. Məs.: Sənindir bu cah - cəlal, bala! (Nağıllardan), Orka tərəfdən kimninqdir şarpasi eşitildi (İ.Sodikov).

Həmcins sözlərə artırılır: Qurbağaların, siçovulların səsi ətrafa yayılmışdı. Kurğonda xotinlarninq, bolalarınq şovkini kuçaydı (Oybek).

Türk dillərində yiyəlik hallı konstruksiyalar pozisiyadan asılı olaraq əlavə sintaktik vahidlər yarada bilər və onun bir neçə yarım tipləri göstərilir. Məs.: mənim baxmaq istədiyim mallar (azərb.), məninq bokadıqan molim (özb.), onun mənalı və şirin günləri (azərb.), uninq Botirali bilan utkazqan şirin kunlari (özb.), İşə gedənlərin yarısı evinə qayıtdı (azərb.), İşqa kelqanlarninq kupini kaytarib yubordılar (M.Koriev).

Yiyəlik konstruksiyalı birləşmələrin ikinci komponenti müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur: əvəzlilərdən: igidlərin hamısı (azərb.), yiqitlarninq xammasi (özb.), pəhləvanların heç birisi (azərb.), polvonlarninq xeç kaysisi (özb.), saydan: qızların biri (azərb.), kizlarninq biri (özb.), qonaqların çoxu (azərb.), mexmonlarninq kupi (özb.), sifətdən: onların ən kiçiyi, onların ən yaxşısı (azərb.), ularninq enq kiçiqi, erlarninq enq yaxşısı (özb.) və s.

Beləliklə, yiyəlik hallı konstruksiyalar türk dillərində maraqlı struktur-morfoloji və leksik-qrammatik səciyyəsi ilə seçilir. Bu məsələlərin bütün türk dilləri ilə müqayisəsi nəticəsində belə konstruksiyaların tipləri və funksional imkanları haqqında maraqlı elmi nəticələr çıxarmaq mümkündür.

⁸¹ Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках.-«Советская тюркология», 1970, № 2, с. 18; Чариев А. Структурно-морфологическая и лексико-грамматическая характеристика притяжательной конструкции с родительным падежом в узбекском языке.- «Советская тюркология», 1975, № 6, с. 3-21

Çuvaş dilində ismin 8 halı fərqləndirilir: Bu hallar -n, -an, -en; -a (e), -na (-ne); -ra (re), -ta (-te), -ran (-ren), -man (-men); -pa (-pe), -pala (-pele); -sar (-ser), -şan (-şen) morfoloji göstəricilərinin iştirakı ilə formalaşır; pasar (bazar) - pasaran - pasara - pasarta - pasartan - pasarpa - pasarsar - pasarşan. Çuvaş dilində inkarlıq və səbəb - nəticə deyilən hallar əlavə qrammatik göstəriciləri əmələ gətirir.

Özbək dilində hal şəkilçiləri bunlardır: -ninq (yiyəlik), -ni (təsirlik), -qa (-ka, -ka) yönlük - istiqamət; -da (yerlik), -dan (çıxışlıq): eşik (qapı), eşikninq, eşikka, eşikni, eşikda, eşikdan.

Qaqauz dilində təsirlik hal -yı: Qündüz a r p a y ı yoktu...bilərdi a r p a y ı qeja (N.Babaoqlu.)

Qaqauz dilində adlıq haldakı söz yönlük halda işlənir: - Biz da qelan a f t a y a qidejez boyara (N.Baboqlu).

Uyğur dilindəki hallarda çoxvariantlılıq müəyyən qədər özünü göstərir: -ka, -kə, -ga, -gə, -da, -də, -ta, -tə: koçi (küçə), koçinin, koçiğa, koçini, koçida, koçidin.

Şəxs - xəbərlik kateqoriyası. «Geniş mənada şəxs kateqoriyası adlandırıla bilən bu kateqoriyanın vasitəsilə nitq prosesində iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirilir, subyektin əməli fəaliyyəti ifadə olunur».⁸²

Həmin kateqoriyanın bu adla təqdimi Azərbaycan dilçiliyində H. Mirzəyevə və Y.Seyidova məxsusdur⁸³.

Hər hansı bir sözün və ya birləşmənin xəbər vəzifəsində işlənməsi üçün xəbərlik kateqoriyası şəkilçiləri qəbul etməsi lazım gəlir. Bu da onların morfoloji əlamətləri sayılır.

Azərbaycan dilində:

I ş., -am, -əm; -ıq, -iq, -uq, -üq.

II ş., -san, -sən; -sınız, -sınız, -sünüz, -sünüz.

⁸² Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2017, s.102

⁸³ Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1986, s. 10; Seyidov Y. Əsərləri. On beş cildə, IX cild, Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2010, s. 161

III ş., -dır, -dir, -dur, -dür (bunlar ismə aiddir. Məsələn, həkim+əm, həkim+dir və s.).

Türk dilində: Yunanı, Yunansı, Yunandı, Yunanı, Yunansı, Yunandırlar.

Qaqauz dilində: (*ban*) *uşaktım*, (*san*) *uşaktın*, (*o*) *uşak*, *uşaktım*, *uşaktın*, *uşaktı*; (*biz*) *uşakız*, (*siz*) *uşaksınız*, (*onnar*) *uşak* (-lar); *uşaktık*, *uşaktınız*, *uşaktılar*; *uşakmışım*, *uşakmışın*, *uşakmış*, *uşakmışık*, *uşakmışınız*, *uşakmışlar*.

Başqırd dilində: ukıtıusımın - min ukıtıusı (mən müəlliməm (müəlliməyəm), min eşsemən (mən fəhləyəm), bez eşse - eşsebez (biz fəhləyik).

Fərqli formalar da özünü göstərir: mən azərbaycanlıyam (azərb.), mən student (türkm.), mən xakas mən (mən xakasam), sen xakas sen (sən xakassan).

Bu şəkilçilər feilə də aid olur. Məs.: gəlir+əm, gəlmişdir və s.).

Türk dillərində xəbərlilik kateqoriyası I və II şəxslərin tək və cəmini bildirən xüsusi morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir. Məs.: qırğız dilində: -mın4; -bız; -pız; (I şəxsin tək və cəmində), -sın4, -sınlar4 (II şəxs tək və cəmdə). III şəxsdə belə morfoloji göstərici yoxdur: oku urumun (mən şagirdəm), doktorsun (sən həkimsən), ilimpozsuz (alimsiniz). İnkâr forması: okuucu emesmin (şagird deyiləm), doktor emessin (həkim deyilsən)

Tatar dilində: xəyran kaldım (heyran qaldım), soraşıp tordı (soruşub durdu) və s.

Bu kateqoriya personal keyfiyyətlərə malikdir. Bəzi türk dillərində -ım şəkilçisinin dördvariantı işlədilməsinə təsadüf edilir. Bundan əlavə, müasir türk, qaqauz, özbək, uyğur, qırğız, qaraqalpaq, karaim, noqay, qaraçay - balkar, kumık dillərində birinci şəxs cəmini bildirmək üçün müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq son z elementli morfoloji göstəricidən istifadə olunur. Görkəmli türkoloq Mübariz Yusifov bu prosesi ardıcıl şəkildə izləyərək belə qənaətə gəlib ki, Azərbaycan dilinə məxsus mənbələrdə sonu z elementli birinci şəxs şəkilçilərin işlədilməsi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin türk dilləri ilə müştərəklik xarakterinin yazılı ənənələr üzrə saxlanılmasının təzahürü hesab

edilə bilər. Azərbaycan dilində özünəməxsus əlamətlər inkişaf etdikcə və intensivləşdikcə türk dilləri ilə müştərək elementlər tarixləşməyə başlamış və bu dilin bilavasitə özündə formalaşmış vasitələr üstünlük təşkil etmişdir⁸⁴.

Türk dillərində xəbərlilik şəkilçilərinin quruluşunda ümumi oxarlıqlar mövcuddur. Özbək, uyğur, qırğız, qazax dillərində ikinci şəxsin tək və cəmində göstəricilərin şəxs əvəzliyi ilə münasibətini inikas etdirən formaların istifadə olunması xarakterikdir. Məs.: qezəkci, qezəkçimən, qezəkçisən, qezəkçidu; qezəkçimiz, qezəkçisiz, qezəkçilər (uyğ.).

Xəbərlilik göstəricilərində sintetizmlə yanaşı, analitizm halları da müşahidə olunur. Bu yaqut dilinə xas əlamət kimi özünü göstərir: min kihi - bin (mən kişi mən).

Beləliklə, müqayisə olunan türk dillərində xəbərlilik göstəriciləri qeyri - bərabər formada görünür. Tatar, çuvaş, karaim, başqırd dillərində xəbərlilik göstəricisinin qeyd olunan dillərinin bir çoxunda zəif, digərlərində isə intensiv şəkil alması özünü göstərir. Əlbəttə, birinci əlamətin mövcudluğu sözügedən türk dillərinə məxsus ümumi əlamət kimi qiymətləndirilə bilər. İntensivliyin üstünlüyü isə həmin dillərin inkişaf tempi ilə bağlıdır.

Müqayisə olunan türk dillərində «deyil» (*degil*) sözündən inkarlığı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məs.: büyük degil, massa degil (türk), adam deyil, bağ deyil (azərb.) və s.

«Deyil» sözü türk dillərində müxtəlif kateqoriyalar sisteminə dəyişə bilər: talebe degilim, talebe degilsin, talebe degildir; talebe degil idim, talebe degil idik və s.

İsmlərdə leksik - semantik paralellik

Sözlərin leksik - semantik yaxınlığı onların paralelliyini ortaya çıxarır. Bu paralellik türk dillərində geniş yayılmışdır. Məs.:

⁸⁴ Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001, s. 216, 272; Yenə onun: Dövlət dili və norma. Bakı, 2005, s.31

Yakut - uyğur paralelliyi. Bu paralellərin bəzilərində fonosemantik dəyişmələr ya özünü göstərir, ya da göstərmir.

1) Fonetik tərkibdə dəyişmə müşahidə olunmur: ot, top, kul, kun (qıpçaq qrupu türk dillərində)

2) Fonetik tərkibdə fonetik dəyişmə mövcuddur: ay (azərb.) -ay (uyğ.) -ıy (yak.); su (azərb.) -su (uyğ.) -uu (yak.); yol (azərb.) -yol (uyğ.) suol (yak.); bulud (azərb.) -bulut (uyğ.) -bılıt (yak.); damaq (azərb.) -tamaq (uyğ.) -tamax (yak.); od (azərb.) -ot (atəş) (uyğ.) -yot (yak.); il (azərb.) -yıl (uyğ.) -sıl (yak.), günəş (azərb.) -kuyaj (uyğ.) -kuyaac (yak.), don (azərb.) -tun (q.uyğ.) -ton (yak.), öküz (azərb.) -qöküz (uyğ.) -kölüür (oğus, at, yak.), uruq (azərb.) -uruq (q.uyğ.) -uruu (yak.), qar (azərb.) -kar (uyğ.) -qaar (yak.), dağ (azərb.) -taq (q.uyğ.) -tia (yak.), yer (azərb.) -yir, yul (q.uyğ.) -sir (yak.), daş (azərb.) -taş (q.uyğ.) -taas (yak.), dəmir (azərb.) -tömür (yak.) -timir (yak.), tala (azərb.) -tala (uyğ.) -tala (yak.). Qədim türk dillərində: tarlağ «sahə», tarla (azərb.); gümüş (azərb.) -kümüş (uyğ.) -kömüş (yak.), göl (azərb.) -köl (uyğ.) -küöl (yak.), buz (azərb.) -muz (uyğ.) -muus (yak.), damçı (azərb.) -tamça (uyğ.) -tammaq (yak.) (qədim türklərdə tam\dam), köpük (azərb.) -köpük (uyğ.) -köbük (yak.), ülkər (azərb.) -ürkər (uyğ.) -ürgəl (yak.), ulduz (azərb.) -yultuz, yulduz, zultuz (uyğ.) -sulus (yak.), duman (azərb.) -tuman (uyğ, yak.), yel (azərb.) -yəl (uyğ.) -sel (sillio (yak.), torpaq (azərb.) -toprak (uyğ.) -toburaq (yak.), budaq (azərb.) -putak (uyğ.) -mutuk (yak.), tük (azərb.) -tük (uyğ.) -tüü (yak.), qanad (azərb.) -ğanat (uyğ.) -kinat (yak.), quyruq (azərb.) -kujruk (uyğ.) -kuturuk (yak.) və s.

Bu məsələlərin daha geniş biçimdə aydınlaşdırılması bütöv şəkildə türk dillərinin sözlərinin fonostruktur xüsusiyyətlərini, həmçinin də həmin strukturun genetik yaxınlığını açıb göstərə bilər.

SİFƏT

Azərbaycan dilində «sifət», türk dilində «*sıfat*» (Bir varlığı vasıflayan, veyə belirleyen kelimeye sıfat diyoruz. T.Banqu-oğlu), türkmən dilində «*sıpat*», qaqauz dilində «*alemetçi*», tatar dilində «*sıyfat*», qırğız dilində «*sın atooç*» və s. terminləri ilə ifadə olunur.

Türk dillərində sifət hər zaman ismin önündə işlənir. Türk dillərində tarixən sifətin əsas nitq hissəsi olması mübahisə yaratmışdır. Bu da qədimdə sifətin xüsusi şəkilçisinin olmaması ilə əlaqədardır. A.Şerbakın fikrincə, «sifətin müəyyən olunması isimlərin semantik - funksional çevrilməsinin nəticəsidir».⁸⁵

Bu baxışa qarşı bəzi türkoloqlar çıxış etmiş və belə bir düşüncəni ortaya qoymuşlar: «Sifətin əşyaya məxsus keyfiyyət və əlamətlərinin şüurda leksik - funksional qrup kimi seçilməsi bütün dünya dillərində mövcuddur. Türk dillərində sifətin bir çox affiksləri olduqca qədim olmuş və ulu türkcənin epoxasına aid ola bilər»⁸⁶.

Türk dillərində sifət dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərmişdir. Semantik və sintaktik cəhətlər nəzərə alınaraq sifət türk dillərində müstəqil bir kateqoriya kimi qəbul edilmişdir. Sifətin türk dillərində morfoloji baxımdan inkişaf səviyyəsi eyni olmamışdır. Oğuz qrupu türk dilləri sırasında Türkiyə türkcəsində son dövrlərdə sifətin morfoloji cəhətdən inkişaf səviyyəsi fərqli görünür. A.Eyvazov yazır ki, belə inkişaf dilin (türk dilinin) alınma sözlərdən təmizlənməsi ilə əlaqədar olaraq çağdaş türk ədəbi dilində daha fəaldır. Belə ki, əsrin 60-cı illərinə qədər *-sal*, *-sel*; *-al*, *-el*, *-l* və s. bir çox şəkilçi bir neçə sözlə

⁸⁵ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.,1977: 109

⁸⁶ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2002, s.145 (Tərcüməçi: Akademik Tofiq Hacıyev

işlənilirdisə, hazırda belə sifət düzəldən şəkilçilər həddindən çox sözlərə gətirilərək müxtəlif mənalı sifətlər düzəldir⁸⁷.

Türk dillərində sifət əşyanı, predmeti müəyyənləşdirmək məqsədilə formalaşmışdır. Əlamət və keyfiyyət sifətin aparıcı keyfiyyətlərindəndir. Sifət türk dillərində qrammatik və leksik - semantik cəhətdən «kasıb» nitq hissəsi sayılır. «Dünya dillərindən fərqli olaraq türk dillərindəki sifət adlarla bağlı qrammatik kateqoriyaların (cins, hal, kəmiyyət və başqa kateqoriyaların) formal əlamətlərini qəbul etmir və aid olduğu sözlə (isimlə) uzlaşmır»⁸⁸.

Sifət fundamental fəlsəfi - məntiqi keyfiyyət kateqoriyasının dildə ifadə vasitəsidir. İnsan şüurundakı fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar məhz onların dildə bilavasitə əksi olan dil kateqoriyaları ilə gerçəkləşir.

Sifət nitq fəaliyyətində əmələ gəlir və dil faktına çevrilir. Məs.: *kısa ağaç, uzun kuyruk, aç çocuk, mavi deniz* (türk), *quzulu qoyun, uzın aqaç, ulı xalı* (türkm.)

Türk dilində keçici sifətlər fərqləndirilir: *tanıdık sorunlar, bilmiş çocuk, yanan araba, yapılacak işler* (türk), *dalğalanan bayraq, quduran it* (azərb.), *altılık qaloş, onluk çıra* (türkm.)

A.M.Şərbakin fikrincə, qədim türk dilində sifətlərin xüsusi morfoloji ifadə vasitələri olmamışdır. Bu isə sifətlərin müstəqil leksik - qrammatik kateqoriya olduğunu şübhə altına alır.

Türk dillərində sifət dil sisteminin leksik - semantik vahidi kimi məna funksionallığı baxımından araşdırılmış, nitq hissələri kontekstində onların yeri müəyyənləşdirilmiş, leksik - semantik qruplar diaxron və sinxron planda öyrənilmiş, semantik inkişafa təsir göstərən dildaxili və dilxarici amillər dəqiqləşdirilmiş,

⁸⁷ Eyvazov A. Çağdaş oğuz qrupu türk dillərində sifətin morfoloji yolla inkişafı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1999, s. 4

⁸⁸ Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API-nin nəşri, 1981, s.3

müqayisə dərəcələri sifətin leksik - qrammatik kateqoriya olmasını sübut edən əsas amil kimi araşdırılmışdır⁸⁹.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində sifət *xaysı? nəxili?, nenensi? niçiksi?; başqırd dilində nindey?, nasıl?, ni tüşlü? qayhi? hangi? və s.* suallarından birinə cavab verir.

Türk dillərində bir sifət bir çox predmetə aid ola bilər. Məs.: *təzə adam, təzə söz, təzə qərar* (azərb.), *uzun yol, uzun karvan, zoor iş, zoor pinmaa* (qaq.), *ulı xalı, ulı aqaç* (türkm.), *biyik üy, biyik dubal, biyik üylör, büyük üyqö* (qırğ.), *uzaq asrlar, büyük Hind ölkəsi, müstaqil Hindistan, yeşil orman, keng oda (geniş otaq)* (özb.), *bay kisi (zəngin adam), qunır ayı (qonur ayı), tar yol (dar yol), güzəl kız (başq.), aruv (gözəl), erşi (çirkin), aşlı (yaxşı), aman (pis), tiyik (yüksək), alaşa (alçaq), ken (geniş), qızıl (qırmızı) (qaraçay - malkar), ah (ağ), hara (qara), kök, hızıl (qırmızı), sarığ (sarı), noğan (yaşıl), uluğ (ulu, böyük) (xakas), kılın (qalın), çoon (qalın), çinge (incə), çaraş (gözəl), aar (ağır), çaa (yeni), ergi (əski), çavıs (alçaq), hos (boş), algıg (geniş) (tuva), tas tura (daş ev), ağas taxta (ağaç taxta), pay urojay (bol taxıl) (xak.)*

Türk dillərində elə sifətlər işlənir ki, onlar quruluş cəhətdən ya eynidir, ya da cüzi fonetik fərqlə seçilir. Məs.: *uzun, qızıl, təze, sarı, mavi, ak* (türkm.), *uzun, qızıl, təzə, sarı, mavi, ağ* (azərb.)), *kalın, tantur, qözəl, boyalı, kırmızı, kısa, uzun, zavallı* (qaq.), *kıska, sarı, kızıl, açı* (tat.)

Nümunələr: türk dilində: Geniş, yemyeşil Macar ovasında Kanuni için on iki dönümlük bir alan ayırmış Macarlar (A.Turan Ofzaloğlu); Açık yeşil, kiremit kırmızısı, Mavi qökler ve beyaz antenler (Mehmet Çınarlı); Lokomotivçiler t ə z e karar bilen ruxlanıp, yıllık planı möxletinden ön erine etirməqe biraqızdan söz berdiler (Sovet Türkmenistanı); qaqaüz dilində: Bakerım: yanımda oturer bir k a l ı n karı, t a n t u r yanaklı, q ö z ə l, dudakları b o y a l ı koyu - k ı r m ı z ı (N.Baboğlu); Bir də xele

⁸⁹ Əliyeva Zemfira. Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 2009

çekildi o e ş i l kadifə də xalızdən qördüm Andreyi (N.Baboqlu); O saydı boşuna denmeer, ani karı aklı k ı s a, sade saçı u z u n... (N.Baboqlu); Z a v a l l ı adam innedi da açdı qözlerini. Verdi umut yaşamaya (N.Baboqlu); tatar dilində: Bezne kotlap, jılı yanqırlar Şatlık sibər İdel Buenda, Bezne kotlap, irken bolında Nazlı akkoş monı yanqırlar (F. Kərim); Yaxsı pala yaxsı üqrençe (yaxşı oğlan yaxşı oyuyur)

Nümunələrdəki sifətlər türk dillərindəki sifətlər haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir.

Konkret əlamətlərinə görə sifətlərin aşağıdakı semantik növləri müqayisə edilən dillərdə fərqləndirilir:

1.Rəng bildirənlər: *yaşel, kızıl, sarı* (tat.), *qök, mavı, məmişı, mele, şırkı, çal, qonur, qara, ak, yaqız, qöqrək, qararak, mavı* (türkm.), aq, qara, qızıl, sarı, kök, casıl (qaz.), kara kuş, güzel kız (türk)

2.Dad bildirənlər: *şirin, acı, turş* (azərb.), *süyyi, ajı, turşı* (türkm.), *acı, tatlı, təmle* (tat.), aç çocuk, acı şerap, tuzlu çorba (türk),

3. İy bildirənlər: *ətirli, qoxulu* (azərb.), *isle, xuş isle, aromatlı, sası*, (tat.)

4. Məkan əlamətini bildirənlər: *uzun, qısa* (azərb.), *ozın* (uzun), *kıska* (qısa), *çiksez* (sərhədsiz) (tat.)

5.Zaman əlamətini bildirənlər: *ike atnalık* (iki həftəlik), *yazqı, kiçke* (tat.)

6.Xarici görünüşü bildirən sifətlər: *yamsez* (çirkin), *qüzəl, aksak, güzel, matur* (gözəl), *çiber* (gözəl), *sıluv* (gözəl), *yemle* (gözəl, xoş), *yemsez* (çirkin), *pıçrak* (kirli) (tat.)

7. Psixi keyfiyyətləri bildirənlər: *yaaş* (igid), *usal* (xəsis), *tipas* (quru) (tat.), *olçok* (özb.), *alçak - alçakkönüllü* (türk),

8. Forma əlamətini bildirənlər: *yassı* (yastı), *oçlı* (iti), *tüqərək* (dairəvi) (tat.), *biyik* (üy), *jakşı* (kitep) (qırğ.), *uzın, qısqa, tar, ken* (qaz.), *yalangaç* (çılpaq), *yomrı* (yumru) (tat.)

9. Fiziki durumu bildirənlər: *qatı, yumşaq* (azərb.), *aqır* (türkm.), *katı, yomşak, sıek* (sıyıq) (tat.)

10. Həcm, ölçü bildirənlər: kisa ağaç, uzun kuyruk, daha geniş ev, uzun çocuk (türk), zur (böyük), keçkenə (kiçik), tulu (dolu) (tat.)

Müqayisə edilən dillərdə fərqli quruluşda olan sifətlərə də çox rast gəlmək olur: mele, qovı, süyji, enil, kelte (türkm.)

Türk dillərində sifətlər leksik - semantik cəhətdən də paradigma yarada bilirlər. Məsələn, antonim cütlüklər: *katta - kiçik (böyük - kiçik)*, *baland - past (hündür - nazik)*, *çuqur - sajoz (yüksək - alçaq)*, *uzun - qısqa, kend - tor (enli - uzun)*, *qalin - jirqa (ağır - yüngül)*. Birincilər özbək dilinə məxsusdur.

Müqayisə edilən türk dillərində sifətin quruluşu eyniyyət təşkil edir:

Sadə sifətlər: Türk dillərində sifətlərin struktur təkamülündən danışıqdan, ilk növbədə sadə sifətlərin inkişaf proseslərini nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Sadə sifətlərin strukturu, bu zəmində gedən inkişaf prosesləri ümumi kökə bağlı olan türk dillərinin təkamül qanunlarını müşahidə etməyə imkan yaradır. Türk dillərində sadə sifətlərin əsas ifadə forması olan köksözlər bu dillərin özü qədər qədimdir (**Əliyeva Zemfira. Türk dillərində sifət. Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s.253**)

Məs.: ağ, qara, qızıl, acı, turş (azərb.), ak, qara, qızıl, aji, turş (türkm.)

Düzəltmə sifətlər: akıllı (adam), keçqir (pıçak), otluk (meydan), akar (suv), eqinlek (adam), baldırlak (yiqit) (türkm.)

Türk dillərinin qrammatik kateqoriyalarının inkişaf etməsində morfoloji göstəricilərin rolu da böyükdür. Məsələn, türk dilində:

- **sal, - sel** şəkilçisi ilə. İndi türk dilində çox məhsuldar olan bu morfoloji göstərici vaxtı ilə də türk dillərində fəallığı ilə seçilmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində *qumsal, yoxsul*, qırğız dilində *baysal*, türk dilində *kumsal, uysal, yoxsul* və s. sözlərin tərkibində istifadə olunmuşdur: *sınıfsal (sinfi)*, *dünyasal (dünyəvi)*, *şiiresel (şeyri)*, *ilksel* və s.

- **sal, - sel** şəkilçisinin təbiəti elədir ki, demək olar ki, hansı sözə istəsən əlavə etmək mümkündür. Elə buna görə də müasir

türk ədəbi dilində həmin şəkilçi ilə düzələn sifətlər o qədərdir ki, biz bunu universal bir şəkilçi kimi adlandıra bilərik. Doğrudan da, müasir dildə bu şəkilçi ilə düzələn sifətlər mənalara görə elm, texnika, mədəniyyət və s. sahələri əhatə edir.⁹⁰

- sal, - sel şəkilçisinin işləndiyi sözlər həyatın rəngarəng sahələri ilə birbaşa bağlıdır. Məs.: Öbür insanlarla olan tənse və tinsel ilişkilerinin. Kutsal ödevleri birer birer çiğnediler. Uyanık bilinçte kurqusal düşüncenin doğuşu. Bir şeyin katılığını duymak duysal bir görevdir və s.

Sözügədən morfoloji göstərici ilə türkcədə insanın gündəlik həyat və iş fəaliyyəti, cəmiyyətin idarə olunmasına aid siyasi, nəzəri, məfkurəvi anlamlar ifadə edən sifətlər də əmələ gəlir. Məs.:...bütün endüstri topluları, nitel, yani insansal farklılıkları nicel bir tekdüzeliğe dönüştürmeye çalışır. (A.Püsküllüoğlu). Böylece romanın düşünüşel yapısı o kadar karışık bir hale gelmiştir ki... (A.Püsküllüoğlu).

- sal, - sel morfoloji göstəricisi ilə türkcədə *söylemsel, görevsel, betimsel, biçimsel, geleneksel, kavramsal, kılğısal, üretimsel, düzümsel, çevresel, karşıtsal* və s. müxtəlif mənalı sifətlər də yaradılmışdır.

Sözügədən şəkilçi mürəkkəb sözlərdən də sifətlər əmələ gətirmişdir: Yerdeş olan sesler arasındaki *sesbirimsel* ayrılıqlar nelerdir? (Ö.Demircan), Bunu, ...*dilbilimsel* çözümləməyle göstereyim. (A.Püsküllüoğlu).

Həmin morfoloji göstərici isimlərdən, feillərdən, feili isimlərdən, adlardan, feili adlardan yaradılmışdır.

-al, -el şəkilçisi ilə. Sözügədən morfoloji göstərici ilə türkcədə millət, dövlət, cəmiyyət və s. siyasi- mədəni, iqtisadi - sosial durumu ifadə edən sifətlər yaradılır. Məs.: Ulusal bağımsızlık savaşları, dural bir ülke, yerel, rüzgarlar iki bölümde toplanır;...maddi durumu bozuk olduğu için ilkel metodlarla çocuk düşürme... («Ekspres» qaz. 3.4.1972).

⁹⁰ Eyvazov A. Göstərilən əsəri, s.10

Araşdırıcılar türkcədə *-al*, *-el* morfoloji göstəricisi ilə yaradılan sifətlərin fransız dilində işlədilən və sonu *-al*, *-ale*, *-el*, *-elle*; *-iel*, *-ielle* sifət əmələ gətirən şəkilçilərlə işlədilən bir sıra müxtəlif mənalı sifətlər kiçik səs dəyişikliyi edilərək çağdaş türk dilində istifadə olunduğunu da vurğulayırlar və aşağıdakı misallardan istifadə edirlər: O.Gencebay,...oynadığı «Bir Teselli ver» adlı *müzikal* filmde..(«Ekspres» qaz. 23.4.1972);...meknik bir kanun olan Personel Kanunundakı aksaklıkların... («Hürriyyət» qaz. 6.4.1972)⁹¹.

Müqayisəyə cəlb edilmiş oğuz dillərinin digərlərində *-al*, *-ele* göstəricisinə rast gəlmək olmur.

-I morfoloji göstəricisi. Türkcədə neologizm səciyyəli kəlmələrdən cəmiyyətin müxtəlif sferalarını əhatə edən sifət düzəldilir: *tüzel* (*məhkəmə*, *hüquq*), *yasal* (*qanuni*), *anayasal* (*konstitusiyə*), *öznəl* (*subyektiv*), *birincil*, *ikincil*, *doğal* (*təbii*) və s.

Müasir Azərbaycan dilində *formal*, *normal* tipli sözlər qeyd olunan şəkilçinin iştirakı ilə formalaşmışdır.

Yeni uyğur türkcəsində *-gan*, *-gən*, *-qan*, *-kən* (oquqan adam - oxuyan adam, qaçaqan qız - qaçan qız), *-r*, *-ar*, *-ər* (körər köz, eytər söz), *-mas*, *-məs* (kəlməs yil - gəlməz il, pütməs dərs - bitməz dərs), *-idigan*, *-ydigan* (kelidigan yil - gələcək il, deyidigan söz - deyəcək söz) və s. şəkilçilərlə də düzəlmə sifətlər yaradılır. Bir sıra hallarda bu cür şəkilçilər feli sifət şəkilçiləri ilə qarışıq salınır.

Qaraqalpaq türkcəsində də *-gan*, *-r*, *-ar*, *-er*, *-mas*, *-mes*, *-bas*, *-bes*, *-pas*, *-pes*, *-atuğın*, *-etiğın*, *-ytuğın* və s. morfoloji göstəriciləri vasitəsilə də sifətlər düzəldilir. Məs.: oylagan kisi (düşünən adam), aqqan oğım (attığım ox), öler hal (öləcək durum), eter is (ediləcək iş), tavsılmas mülük (bitib - tükənməyən mal), qol jetres jer (el ulaşmaz yer) (qaraqalpaq)

Təxminən bu formal göstəricilər Krım - tatarlarının da dilində düzəlmə sifətləri əmələ gətirir: çektigim cefa, oturğan yer, kelecək küni, başlayacaq toy, buzkesen kemi, aytır söz və s.

⁹¹ Eyvazov A. Göstərilən əsəri, s. 37-38

Bu dildə də sifətlə feili sifət şəkilçiləri bəzi hallarda qarışıq salınır.

Mürəkkəb sifətlər: Türk dillərində mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən yaranır. Onların müstəqil leksik mənası olur. Məsələn, müasir qaqauz dilində çox işlənən çütköklü sifətlərdə həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin əlamətləri mövcuddur. Həmin mürəkkəb sifətlər bəzi hallarla eyni sözlərin təkrarı nəticəsində meydana çıxır: türlü - türlü, biyaz - biyaz, bükük - bükük və s. Bu dildə müstəqil və qeyri - müstəqil mənalı iki sözün birləşməsindən də mürəkkəb sözlər formalaşır: ufak - tefik, eski - nüşkü, senek - benek və s.

Müasir özbək dilində istifadə olunan mürəkkəb sifətlərin əksəriyyəti fars və tacik dillərinin qrammatik modelləri əsasında əmələ gəlmişdir. Məs.: serkuyəş (çoxgünəşli), kamkon (azqanlı), yarımkoronğu (yarımqaranlıq) və s.

Qaraçay - balkar dilində iki əsli - sadə sifətin sintaktik üsulla birləşməsi ilə mürəkkəb sifətlər yaranır: kıaramor tünd (qəhvəyi), kuzıl - ala (qarışıq qırmızı).

Başqırd dilində mürəkkəb sifətlər iki tabesiz müstəqil komponentin birləşməsi ilə yaranır: ozon - uzama (uzunsürən), təmlı - tatlı (dadlı - tamlı).

Aşağıdakı mürəkkəb sifətlər də iki sözün birləşməsi yolu ilə yaranmışdır: *beyik - beyik (daqlar), ulı - ulı (köçələr), uzun-boylı (qız)* (türkm.), *uzun sakallı, kara közlü, sarı çaçlı, eki başlı, ullubaş, burmaçaç, açıq djyurek, salam başlı, til artlı rayonlar aralı (rayonlararası), xalqla aralı (xalqlararası)* (qaraçay - balkar)

Tədqiq edilən dillərdə sifət isim vasitəsilə də düzəlir. Belə sifətlər aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir:

-lı, -li, -lu, -lü: Türk dillərində məhsuldar şəkilçi olan bu göstərici ilə sifət, isim (tayfa adları, familyalar) yaratmaq olur. Məs.: *güclü (adam), şəhərli (qonaq), Gəncəli (qız), kəlləli (tələbə), sütunlu (saray), ootüklü (masa), Bəydili, Tumaslı (azərb.); akıllı (oqlan), sovatlı (qarri), qayratlı (adam), şəxərli (çaqa), Moskvahı (qız), dilli (ayal)* (türkm.); *qayrətli (eqet), köçle (keşe),*

sötle (sıer), atlı (itü) (tat.), taşlı, bilimli, kuuançlı, ferenkli, Oruslu, çerkesli (qaraçay - balkar), tavlı er, kanlı soqıs (noq.), bulutlu qyun, tyebeli er (qum.), yondoızlo tön (ulduzlu gun) (başq.), qarlı qış (türkm., azərb.), ayazdı kün\ayazlı kün (qaz.), balalı kisi (ailəli adam) (q. qalpaq), telli saz (türk), vayla laşa (güclü at) (çuv.), atlı, dalğalı, kanatlı, kılıçlı (qaq.)

Türk ədəbi dilində hazırda işlənən «g ö r k l ü» düzəltmə sifəti «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarının dilində tarixən aktiv işlənmişdir.

Türk dilində: Güneşə kavuşurdu sular tan vakitlerinde

Doğuda ataların g ö r k l ü deniz düşləri (Ali Kara).

Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq qaraçay - balkar dilində - *lanı (la+nı)* şəkilçisi məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. Bu şəkilçi sözdəyişirici formant kimi fəaliyyət göstərir. Məs.: *Akbaylanı, Aliylanı, Çerkeslanı, Sarıbaşlanı* və s.

Türkmən dilində sifət düzəldən bu şəkilçi *iler+li (tarap), yukar+lı (tarap)* sözlərinin tərkibində də işlədilir. Azərbaycan dilində bu birləşmə *irəli tərəf, yuxarı tərəf* şəklində ifadə olunur.

-lı şəkilçisinin -nı variantı da işləkdir: delikannı (türk, qaq.)

-rı variantı türkmən dilində işlənir: qarrı (hava)

-ja: bolluca meyvə (azərb.), yaşlıja karı (yaşlı qarı) (türk)

-sız, -siz, -suz, -süz: dadsız (alma), susuz (yer), ağılsız (qoca), tüstüsüz (ocaq), pərdəsiz (pəncərə) (azərb.); duzsuz (naxar), keselsiz (çaqa), zexinsiz (oqlan), suvsuz (yap), qovqasız, qörksüz (türkm.); urınsız (süzlər), atsız (kalu) zarasız (eş) (tat.)

-ça, -çə (çe): türkcə (sözlük), azərbaycanca (qəzet) (azərb.); türkmence (qəzet), özbəkce (sözlük) (türkm.)

Türkmən dilində *köynekcə oqlan* birləşməsindəki sifət Azərbaycan dilində *köynəkcək oqlan* şəklində işlədilir.

-lıq, -lik, -luq, -lük: Tarixən -lı, -li, -lu, -lü morfoloji göstəricisinin mənasına müvafiq olmuşdur. Məs.: daşlı (daşlıq), kumlu (kumluk), kışlı (kışlık), dağlı (dağlık), buzlu (buzluk) və s.

Bütün türkcələrdə isim düzəldilməsində fəal, məhsuldar görünən bu şəkilçi ilə sifətlər də yaradılır. Hər şansı bir əşya və s. nəyə lazım olduğu, niyə nəzərdə tutulduğu, nədən istifadə

edildiği və yararlı olduğu şərh edilir. Sözügedən morfoloji göstərici ilə əmələ gələn «sözlərin təxminən beşdə dörd hissəsi sifətdir»⁹².

Məs.: *havtalık (dergi), yıllık (rapor), pişirimlik (pirinç), bayramlık (elbise), kiralık (ev)* (türk); *beşlik (qaloş), həftəlik (iş)* (azərb.), *aylıq (jurnal), elliik (plan), kündik (jumıs), audandık (bölüm), ormanlık (bir bölge), dağlık (orazı), dalalık (jer), qyunlyuk (iş), yazlıx (palto), aqaçlık (er), baqlık (er), studentlik (yılları), qüyzlük (buqday), donluk (mata, material), beşlik (baxa - imtahan onluk (çıra), edilik (pelte)* (türkm.); *yaamurluk, ölümnük, qellinnik, qüvelik (ruba), daalık, kumluk, taşlık (er)* (qaq.) və s.

-nik variantı qaqauz dilində müşahidə olunur: qelinnik, qünnük.

«Söz o zaman nisbi sifət anlayışını qazanır ki, təyini söz birləşməsindəki təyin olunan söz həm də mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənsin»⁹³.

Müqayisə edilən türkcələrdə sözügedən morfoloji vasitə ilə zaman, ağırlıq və həcm bildirən, müəyyən bir şeyin nəyə lazım və ya aid olmasını ifadə edən sifətlər yaradılır. Məs.: Kiralık birçok yer var ama pahalı (türk), Qurbanlıq qoyunlar yan - yana düzölmüşdü (azərb.), Müdirlik iş başladı (türkm.); İki putluk taş kaldı (qaq.)

Tədqiq olunan türkcələrdə həmin şəkilçi ilə formalaşan sözlər ikili məna dayışır; həm əşya, həm də əlaməti ifadə edir.

-lak, -lek: Bu sifət düzəldən şəkilçiyə türkmən dilində rast gəlmək olur: *eqinlek (adam), burunlak (yiqit), saçlak (qız), baldırlak (yiqit)* və s.

-ki, -ki: T.İ. Qrunin yazır: «Аффикс *-ки* в турецком языке является не морфологической единицей; автор

⁹² Azimov P. Türkmen dili (söz yasayji qoşulmalar). Aşqabat, 1950; Грамматика туркменского языка, ч. I, Ашхабад, 1970: 79

⁹³ Грунин Т.И. Имя прилагательное в тюркских языках. «Вопросы языкознания», 1955, № 4; Кузнецов П.И. К вопросу об имени прилагательном в турецком языке. «Советская тюркология», 1976, № 6

переносит его в раздел синтаксиса. По его мнению, в словах типа а к ш а м к и, й а р и н к и - ки не является аффиксом, этот аффикс выступает как самостоятельно слово - союз, относящееся следуемое за ним слово - понятие во временную или пространственную плоскость»⁹⁴.

Məs.: *bağdaki (hadisə), mənzildəki (əşyalar) (azərb.), mēndəki (kitap), ondakı (ruçka) (türkm.)*. Türkmən dilində bu şəkilçi *-dakı, -dəki* adı altında öyrənilmişdir. Bununla belə türkmən dilində də *-kı, -ki* şəkilçisi sifət düzəldən şəkilçi kimi də fərqləndirilir. Zərflərə artırılaraq sifət əmələ gətirir: *düynki (leksiya), ertirki (okuv), qünortankı (naxar)* və s.

-dakı: *yazdakı (sel), yaydakı (quraqlıq), payızdakı (məhsul), maydakı (gül - çiçək)* və s. Zaman mənasını ehtiva edən bu sifətlərə altay, qazax, qırğız, uyğur, tatar, başqırd və s. türk dillərində rast gəlinmir.⁹⁵

-cıl, -cil, -cul, -cül: Bu şəkilçi Azərbaycan dilində dörd variantda işlədilir. Məs.: *qabaqcıl (briqada), yuxucul (uşaq)* (azərb.). Müasir türkmən dilində isə birvariantdadır: *ukıçıl (çaqa), qayğıcıl (ayal)*

Türkmən dilində uzakçıl (at) tipli düzəltmə sifətlər işlədilmir. Türkmən dilində bu şəkilçi «ç» samiti ilə ifadə olunur. Ümumi cəhət bu şəkilçinin bacarıq, xasiyyət, hal - vəziyyət mənalərini bildirməsidir.

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü; -ncı, -nci, -ncu, -ncü (-nji, -nji): Bu morfoloji göstərici ilə feldən (təsirli feldən) sifət düzəldilir. Yalnız cingiltili samit variantlarla nəzəri çəkir. P.Azımov yazır ki, bununla belə, feil kökü saitlə başa çatarsa, o vaxt həmin morfoloji göstəricidəki birinci saitlər düşür və şəkilçi - *yji, yji* variantlarında müşahidə olunur: *talamaq (talayjı), partlayjı*⁹⁶.

⁹⁴ Грунин Т.И. Предложение с *ки* в турецком языке. «Учебно-методический бюллетень, № 2, М., 1951, с. 4

⁹⁵ Гасанов А.Г. Тюркские определения определений (Об оборотах отыменных прилагательных). «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. Издание АГУ, Баку, 1972, с.104-105

⁹⁶ Azımov P. Göstərilən əsəri, s. 116

Qoşulduğu sözün semantikasına uyğun peşə, sənət bildirən, predmetin əsas əlamətlərindən birini (təbiətin necə olduğunu, durumunu; bədii əsərlərin rəngarəng xüsusiyyətlərini; şəxsiyyətin hiss - həyəcanını və s.) meydana çıxaran sifətlər yaradılır. Məs.: boğucu duman, boğucu havalar, kavrucu sıcak, üşütücü sabah, sakitləşdirici qaranlıq, kəsici alət, ayırıcı yollar, seçici kurul, yakıcı atəş, eleştirici göz, gezici satıcılar, sömürücü devlet, dağıdıcı (bomba), tutucu (qartal), ortancı (qız), ilkinçi (problem) (türk, azərb.); ilkinçi (mesele), axırınçı (kurs), partlayıcı (madde) (türkm.), üüredijci, koruyucu (qaq.) və s.

-cı, -ci, -cu, -cü: Tarixən bu şəkilçilə nəyəsə meyili bildirən sifətlər yaradılmışdır: *uruşcu (savaşçı), uykuçu (yuxulu)* və s.

Həmin şəkilçi ilə əmələ gələn sözlər yalnız birləşmə daxilində sifət əmələ gətirir və peşə ilə yanaşı, şəxsin bir şeyə alışqanlığını, vərdişini (ideya, məfkurə və psixoloji istiqamətdə) ifadə edir. Məs.: *Tarixçi Həsənov* konsepsiyasını ardıcıl davam etdirirdi. *Yedəkçi arabalar* tarladan tarlaya keçirdi (azərb.); Bu nədənle...fazilet duyğusuna bağlı *gerçekçi...öğretmenler* övünç kaynağı oluyordu («Cümhuriyet» qaz. 18.7.1972), *Manişeyizm seçmeci* bir dindir...(A.Püşküllüoğlu).

Türk və türkmən dillərində digər türk dillərindən fərqli -çı göstəricisi də sifət əmələ gətirir. Məs.: inatçı (çocuk), ezberci (öğrenci) demirci (Osman), nöbetçi (doktor) (türk); adamçı (düe), qaraçı (mal)(t - m).

Türkcələrdə həmin morfoloji göstərici ilə formalaşan bir sıra leksik vahidlər -lı və -çıl formalı sifətlərə semantik baxımdan uyğun gəlir. Məsələn, müqayisə et: *inadçı - inadçıl, qənaətçi - qənaətçil, paaçı - paaçıl* və s.

Müasir türkmən dilində -çi morfoloji göstəricisi ilə əmələ gələn söz isimdən əvvəl gəldikdə sifət kimi işlənir, peşə, xarakter bildirən sifətlər yaranır. Məs.: münlerçe xolxozçı xojalıkları⁹⁷.

⁹⁷ Azimov P. Göstərilən əsəri, s.93-94

Qaqauz dilində də sözügedən morfoloji göstərici ilə xassə, keyfiyyət, əlamət qazanan isim və sifətlər də yaradılır: *masalji* (nağılçı), *maaniji* (meyxanaçı), *önjü* (qabaqcıl), *yalanji* (yalançı), *lafçı* (danışqan) və s.⁹⁸

Adlardan düzələn sifətlərdə şəkilçi özünəməxsusluğu mövcuddur. Azərbaycan dilində istifadə olunmayan *-sı*, *-ımsı* formaları digər oğuz dillərində geniş işlənmişdir. Məs.: *işimsi* (turşməzə) (qaq.), *qaripsi*, *açımsı* (türk), *maymunsi*, *dalqamsı* (türkm.) və s.

Qaqauz dilində *-sık*, *-sak*, *-ay* morfoloji göstəriciləri də adlardan sifət əmələ gətirir: *darsık* (nazik), *kaxırsak* (qəhərli) və s.

Türkmən dilində fərqli olaq *-laç*, *-leç*, *-qay*, *-qey* morfoloji göstəriciləri sifət düzəldən şəkilçi kimi tanınır. Məs.: *arıqlaç* (arıq adam), *qünleç* və s.

Müqayisəyə cəlb edilən dillərdə işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərə ön şəkilçilər artırmaqla da düzəltmə sifətlər yaradılmışdır: *bi* - *bisavad*, *biqərəz* (azərb.), *binamıs*, *bimaza*, *biqayrat* (türkm.).

Ümumi cəhətlərdən biri də bu şəkilçinin *-sız* şəkilçisi ilə lazım olan vaxt əvəzəlməsidir: müqayisə et: *biqünə* - *qünəsiz*, *biqayrat* - *qayratsız* (türkm.) və s. Digər türk dillərində də belə vəziyyətlə qarşılaşmaq olur.

-na (nə -na): *nadinc* (*uşaq*), *naməlum* (*adam*) (azərb.), *nərazı* (*adam*), *nəməlim* (*düşüm*) (türkm.)

Türkmən dilində *doqrı*, *tanış* sözlərinin əvvəlinə də bu şəkilçini artırmaq mümkündür: *nədoqrı* (*iş*), *nətanış* (*oqlan*).

-kar (kər): *təmizkar* (*qız*), *tələbkar* (*müəllim*) (azərb.), *joqapkar* (*qullukçı*), *qünəkər* (*adam*), *xızmatkər* (*qarrı*) (türkm.).

Müqayisə edilən dillərdə sifət düzəldən fərqli morfoloji göstəricilər də rast gəlinir. Məsələn, türkmən dilində aşağıdakı şəkilçilər sifət düzəldir: **-qay** (*batırqay adam*), **-ek** (*xövəsek oqlan*), **-tik**, **-tik** (*yantıq aqaç*, *kəmtik mata*, *qümürtik zat*), **-mik**

⁹⁸ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. М.: 1964: 92

(inçemik adam), - jımaq, - jimek (yaqjımaq çorba, küljümeək er), ennir (işennir adam), **-sov, -söv** (damaksov adam, çəqesöv er) və s.

Türk dillərində fel əsasında düzələn sifətlər də çoxdur. Ümumi əlamətlərdən biri belə sifətlərin yalnız felin təsdiq və məlum növləri əsasında əmələ gəlməsidir. Aşağıdakı morfoloji göstəricilər bu baxımdan fəaldır:

-ağan, -əyən (-aqan, -eqen): *vurağan (öküz), çalağan (ilan) (azərb.), duraqan (mal), yüreqen (it), tutaqan (tazı) (türkm.)*

-aq, -ək (-ak, -ek, -k): ürəkək (heyvan), qorxaq (düşmən) (azərb.), aqlak (çaqa), ürkek (qoyun), çapak (at), donak (er) (türkm.)

-ar, -ər (ar, -er): axar (su), gülər (üz) (azərb.), yanar (ot), qörer (qöz) (türkm.)

-ıq, -iq, -uq, -ük (-ik, -ik, -uk, -ük): yarıq (torpaq), yanıq (çörək) (azərb.), yırtık (köyneək), deşik (bedre) (türkm.)

-ğın, -gin, -gun, -gün (qın, -qin, -qun, -qün): tutqun (hava), azğın (adam) (azərb.), bitqın (buqday), öskün (qovaça), qızqın (naxar) (türkm.)

-caq, -cək: utancaq (qız), sevincək (çöhrə) (azərb.). Bu şəkilçi türkmən dilində fərqli fonetik variantdadır: -jan, -jen: utanjan (qız), kəyinjen (adam), qabanjan (ayal) və s.

-ma, -mə (me): asma (körpü), burma (saç), gəlmə (qonaq) (azərb.), asma (çıra), silkme (telpek), omurma (qoşa), basma (kitap), qurma (kürte) (türkm.)

-ç: qısqanç (ər), utanç (üz) (azərb.), eymenç (xayvan), qısqanç (adam) (türkm.)

-ü (-ı, -i): ölü (ilan), dolu (zənbil) (azərb.), öli (yılan), dolı (küyze) (türkm.)

-ili (-ilqi): biçili (parça), kəsili (şərt), asılı (paltar) (azərb.), biçilqi (don), kesilqi (dokma), qazılıqı (yap), bejerilqi (er) (türkm.)

Bu və ya bəzi sifət düzəldən şəkilçilər Azərbaycan dili morfolojiyasından dərslük kitablarında fərqləndirilməmişdir.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq yalnız türkmən dilində aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə fəel əsasında sifət yaradılmışdır.

-arman, -ermen: *çaparman (at), iyermen (mal), alarman (adam), satarman (adam), yayman, karaman, sayman, öqretmen, quduman, kirpikmen* və s.

-a: qoşa (qavun), yata (suv), doqa (kör) və s.

-vuk: yalpıdavuk (demir), şakırdavuk (kaqız), yıldıravuk (ayna) və s.

-qak, -qek: bezqek (mal), tayqak (er) və s.

-qançak, -qençek: tayqançak (er), ilqençek (demir) və s.

-qır, -qur, -qir, -qür: alqır (tazı), urqur (merqen), ötqür (pıçak)

-qıç, -qiç, -quç, -qüç: tapqıç (ayal), bilqiç (qarrı), qörqüç (adam) və s.

-mazak, -mezek: qaçmazak (tovşan), ösmezek (ekin), yaqmazak (bulut)

-ındı, -indi: tapındı (çakqı), qalındı (çorba), qırkındı (mata) və s.

Müasir türkmən dilində sifət düzəldən şəkilçilərin bəziləri o biri türk dillərində fərqləndirilmir. Məs.: **- ana** şəkilçisi: *merdana (yiqit), nurana (yüz), türkana (adam), şaxırana (döredijilik), erkana (durmuş) və s.* - *anda, - ende* şəkilçisi: *sazanda (qarrı); - jan, - jen* şəkilçisi: *xöves - xövesjen (okuvçı), qaxar - qaxarjan (adam), namıs - namısjan (qız)* və s.

Türk dillərində **-sız, -siz** şəkilçili sifətlər semantik funksiya etibarilə əlamətin yarımçıqlığını ifadə edir. Bu şəkilçi türk dillərində ikili funksiya daşıyır. Digər bir tərəfdən də inkarlığın morfoloji yolla ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məs.: *körqensiz, arsız, namıssız, jetesiz, tərripsiz, nısapsız, teksiz* (qaz.). *Arsız öz külkının küli (makal). Arsızğa altı kün meyrəm (makal).* Doğrudur, bu cümlələrdə **-sız** şəkilçili sifətlər substantivləşmişdir: *duzsuz (naxar), keselsiz (çaqa), okuvsız (adam), zexinsiz (oqlan), suvsız (yap)* (türkm.)

Sovet hakimiyyəti illərində rus dilindən türk dillərinə əcnəbi sözlər sifət düzəldən şəkilçilərlə birgə keçmişdir. Məs.:

antifaşist (hərəkət), anormal (uşaq), obyektiv (mülahizə), normal (iş), problematik (məsələ), fiziki (təsir), texniki (avadanlıqlar) (azərb.)

Türkmən dilinə fonetik, fiziki, leqandar (qaxırman), kommission (maqazin), dokumental (film) və s. sifətlər də keçmişdir.

-iy\ -viy şəkilçisi özbək dilinə keçmiş ərəb - fars alınmalarında özünü göstərir: *badiiy, tabiiy, jiddiy, moddiy, xurofiy, samimiy*⁹⁹.

Özbək dilinə keçmiş rus alınmalarındakı **no** - (nokapitalist), **-laştir** (konkretlaşdırış), **-aro** (xalkaro - millətlərarası) şəkilçilər də oğuz qrupuna daxil olan belə düzəltmə sözlərdən (konkretləşdirmə, millətlərarası) fərqlənir.

Türk dillərində sifətlər özündən sonra gələn əşyaları təyin edir. Məs.: *biyaz güllar, çii duruk akan derə, çirkin yillar, eşil filiz, ii kardaşlar, kara yillar, kırmızı asker, kuyruklu bet kara şeytannar, ne pek gözəl kuşak, lsoy mavzoley, şen tavşan, tatlı üzümner, uzun buruk dizili sofray, uzun kulak, üklü başçalar, yanık göllar* (qaq.); *qırmızı bayraq, mavi paltar, yaxşı söz, göy dəniz* (azərb.), *giin dünyaa (geniş dünya), göök mooncuk (mavi muncuq), süyci suv (dadlı su), ulı daq, kööne dost* (türkm.)

Türkmən dilinin bəzi sifətlərində sait səslərin ilkin uzanma hadisəsi özünü göstərir. Məs.: *aacı (acı), aaz (az), daar (dar), dollı (dolu), göök (göy), təəə (təzə), yaaşıl (yaşıl)* və s.

Mürəkkəb sifət (bileşik sifət, qoşma sifət). Müqayisə edilən dillərin mürəkkəb sifətləri müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Formalaşma yolları eynidir. Həmin dillərdə mürəkkəb sifətlər bitişik, ayrı və defislə yazılır. Elə dillər vardır ki, orada mürəkkəb sifətlərin imlası dəqiq olmadığı üçün bəzi hallarda eyni söz həm ayrı, həm də bitişik yazılır. Məs.: *kılkuyruk* (delikanlı), *kepçekulak* (Ali), *canciger* (arkadaş), *yurtsever* (insan), *mirasyedi*

⁹⁹ Ходжиев А. Словообразование или заимствование? «Советская тюркология», 1984, № 4, с.40

(genç), karyağdı (kumaş), okur\yazar (insanlar), köçer\konar (kabilelər)

K.Şamıradov və A. İbrayimovun «Türkmen dilində sıpatlar» (Aşqabat, 1956) kitabında aşağıdakı quruluşda sifətlərin türkmen dilində istifadə olunduğu göstərilmişdir: beyik-beyik (daqlar), ulı-ulı (köçələr), uzun boylı (qız), qara qözli, qızıl-ala, ak-qök, al-yaşıl, beyikli-pesli, uzunlu-qısqalı, pesli-belentli, iki aqızlı, iki kelleli, boyu uzun, qulaqı kesi, öpüm-öpüm, süri-süri, xalta-xalta, telli-telli və s.

1) iki sadə sifətin təkrarı ilə: *böyük - böyük (dəryalar, uzun - uzun (yollar) (azərb.), ulı - ulı (köçələr), beyik - beyik (daqlar) (türkm.)*

2) iki düzəltmə sifətin təkrarı ilə: *dadlı- dadlı (meyvələr), qanlı - qanlı (sular) (azərb.), uzunlu - uzunlu (yollar), beyikli - beyikli (daqlar), örüm - örüm (saçlar), süri - süri (hayvanlar) (türkm.)*

3) rəng bildirən iki sifətin qoşulması ilə: *al- yaşıl (çəmənələr), ağ - göy (mərmərlər) (azərb.), qızıl - ala (bulutlar), ak - qök (suvlar) (türkm.)*

4) Tərəfləri antonimlik təşkil edən mürəkkəb sifətlər: *böyük - kiçiklik (məhəllə), uzulu - qısalı (yollar) (azərb.), beyikli - pesli (daqlar), pesli - belentli (tepələr) (türkm.)*

5) Birinci tərəfi saylardan, ikinci tərəfi isimdən əmələ gələn: *iki aqızlı (əjdaha), altıbarmaq Akif, beşmərtəbəli (bina) (azərb.), iki aqızlı (hayvan), iki kelleli (dana), dörd motorlu (qayıq) (türkm.), dördköşeli, binbaşı (qaq.), altıparmaq, dördgöz, yediyıllıq, dördkünüq, dördkeşeli, bəyyıllıq (türk)*

Bu mürəkkəb sifətlər Azərbaycan və türkmen dillərində orfoqrafiyasına görə fərqlənir.

Türk dilində qaydalı mürəkkəb sifətlər daha çox təkrarlar vasitəsilə əmələ gəlmiş qeyd olunur: avuç avuç (paralar), katar katar (develər), geniş geniş (nehirlər), küçük küçük (çocuklar) **(Rustəmov Rüşət. Türk dilinin morfologiyası. Bakı, 2007, s.54**

Türkmen dilində söz birləşməsinin mürəkkəb sözə çevrilmə prosesi zəif getmişdir. Ümumiyyətlə, bir çox türk dillərində

bitişik yazılan mürəkkəb sifətlər türkmən dilində söz birləşməsi şəklindədir. Məs.: *eli eqri (əliəyri), iki dilli (ikidilli)* və s.

Müqayisə edilən müasir türk dillərində isim - sifət quruluşlu mürəkkəb sifətlər də geniş yayılmışdır: *kayışdilli, çebidelik (qaq.), canayakın, kuşbeyinli (türk), darqursaq, ağzıqar (türkm.)* və s.

Müqayisə edilən türk dillərində isimlər sifətləşə bilir. Məs.: *demir sandık, aqaç tam, taqta köpri (türkm.), yaxşı keşə (yaxşı adam) - yaxşı eşli (yaxşı işləyir), tübən klasslar (kiçik siniflər) - tübən karau (aşağı baxmaq), yuqarım kat (yuxarı qat, mərtəbə) - yuqarı kaprau (yuxarı baxmaq)* (tat.)

Müqayisə edilən türk dillərində sifətin qrammatik əlamətlərində və leksik tərkibində bəzi fərqli cəhətlər özünü göstərir. Nümunələrdə bu görünür:

-lı, -li, -lu, -lü; -nı, -ni, -nu, -nü, -rı, -ri. İşlək dairəsi genişdir. İsimlərdən sifət düzəldir: *dumaanlı, kitüvli (öfkəli), öyli (evli), yaralı (türkm.), delikanni, qökqözlü, bozukürekli (qısqaqç) (türk)*

Başqırd dilində mürəkkəb sifətlər qoşa və tərkibi sifətlər kimi fərqləndirilir. Qoşa sifətlər iki müstəqil sifətin birləşməsi nəticəsində yaradılır. Məs.: *aklı - karalı (ağlı - qaralı), erele - vaklı (sumazandar) (böyükklü - kiçikli çamodan), ozon - ozak (yıldar) (uzun - uzaq yollar), ata - əsələ - atalı - əsələ (balalar) - atalı - analı uşaqlar, qarlı, güllü, dertli, biçimni, çaqalı, qutlı, qörkli* və s.

Tərkibi sifətlərin əsas komponentləri sifətlərdən ibarət olur. Məs.: *al kızıl (səskə), erən ala (ayğır), timer kük (beyə), ak oyoklo (ağ corab), ozon buylı (uzunboylu), kunır küzle (qonur gözlər), açık yözlö (açıqüzlə), timer tabanlı (dəmir dabanlı), kıp - kıska paltoli (qısa paltolu), matur - matur küldəkle (gözəl - gözəl paltar), un dürt katlı (on dörd mərtəbəli), az balalı (azuşaqılı)* və s.

Kumık dilində -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili sifətlər ismi müxtəlif cəhətdən təyin edir: *karlı tavlar, zerli maxmar; nürülü qün, çeçekli tala; edepli kız, aqulu yılan; soyavlu xınjal, kudratlı*

quç; bilimli kız, attestatlı yaş; akçalı qışı, tübekli adam; osetjli professor, jünqyuteyli qeneral və s.

Kumık dilində -sız, - siz, -suz, -süz şəkilçili sifət: *tuzsuz şorpa, nasjsiz qışı (bədbəxt insan), raqmusuz adam (ürəksiz insan)*

Sifətin dərəcələri. «Степени сравнения в тюркских языках, как грамматическая категория, показывают различия в потенциале одного и того же качества, конкретно проявляющегося в различных предметах и являются одной из главных и специфических черт, отличающих категорию имени прилагательного от других частей речи»¹⁰⁰.

Sifətin dərəcələri sifətin düşdüyü şəkillərə görə gerçəkləşir. Bunlar müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələridir. Həmin dərəcələr müxtəlif sintetik və analitik vasitələrlə öz ifadəsini tapır. Türk dillərində sifətlər predmetləri eyni dərəcədə təyin etmir, təyin olunma dərəcələri normal, az və çox olur. Ona görə də sifətləri türk dillərində adi, azaltma və çoxaltma dərəcələrinə ayırırlar. Türk dillərində termin müxtəlifliyi özünü göstərir. Məsələn, türkmən dilində «*düyp dereje*», «*denişdirme dereje*», «*söyqülik dereje*», «*kemlik*», «*artıklık*», «*qüyçlendiriji dereje*». Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində sifətin dərəcələri konkret və mücərrəd əlamətlərinə görə də fərqləndirilir.

Adi dərəcə (tatar dilində «*töp dərəcə*») başlanğıc formadır. Məs.: ak, neçkə (nazik), keçkenə (avıl) - kiçik qız (tat.), kızıl çeçek, qüzqü yanqur (payız yağışı) (kum.) və s.

Kiçiltmə dərəcəsi –ca,-cık,-mtrak,-msl şəkiçiləri ilə əmələ gəlir. Məs.: kabaca tavırlar, yaşlıça adam, ekşimsi elma, tatılmsı çörek, ufacık köpek, minicik kedi (türk)

Azaltma dərəcəsi (tatar dilində «*kimlek dərəcə*»). Dərəcənin azlığı müqayisə edilən türk dillərində aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə təyin olunur. Bu, morfoloji üsulla dərəcə əlamətinin yaranmasıdır.

¹⁰⁰ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948, с. 83

-rak, -rək (rek). Araşdırıcılar bu şəkilçinin -ırak, -urak, -ırək morfoloji göstəricisinin bir hissəsi olduğunu qeyd edirlər. A.M.Şerbak yazır ki, həmin şəkilçi kontekstdən asılı olaraq bəzən keyfiyyətin azlığını, bəzən isə çoxluğunu bildirir. (**Şerbak A.M. Oçerki po sravnitelğnoy morfoloqii törkskix əzıkov (imə)**, s.45)

Bu baxımdan aşağıdakı misallar səciyəvi sayıla bilər: gödərək (adam), yastırak (təpə) (azərb.), qöqrək (ot), aqrak (tam), doqrurak (yol), vovuqrak (xova), darrak (tam), enilrək (yük) (türkm.), salkınarak, aqrak, neçəkərək, keçkenərək (tat.)

Tatar dilində əlamətin böyük intensivliyi - rak\ - rək şəkilçisi ilə ifadə olunur: Bütün kön kiçəqədən *salkınarak* (Bu gün soyuqdur, axşamla müqayisədə)

Tatar dilində əlamətin aşağı intensivliyi də bu şəkilçi ilə ifadə oluna bilər. Məs.: künelsezrək xəl (yaxşı olmayan fakt), yomşaqraq ukuçı (ən zəif şagird) və s.

Çuvaş dilində -rax (-rex) və -tarax (-terex): aşarax, ilemlerex, puyantarax, saxaltarax və s.

Tatar dilində azaltma dərəcəsi özünəməxsus, digər türk dillərindən fərqli şəkilçilərlə ifadə olunur. Məs.:

- kılt\ -kelt, -qılt\ -qelt): yaşkelt, sarqılt, töçkeltem və s.

-sıl\ -sel, -şıl\ -şel, -su: aksıl, küksel, alsu: Östəndə sarqılt tolstovka. Başında aksıl unqan fetr eşləpə (M. Məhdiev).

Türk dilində sifin azaltma dərəcəsini yaratmaq üçün -c A, - c Ik, - mtrak, - msI şəkilçilərindən istifadə olunur. Məs.: *ka-baca tavırlar, yaşlıca adam, acımtrak yemek, mavımtrak deniz, ekşimsi elma, tatımsı çörek, ufacık köpek, minicik kedi* və s.

Müasir türkmən dilində azaltma dərəcəsini ifadə edən bu şəkilçi ilə çox söz meydana gəlir. Ən çox da rəng bildirən sifətlərə qoşularaq onların semantikasında kəmlilik, azlıq mənasını üzə çıxarır.

Türkmən dilində azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün -ja, -je, -jak, -jek şəkilçilərindən də istifadə olunur. Məs.: *akja* (ovlak), *təzeje* (köyneq), *akıllıja* (çaqa); *yıkıjak* (kepbə), *dövüjek* (araba), *qədijek* (xayat).

Kumık dilində suv şəkilçisi ilə; müqayisə et: kızıl çeçək - kızılsv çeçək - kıp - kızıl çeçək.

Maraqlı bir cəhət var ki, - rak, - rək şəkilçisi türk dillərinin birində predmetin əlamətini qüvvətləndirir (məsələn, qaraqalpaq dilində), digərində isə (məsələn özbək dilində) əlamətin azlığını, kəmliyini ifadə edir.

-mtıl, -mtil, -ımtıl, -imtil, -umtıl, -ümtıl: qırmızımtıl (gül), bozumtul (qayalar) (azərb), sarımtıl (mata), melemtil (renk), çalımtıl (kostyum) (türkm.), acımtıraq demək, mavımtıraq deniz (türk)

-mtık, -mtik, -ımtık, -imtik, -umtık, -ümtük: ajımtık (burç), turşımtık (qatık), süyjümtük (qavun) (türkm.).

-jımak, -jümek: akjımak (mata), qökjümek (palto) (türkm.).

-sov, -sovult: Uzunsov boranılar yan - yana düzölmüşdü (azərb.), Xova qamaşıp, asmanın yüzünü *aksovult* bulut perdeləpdi (A.Qovşudov).

Çoxaltma dərəcəsi (artıqlıq dərəcəyə - tatar dilində), Əlamətin intensivliyi çoxalır. Bu dərəcə də qarşılaşdırılan türk dillərində həm sintetik, həm də analitik üsulla düzəlir.

Sintetik üsulla:

Türk dillərində ən'in ədatı prepozitiv mövqedə sifətlərə qoşulur, çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirir. Məs.: in çem, in şır, in döm, in toma, in kap (tat.), ən gözə, ən yaxşı, ən qısa (azərb.).

P, m, r, s: bembeyaz önlük, mosmor surat, tertemiz cadde (türk); kıp - kıska, yam - yaşel, yap - yalqız, bupbuş (tat.), yamyaşıl, gömgöy, sapsarı (azərb.), qap - qara (baqana), qös - qöni (yol), qöm - qök (mata), ap - ağ, ıp - ıssı, up - uzın, ap - ajı, süp - süyji (qavun), tap - takır (yer), qap - qatı (metal), tup - turşı (üzüm, sop - sovuk (xova), şop - şor (su), dos - doğru, dup - durı, göm - göök (türkm.), ap - ak, ap - açık, ap - ansızdan, ap - ayık, düm - düz, düp - düpə - düz , bim - biyaz (qaq.), bembeyaz önlük, mosmor surat, tertemiz cadde (türk)

Türk. p - U p u z u n bir qeceydi kış (Seyfeddin Başçılar). Deli. D ü p e d ü z deli (Suat Encüllü).

Türk. s...bir de türlü türlü süslerle süslenmiş k o s k o c a m a n bir çam ağacı vardı (Suat Encüllü).

Türk. Sonra bu qözler büyür, m a s m a v i bir akış keçilirdi (Seyfettin Başçılar).

Türk. Anacağına qöre e p e y c e yaşlıydı babası (Seyfettin Başçılar). T. Karşıda, pencere başındaki yatakta halsız, u p u z u n yatıyordu (Suat Encüllü).

Türk. U z u n kış bitmişti (S. Başçılar).

Kumık dilində: uzun arkan, bazık terek (yoğun ağac)

-lık - artıq elemet kimi (pleonazm). T. A y d ı n l ı k qünler yakındı (S. Başçılar)

İntensivlik dərəcəsi türk dillərində analitik yolla da formalaşır. Məs.: *pek güzel, en güzel, daha geniş ev, babası kadar uzun çocuk, çok basit soru, en güzel elbise* (türk), *taa\daa, en; taa gözəl, en palı, taa çok, en islaa* (qaq.)

Çoxaltma dərəcəsinin intensivliyi reduplikasiya yolu ilə də artır, yəni sözlər təkrar olunur: koca koca adamlar, sıra sıra dağlar (türk); zur - zur (taşlar) - böyük - böyük (daşlar), çibər - çibər (kızlar) - gözəl - gözəl (qızlar) (tat.), ap - ak (ağ - ağ), zəpθzənqər, yəm - yəşel, kop - koro (qurquru), kıp - kızıo (ən qırmızı), mp - matur (daha qırmızı) (başq.)

Türk dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq təkrar olunan sifflər arasına *mi* elementi əlavə olunur: *güzel mi güzel evler, uzak mı uzak ülkeler* və s.

Yaxın mənalı sözlər sift kimi işlənir və intensivlik yaradır: *yalan yanlış bilgiler, doğru dürüst ifadələr* (türk). Belə ifadələr Azərbaycan dilində də istifadə olunur: *doğru - dürüst fikirlər, yalan - yanlış düşüncələr* və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi təkrar sözlərlə əmələ gəlir: *Sanki inadına, dışarıda Elvinin özlediği p a r ı l p a r ı l güneş, c ı v ı l c ı v ı l* bir kalabalık vadı (Suat Encüllü).

Türk. Gözüm gönlüm çırpınır y e ş i l y e ş i l Gök yüzünde bir a k bulutun (Şahinkaya Dil).

Türk. Girdi b e m b e y a z atıyla Sultan Mehmet (Özbek İncebayraktar).

Türkməncədə -dan, -dən göstəricisi ilə sifətin normal dərəcədən aşağı dərəcəsini də yaratmaq mümkündür. Məs.: gülden nəəzik (çiçəkdən nazik), gündən uzak (günəşdən uzaq) və s. Buna qarşılaşdırma dərəcəsi deyirlər.

Analitik üsulla. Türk dillərində çoxaltma dərəcəsi analitik üsulun köməyi ilə də yaranır. Sifətlərin önünə çım, şar, dım, çuv, örən, in, innən, aşə, xas (türkm.), sözlərindən biri əlavə olunur. Məs.: çım qızıl, şar qara, şar qızıl, xas qızıl mata, örən ovidən naqış, örən köne kitap (türkm.), çi, çat, ver, sem; çi yunk, çat - şura, ver - sene (çuv.).

Kumık dilində: bolat temirdən katı, qül çeçekdən ariv

Qüvvətləndirici söz olan ən, enq (özb.), en (uyğ.), en (qaz.), in (türkm.) türk dillərində üstünlük dərəcəsinin analitik yola yaranmasında fəallıq göstərir. Məs.: Axmat enq yaxşı ukuvçi. Amazonka enq katta dare. Baykal enq çukur kul (özb.), en jenimpaz, en ulı zat, en edil sınışı (qaz.), ən ağır şilar (uyğ.), in qanım qurrun, in qözel park, in ilki kun, in belent - ən yüksək, in gayraatlı - ən çalışqan (türkm.). Bu formalar ümumi və mücərrəd keyfiyyət və əlamətləri, fiziki vəziyyəti, insanın xarakter və durumunu və s. ifadə edir.

Kumık dilində: karkalaqa qarmutdan ese alma paydalı.

Türk dillərində sifətin şişirtmə (artıqlıq) dərəcəsi əsas vasitələri bunlardır:

1) juda, gıyat (özb.), intayın, xoymu...(uyğ.), tım, asa...(qaz.), örən, innən...(türkm.) və s.

2) intensiv forma: kip - kizil, oppok...

3) digər köməkçi vasitələr: a) intonasiya: oda - a - a - am (ənçox insan), y: axşı ot (ən yaxşı at).

Özbək, türkmən, uyğur və qazax dillərində «juda» sözü ilə sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi əmələ gəlir: Juda nafis tuyğular (Öybək), zexmet juda aqır... juda joşdı yureqimnin daşqını (D.Qılıç) (türkm.), Juda bir quzal kiz kurdım (özb.).

Tim\um\tom\dım söz variantları özbək, uyğur, qazax və digər türk dillərində şiddətləndirmə dərəcəsini düzəldir: Tim kora

ikki soç urimi (Öybek), Tim kora kuzlar (J.Şaripov), Dım qazıl bolup, dım ak edip. Dım qarankı asman... (türkm.).

Sifətin çoxaltma dərəcəsinin intensiv forması bütün türk dilləri və monqol dilləri üçün xarakterikdir. Bu forma ilə türk xalqlarının yazılı abidələrində də rast gəlmək olur.

Müqayisə edilən dillərdə sözün birinci komponenti intensiv formadadır, məsələn rəng adlarının çoxalta dərəcəsinə «p», «m» səs elementləri başlıca rol oynamışdır.

Türkiyə türkcəsində belirtmə, işarə, say, belgisiz, soru, ünvan sifətləri fərqləndirilir. Bunlara aid aşağıdakı örnəkləri göstərmək olar: bu ağaç, şu yol, o adam, böyle işler, şöyle apartman, öyle ülke; yoldaki çukurlar, öndeki yolcular, sondaki müşteri, sıradaki hasta; beş elma, birer hafta, beşer gün, ikişer dilim; bir gün, çoğu sanatçı, başka zaman, nasıl araba?, Ulu Önder və s.

Rəng adları: özbək, uyğur, türkmən dillərində:

Ok oppok eppak appak ap - ak

Kora kop - kora kap - kara kap - kara qap - qara

Kizil kip - kizil kip - kizil kıp - kızıl kıp - kızıl

Yaşıl yam - yaşıl yap - yeşil jap - jasıl yam - yaşıl

Kuk (göy) kum - kuk köp - kök kökpenbek qöm - qök

Sarik sap - sarik sap - serik sap - sarı sap - sırı

Türk dilində fərqli olaraq işarə əvəzlilikləri sifət kimi qəbul edilir. Məs.: bu ağaç, şu yol, o adam, böyle işler, şöyle apartman, öyle ülke

-ki və -daki şəkilçiləri də işarə sifətləri vəzifəsini yerinə yetirir: yodaki çukurlar, öndeki yolçular, sondaki müşteri, sıradaki hasta

Türk dilində işarə sifətləri substantivləşə bilir. Müqayisə et: *Bu çiçekleri çok sevdim* (işarə sifəti) - *Bunları çok sevdim* (işarə əvəzliyi).

Konversiya hadisəsinə məruz qalan sözlərin (məsələn, «al») müxtəlif leksik-qrammatik kateqoriyalara aid olması faktı özünü göstərir: al bayraq, bayrağı al!, al (hiylə)

SAY

Say bütün türk dillərində müstəqil nitq hissəsidir, digər nitq hissələrindən semantik, morfoloji və sintaktik özəlliklərinə görə fərqlənir. Hər bir türk dilində say ayrıca tədqiq edilib.

Say qədim kateqoriyalardandır. Türkmən dilində «*san*», qaqauz dilində «*sayılık*», qazax dilində «*san eçim*», özbək dilində «*son*», türk dilində «*sayı adı, ismiadet*», qırğız dilində «*sın atooç*», «*san, isme qadad*», tatar dilində «*san atları, san iseme, sannar*».

Türk dillərində maddi aləmlə bilavasitə bağlı olan saylar çox qədim dövrlərdən istifadə olunmağa başlamış, uzun inkişaf və təkmilləşmə prosesi keçirmişdir.

Müasir türkcələrdəki saylar yüzilliklər ərzində dəyişərək özlərinin qədim türk dilindəki fonetik cildini dəyişmişlər. Sayların özünəməxsus cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər bir xalqın istifadə etdiyi miqdar sayları onun özününküdür, başqa dildən alınma deyildir. Azərbaycan dilində istifadə olunan saylar müəyyən fonetik fərqlərlə başqa türk dillərində də işlənir. Türk dillərində saylarda müşahidə olunan fonetik fərqlər uzunmüddətli ayrılığın nəticəsidir. Lakin fonetik fərqlər olsa da, bugünkü türk dillərində istifadə olunan saylar öz kökləri etibarlı ilə ulu türkcədə işlənmiş ilkin söz - forma ilə birbaşa bağlıdır¹⁰¹.

Müqayisə edilən türk dillərinin sayları quruluşca fərqli əlamətlərə malikdir. Saylar quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb və tərkibidir:

Sadə saylar: *bir, üç, bəş, edi, dokuz, kırk, elli, yüz, min* (türkm.), *bir, eki, üç, tört, bes, altı, ceti, seqiz, toğız, elu, ciurma, kırık, alpis, cetpis* (qaz.), *bir, dörd, altı, bəş edi, mün* (türkm.), *siççe (yeddi), vunna (on), xerex (qırx)* (çuv.), *bir, eki, üç, tört, beş* (qırğ.); *bir, ikki, uç, türt, beş, oltı, etti, sakkiz, tukkiz* (özb.), *ber, ike, öç, dürt, biş, altı, cide, sigez, tugız, un* (tat.)

¹⁰¹ Məmmədəli Qırçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, Elm, 2000, s. 66

Düzəltmə saylar: *yüzler-çe, minler-çe* (*Mitinqe yüzlerçe adam qatnaşdı* (türkm.), *al - tı, ce - ti, toğ- ız, seq- ız* (qaz.), *altı, jeti, seqiz, toquz* (qırğ.), *yuzlarça, minqlarça, un minqlarça* (özb.), *sigez un (siksen), tugüz un (tuksan)* (tat.) və s.

Mürəkkəb saylar: iki bütün uç dördüncü (qaq.), bir-iki-üç (qünlən)*yüz səkkiz, səkkiz yüz* (uyğ.)

Türkmən dilində on dörd, o edi, otuz üç, bir yüz elli bəş tərkibi saylar hesab edilir.

Müqayisə olunan türk dillərində 60, 70, 80, 90 saylarının formalarına diqqət yetirək: *aldan, çeden, sezen, tozan* (tuv.), *alton, çetton, seqizon, toquon* (şor), *alton, çitton, siqizon, toqızon* (saqay), *altauon, setteuon, aqısuon, toqusuon* (yak.), *alton, et-tön, seqizön, toquzon* (alt.), *altmış, etmiş, seksen, toksan* (uyğ.).

Mirzə Kazım bəy miqdar saylarını türk, tatar və çuvaş dillərində qarşılaşdırmışdır: bir - per - ber; iki - ike - ikke; üç - uts - visse**; dörd - dvata; beş - biş - bilik; altı - olta; ieddi - citti - siççe; sekiz - sakkır; dokkuz - tuxuz - tuxur; on - un – vona.¹⁰²

Türk dillərində saylar mənaca bir neçə qrupa ayrılır:

1) miqdar sayları (düyp sanlar): *yiqrimi bəş, edi, dörd mün, on, kırk* (türkm.), *jüz, tokson, seksen, onduk, beş* (qırğ.)

2) sıra sayları (tertip sanlar): - *ınşı, - inşi, - nşi, - nşi; - unji, - ünji, - inji, - inji, - nji, - nji* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir: *birinji, ikinji, üçüncü* (türkm.), *toğızınşı, seqizınşı, ekinşi* (qaz.), *birinçi, üçee* (qaz.), *birinçi, ikinci* (uyğ.)

3) kəsr sayları (drob sanlar): *üçden iki, bəş bitin üçden iki, yiqrimi dörd yarım, ediden üç* (türkm.), *beşdan ikki, türtdan bir, ikkidən bir* (özb.)

4) qeyri - müəyyən miqdar sayları: *onlarca, yüzlərlə, minlərcə* (azərb.), *münlerçe* (türkm.)

Miqdar saylarının fonetik tərkibində fərqli cəhətlər görünür. Məs.: *üç* (azərb., qırğ., alt., kum., türkm.) - *üş* (tuv., şor., qaz.), - *üs* (yak., xak.); *öç* (tat.) - *ös* (baq.); *otuz* (azərb.,

¹⁰² Türk - tatar dilinin ümumi qrammatikası. Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası. Mirzə Kazımbəy 1846. Tərcümə, tədqiq və şərhlər İdris Abbasova məxsusdur, 2017, s.292

türkm., kum., qırğ., şor) - *odus, otus* (alt.), *otut* (yak.) - *utız* (tat.) - *uttiz* (özb.) - *ottuz* (uyğ.), otıs (xak.), üjen üş+on, uçon'üçön, uç+on (tuv.); qırx (azərb.), kirk (özb.), kırık (tat.), kırk (kum.), kırık (qaz.), xırıx (xak.); əlli (azərb.), ellik (özb.), ille (tat.), elli (kum.), elu (qaz.), iliq (xak.); altmış (azərb., tat.), altımış (qırğ.), alpıs (qaz.); yetmiş (azərb.), jitməş (tat.), jetpis (qaz.), jetimiş (qırğ.); yüz (azərb., uyğ., türk), jüz (qır.), düs (alt.), çüs (şor, xak., tuv.), süüs (yak.), yoz (kum., özb.), yöz (tat., başq.); min (azərb., qırğ., uyğ.), bin (türk), mun (şor, xak., alt., tuv.), mün (türkm.), min (qaz.,özb., qara - kalp.), minq (tat.), men (başq.)

Türk dilində saylar «say sifətləri» adı altında tədqiq edilmişdir. Məs.: *beş alma, dörd öğrenci, birinci bölüm, dördüncü sıra, birer hafta, beşer gün, ikişer dilim; yarım sayfa, üçüz kardeş, ikiz yatak* və s.

Qaraçay- balkar dilində digər türk dillərindən fərqli iki sistemli saydan istifadə olunur: djıyırma bla on (30), eki djıyırma (40), eki dcıyırma bla on (50), üç djıyırma (60), üç djıyırma bla on (70), tert djıyırma (80), tert djıyırma bla on (90)¹⁰³.

E.R.Tenişev göstərir ki, salar dilində 60 əvəzinə elli on, 70 əvəzinə elli yigirmi, 80 əvəzinə elli ottus, 90 əvəzinə elli gerux say sistemindən istifadə olunur¹⁰⁴.

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində toplu və bölgülü saylar adlı xüsusi məna qrupları da ayrılır. Bu məna qrupları xüsusi şəkilçilər vasitəsilə, morfoloji yolla əmələ gəlir. Azərbaycan dilində isə bu məna qrupları morfoloji əlamətlər olmadığı üçün fərqləndirilmir. Həmin məna qrupuna - toplu saylara tatar, uyğur, qaraçay- balkar, şor, Altay, xakas və s. dillərdə rast gəlirik. Məs.: *birov, ikkirov, turtov* (özb.), *yüzlər, törtin, bəştin* (uyğ.), *birev, onov, besov* (karam) və s.¹⁰⁵

¹⁰³ Вах: Чечейбаева Н. Имя числительное в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1971, с.8

¹⁰⁴ Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963, с. 24

¹⁰⁵ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 2008, s.139, 140

Uyğur dilində bölgülü saylar -din \ -min şəkilçisi ilə düzəlir: ididin (iki - iki) və s.

Uyğur dilində toplu saylar isə -lən (-ülən \ -ilən) şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır: *ikkilən, uçulən*.

Bu dildə təqribi saylar -çə morfoloji göstəricisi ilə formalaşır: onçə adəm, uçtet (üç - dörd)

«Onca adam» Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektlərində işləkdir.

Kəsir sayları uyğur dilində -tin\ - din şəkilçisindən istifadə etməklə yaranır: bəştin bir (beşdə bir), ikinin biri.

Uyğur dilində saya verilən bəzi suallar onun növü kimi (sual sayları) göstərilir: *kançə? nəççə? nəççə adəm kelidu?*

Hətta bu dildə əvəzlik say da sayın bir növü kimi qeyd olunur: *birkançə (Birkançə adəm (lər_ kelidu; birnəççə (Birnəççə nəşlut (lər) ni yəymən.*¹⁰⁶

Türkmən dilində də toplu saylar fərqləndirilir. Belə sayların əmələ gəlməsində *-jik, - jik* şəkilçisi başlıca rol oynayır. Məs.: *İkijiqimiz bile okaris. Üçüjigimiz okamata qidenis.*

Özbək dilində toplu saylar *-ov (qədim -aqu)* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir: *birov, ikkov, uçov, türtov, beşov, oltov, ettov*. Bunlar formaca dəyişə də bilir: *ikkovi, ikkovlari, uçovi, oltovi, ikaalamiz, uçalamiz* və s.

Bu dildə *- ala* (dialektlərdə də) mürəkkəb qrammatik göstəricisi də sayların tərkibində işlədilir: *ikkiala, uçala, türtala* və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qazax dilində *-au, -eu* şəkilçiləri ilə də saylar yaradılmışdır: *bireu, ekeui, uşeu. Olar törteu - ak. Ceteudin kemtiqin caba ala ma?* (Ğ. Müstafin).

Qırğız dilində toplu saylar *- oo, - öö* şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Məs.: *üçöö, altöö, jetöö* və s.

Bir çox türk dillərində (tatar, başqırd, xakas, tuva, şor, qarçay - balkar) toplu saylar ona qədər sayı ilə əmələ gəlir: *unau* (tat., başq.), *tıqızolan* (xak.), *onalzan* (tuv.)

¹⁰⁶ Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., Московский институт востоковедения, 1940

Qədim türk dillərində topluluq yaradan -aqu, -eqü şəkilçisi indi qırğız dilində -oo, -ee (altoo, ekee), tatar, başqırd, qazax dillərində -au, -eü (altau, ikeü, öseü), kumuk və qaraqalpaq dillərində -av, -ek (altav, birev), altay dillərində -u, ü (iüle, -ile, -ile, -la, -le (ekü, bejü; üçüle, altıla) formalarında işlədilir.

Mürəkkəb saylar: *yiqirmi bəş, dörd mün (türkm.), on bes, otız tört, kırık eki, eki cüz, seqiz cüz və s.*¹⁰⁷, *vun pillek, sakar vunna* (çuv.).

Oraz yiqirmi bəş yaşadı. -Bu qalanın xaçan doqanını - xa, doqrusı, bilemok, emma salnavnına - da dörd mün yıl daqı qeçipdir (Berdi Kerbabaev),

Mürəkkəb quruluşda olan sayların modelləri Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil edir. Bu modellərin bəziləri üzərində dayanaq:

1. İkitərkiibli: *on bir, on bes, ciurma tört, otız bes, kırık eki, elu üş, alpıs altı, cetpis seqiz, seksen toğız, toksan ceti, bir bir, eki eki, üş üş, tört tört, altı altı, ceti ceti, seqiz seqiz, toğız toğız, bir cüz, eki cüz, üş cüz, tört cüz, bes cüz, altı cüz, ceti cüz, toğız cüz və s.*

Keyde bir san esimimen de cüz sanı tirkesedi, birak odan san atauı çağınan özqeris enbeydi, öytkeni bir cüz desek te, cüz desek te sandık üğımda özqeris bolmaydı.

2. Üçtərkiibli: *eki cüz bes, üş cüz üş, tört cüz eki, bes cüz altı, altı cüz ceti, cüz on, eki cüz otız, bes cüz ciurma, üş cüz kırık, altı cüz elu, seqiz cüz toksan, toğız cüz seksen və s.*

3. Dördtərkiibli: *eki cüz kırık altı, bes cüz ciurma toğız, altı cüz alpıs seqiz və s.*

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qazax dilində -*şar, şər, -sar, - ser* variantlı şəkilçilərlə toplu saylar əmələ gəlir. Məs.: *ekişər, üşşər və s.*¹⁰⁸ Bu forma Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində müşahidə olunmuşdur.

¹⁰⁷ Ыскаков А. Казирги казак тили. Морфология. Алматы, 1974, с. 203.

¹⁰⁸ Oralbaeva N. Kazirqi kazak tilindeqi san esimnin sözcasam cüyesi. - Алматы: Ğılım, 1988, s. 88.

Özbək dilində *iki* sayı *ikki* şəklində yazılır. Məs.: *bir-ikki künqa, iki baravar, iki boşli muskul* və s.

Tatar dilində - *şar*, - *şər* şəkilçisi bölüşdürmə sayını əmələ gətirir: *altışar, elerməşər*.

Türk dillərinin saylarının tərkibində arxaik elementlər qalmışdır. Məsələn, «on» komponenti müxtəlif fonetik variantlarda sayların tərkibində müşahidə olunur: *üjen, dörten, bejen, aldan, çeden* (tuv.), *törten, bejen, altan, deten* (alt.), *düörtuon, bizsuon, altauon, setteuon* (yak.), *alton, çiton* (xak.), *alton, çetton* (şor).

«On» sözünün köməyi ilə 80, 90 sayları da yaradılmışdır: *səksən, doğsan* (azərb.), *seqizon, toquzon* (alt.), *aqısuon, toqusuon* (yak.), *seksen, toksan* (qaz.)

Qaqauz dilində bölüşdürmə sayları hazırda işləkdir: *birər, birər- birər, birar- birar daalışmaa, onar -on - on, üçər, üçər - üçər, dördər* və s.

Sıra sayı kimi «*ilkin*» sözü *birinci* mənasında işlənir: Q...çiçək ellerində i l k i n bana verdilər (N.Baboqlu)

Türk dilində şəkilçisiz ili ifadə edən rəqəmlərdən istifadə olunur. Məs.: Müq. et: O zaman hatırladığıma qöre yıl 1935 veya 36 idi (İsmail Ali Sarar)

Türk və qaqauz dillərində «ikindi» sayı indi də işlədilir: T. İkindən önce kimse kapıyı çalmazdı (Seyfettin Başçılar)

Türk dillərində quruluş etibarını ilə bir sıra saylar söz birləşməsi şəklindədir. Y.Seyidov söz birləşməsi ilə ifadə olunan saylar haqqında yazır: «Bu cəhətdən nəinki müxtəlif sistemli dillərin, hətta qohum dillərin də materialları arasında fərq var. Məsələn, Azərbaycan dilində söz birləşməsi ilə (on bir, on iki, on üç...); bəzi türk dillərində isə, məsələn, tatar dilində rus dilindəki kimi yazılır və deməli, mürəkkəb söz forması alır - (on beş yox, onbiş - unbiş). 60, 70, 80,90 sayları bəzi türk dillərində tarixən mürəkkəb, müasir dövrdə isə sadə olan leksik vahidlərlə ifadə olunur. (məsələn, Azərbaycan dilində - altmış, yetmiş, səksən, doxsan - eləcə də türkmən, qaqauz, tatar, özbək və s. dillərdə); bəzilərdə mürəkkəb leksik vahidlərlə (mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur: məsələn, şor dilində: *alton* (60), *çetton*

(70), seqizon (80), toquzon (90). Altay dilində qırx sayının da mürəkkəb sayla ifadə variantı var. Əlli sayının ifadə olduğu sözdə də mürəkkəblik qalır. 70, 80, 90 saylarının ifadə olduğu sözlər də şlr dilində olduğu kimi mürəkkəbdir: torton, bejten, altan, yeten, seqizen, toquzon.

Bütün bu dillərdən fərqli olaraq, yakut dilində 40, 50, 60, 70, 80 sayları; çuvaş dilində 80, 90 sayları, qaraçay dilində 20, 30, 40 sayları söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs.: tüört uon - 40, bies uon - 50, alta uon - 60, səttə uon - 70, toqus uon - 90 (yakut dilində), sakar vun - 80, taxat vun - 90 (çuvaş dilində), eki on - 20, yuç on - 30, tert on - 40 (qaraçay - balkar dilində).

Bu fərqlənmələrdə obyekt və subyektiv cəhətlər də var. Yəni sözləri süni şəkildə birləşdirmək, deyilişi ilə birikməyən sözləri bir yerdə yazmaqla ona mürəkkəb söz forması vermək halları da olur. Lakin bunlar, haqqında danışdığımız məsələ üzrə dillər, eləcə də qohum dillər arasındakı obyektiv fərqləri şübhə altına almır¹⁰⁹.

Cumhurbaşkanımız yolçulara b i r e r b i r e r «Hoş geldiniz» demeye başladı (A.Turan Oflazoğlu)

İke, ikence (tat) - iki, ikinci (azərb.)

Tatar dilində iki sayına artırılan şəkilçi və sözlər: *ikele, ikende, ikence, ikencel, ikeçe, ikeşer, ikeşer - ikeşer, ike - öç* və s.

Müasir türkmən dilində əllilik say sistemindən də istifadə olunur: iki əlli (yüz), üç əlli (yüz əlli). Türkmən dilində bu cür sayların əmələ gəlməsi, görünür ki, dilin inkişafının qədim dövrlərinə aiddir. Nə vaxtsa dildə ən böyük say «əlli» olmuş, daha böyük kəmiyyəti bildirmək üçün xüsusi sözlər olmamışdır. Müasir türkmən dilində daha böyük kəmiyyətləri ifadə etmək üçün xüsusi sözlər olduğundan mürəkkəb (tərkibi) sayların bu tipinə yalnız ayrı-ayrı personajların dilində rast gəlinir. Mürəkkəb sayların bu tipində də təklilər onluqlardan əvvəl gəlir: Çal baqşı ölməsin iki elli yaşa «Çal, baxşı, ölmə, yüz il yaşa».¹¹⁰

¹⁰⁹ Seyidov Y.M. Söz birləşmələri. «Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar». Azərbaycan Dövlət Univrsiteti, 1987, s.9-10

¹¹⁰ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, с.178-179

Məmmədəli Qıpçaq yazır ki, əllilik say sisteminə salar dilində də rast gəlirik. Lakin salar dilindəki əllilik sistem türk-mən dilindəkindən fərqlənir. Müq. et: elli on «altmış», elli yigirmi «yetmiş», elli otos «səksən», elli qırex «doxsan». Hər iki dildən gətirilən nümunələrin bir - biri ilə müqayisəsi göstərir ki, bu dillərdəki əllilik say sistemi bir - birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, əslində salar dilində əllilik say sistemindən danışmaq mümkün deyil. Çünki bu dildə əllidən yüzədək saylar (onluqlar) əlli sayının köməyi ilə düzəlir. Bu zaman tükmən dilindən fərqli olaraq böyük miqdar ifadə edən söz əvvəldə, kiçik miqdar ifadə edən söz isə axırda gəlir. Salar dilində rastlaşdığımız bu təzahürü izah etmək olar. Belə ki, tarixin müəyyən çağlarında salar xalqını formalaşdıran tayfa və qəğilə ittifaqlarından birində çoxluq anlayışının ən yüksək həddi «əlli» olmuşdur. Çoxluğun yüksək həddinin əllidən ibarət olduğunu bilən həmin «ibtidai insanlar» daha böyük çoxluqlarla qarşılaşdıqda çoxluğu bildirən «əlli» sözünün üzərinə artıq konkret çoxluqları - on, iyirmi, otuz, qırx gəlməyə başlamışlar. Salar dilindəki bu təzahür türk təfəkküründə çoxluq anlayışının inkişafı ilə bağlıdır.¹¹¹

Hər bir türk dilində sayın özünəməxsus leksik- semantik və morfoloji əlamətləri vardır. Sayın əsas morfoloji göstəricisi qohum dillərdə -inci, - uncu, - üncü (azərb.)-*nçı* - *nçe*; -*au* - *əü*, -*ar* -*ər* -*şar* -*şər*; *lap* -*ləp* (tat.) olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Quruluşca saylar sadə, mürəkkəb və tərkibi formadadır:

1) sadələr: bir, iki, üç (azərb.), ber, tuqız, un, utız, kırık, ille, yöz (tat.).

2) mürəkkəb quruluşda olanlar: iki yüz, beş yüz (azərb.), ike yöz, biş yöz, altı men, ber yöz on, biş men ber yöz utız altı (tat.).

Müasir türk dillərində iyirmi (eçerme), altmış, jitməş (yetmiş), siksən (səksən), doxsan (tuksan) kimi saylar sadə görünsə də, tarixən həmin saylar mürəkkəb quruluşda olmuşdur. Belə ki, qeyd olunan sayların (ike, altı, jide, sikez, tuqız və s.) tərkibində işlənən -miş, -me, -an, -ən «on» anlayışını bildirmiş-

¹¹¹ Məmmədəli Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 2000, s.113

dir. Məsələn, tatar dilində «bermeş» deyərkən («barmak sanaş») «on», ikemeş deyərkən «iyirmi», öçmeş deyərkən «otuz», dürtmeş deyərkən «qırx», bişmeş deyərkən «əlli» və s. nəzərdə tutulmuşdur. Tatar dilində hazırda ike on (20), və ya «ike distə» (20), öç un (30) və ya öç distə (30) rəqəmləri nəzərdə tutulur və istifadə olunur İlyasın şul vaxıtaqı milke 7 baş biya, 2 sier həm ike distə kuydan qıybarət ide (Q.Tukay), Yaz buena jıyqan kavırsınnarım bar. Öç distədən arttılar inde (Q.İbrahimov).

3) tərkibi və ya qarışıq saylar: utız öç, unaltı, ike yöz ille, ike men dürt yöz eqərme (tat.), beş - oltı, un - un beş (özb.)

Orfoqrafik normaya görə bəzi türk dillərində tərkibi saylar ayrı, bəzilərində bitişik yazılır. Məs.: on bir, on doqquz (azərb.), unber, untuqız (tat.).

Sıra sayları (tərtip sanı) da geniş yayılmışdır. Bu say -ınçıl\ -ençe\ -nçıl\ -nçe (sualları niçənçe? Urtançı kızı). Şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Min sezne menə dürtənçe ay inde ezlim (F.Əmir-xan) (tat.); -nçi, -inçi: birinçi, ikkinçi, oltinçi, uninçi (özb.).

Qırçaq qruppu türk dillərində toplu saylar (jıyu sanı) - au\ -əy (sualı niçəü? -ikəy, bişəü, unau və s.) şəkilçisi ilə düzəlir. Məs.:...berəü, ikəü, öçəü, dürtəü, bişəü...tərzələrnən oçına çıqa almassın (tat., A.Aliş)

Tatar dilində bu şəkilçini -lap\ -lək və -laşıp\ -ləşep şəkilçiləri də əvəz edə bilir. Məs.: ikəüləşep eşlibez (ikimiz işləyək), Kiçilərnən bez ikəüləşep jırlıybız (Axşam ikiləşib yemək yedik).

Toplu semantikasını əmələ gətirmək üçün bu dildə -bız\ -bez; -qız\ -qez; -sıl\ -se morfoloji göstəricilərindən də istifadə olunur. Məs.: öçəbez (üçümüz), öçəqez (üçünüz): Barıqız, bişəqez də xəzer ük yulqa çıqıp kiteqez (A.Aliş) (indi beşimiz də yola düşürük).

Tarixən türk dillərində -m\ -n, -am, -əm, -an, -ən, -ım, -em, -nı, -ne şəkilçiləri ilə də toplu saylar yaradılmışdır. Məs.: Berən, ikən, öçən, dürtən, Bişən, altan, kayrı baltan (N.İsənbət); Berəm - berəm, ikəm - ikəm, öçəm - öçəm, Dürtəm - dürtəm, bişəm - bişəm, Altan - altan, avır baltam... (N.İsənbət).

Bölgü- bölüşdürmə sayları (bülem sanı) predmetin kəmiyyətini diskret şəkildə, bölük - bölük ifadə edir. Oğuz dillərindən

türkmən, türk və qaqaуз dillərində bu saylara rast gəlirik. Həmin sayı -ar, -ər; -şar, -şər morfoloji göstəricisi əmələ gətirir. V.M.Nasilov yazır ki, qədim türk dillərində (V - X əsrlər) bölgü sayları xüsusi morfoloji göstəricilərlə (-ar, -er) yaranmışdır: onar, birer, üçer¹¹².

N.K.Dmitriyev yazır: «идею абстрактный чисел для разбивки предметов по однородным группам»¹¹³.

Qırğız, altay, şor, qazaх, özbək dillərində bölgü saylarının yaranmasında çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan) xüsusi rol oynayır. Məs.: Jüz koydon jetimişten kozu aldım. Koydun ar birinen tert kiloqrammdan jün kırkıp aldı (qırğ.).

Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq digər türk dillərində bölgü sayları mövcuddur və -ar\ -ər; -şar\ -şər şəkilçiləri ilə yaranır. Niçəşər? Sualına cavab verir. Məs.: ikeşər, berər, unar, utızar: Əbi kulına ikeşər alma totkaə ta, östəldə biş alma kaldı (A.Aliş); Doktor tışkı yaqınnan bişər yözlek akça belən törqən kəqazlərne ikeşər - ikeşər ike kulına totıp...(Q.Kamal).

Tatar dilində bölgü sayını əmələ gətirən -şar, -şər şəkilçisindən sonra -lap\ -ləp şəkilçisi də qoşula bilir. Məs.: ikeşər-ləp, ikeşərləp - öçərləp, bişərləp - bişərləp: Şaxtaqa töşə torqan eşçələr dürtərləp - bişərləp kletkada şaxtaqa töşələr (Ş.Kamal).

Çuvaş dilində də -şar (-şer): siçşer, vun vişşer, vun pərşer və s.

Təqribi saylar niçələp? sualına cavab verir. Belə saylar türk dillərində larla, -lərlə (onlarla, yüzlərlə), -larca, -lərcə, -larça, -lərcə (onlarca, yüzlərcə, yözlərcə, unnarça) və -lap, -ləp (bişləp, unlap), -lar, -lər, -nar, -nər (unnar, jeqermklər), -laqan, -ləqən (unlaqan, yözləqən) morfoloji göstəriciləri ilə formalaşır: Unbiş ellap vakıt ütkən bu xəllərqə (Q.İbrahimov), Yözlərcə yazuçılar, un menərcə eşçeler bezne qarşıladılar (H.Taktaş), Unlaqan məktüpləremə qarşı ber javabınını kızqanmassın dip ömet itəm (Q.İbrahimv).

Qırğız dilində təqribi sayların yaranmasında -ça, -çak, -day, -teq, -daqan, -dap (la+ia) və s. formalar fəaldır: Al on

¹¹² Насилов В.М. Древне уйгурский язык. М., 1963, с. 47

¹¹³ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948, с. 25

beşçe depter aldı. Altımıştay katınqa teqiz koşok ayttırıp («Manas»), jüzdöqön kızdar. Jarıyadan kiyin jüzdön kızdar kelişti («Alo - Too»).

Türk dillərində qeyri - müəyyən sayları əmələ gətirmək üçün ber, çalması, tirəse, yakın, arı, artık, kim (tat.) köməkçi sözlərindən də istifadə olunur: yözqə yakın keşe (yüzə yaxın insan), Min ber jeqerme jil eşlədem traktorda (Mən iyirpmi ilə yaxın traktorda işlədim).

Türk dillərində kəsr sayları da fərqləndirilir. Məs.: üçden iki, bəş bitin üçden iki, yiqirmi dörd yarım, üç bitin altıdan iki, ediden üç; bir yarım kilo qant aldım (türkm.), Jıl sayın kolxozdo alınuuçu baylıqtın üçten eki bölüqün paxta tüzet (qırğ.), beştin iyizi (tuv.), törttin üzi (xak.), beştin üç ülüzi (alt.), beşdə üç (Azərb.), uçte bir (türk).

«Yarım» sözü ilə də kəsr saylarını əmələ gətirmək olur. Məs.: eki yarım (qırğ.), beş yarım (azərb.), dörd yarım tonna paqta yiqdım (türkm.)

Say adları. Türk dillərində bəzi kəmiyyətlərin adı (say adı) söz birləşməsi ilə təzahür olunur. Bu cəhətdən nəinki müxtəlif sistemli dillərin, hətta qohum dillərin də materialları arasında fərq var. Məsələn, rus dilində on birdən on doqquza qədər saylar mürəkkəb sözlərlə (odinnadüatğ, dvenadüatğ, trinadüatğ...) ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə söz birləşməsi ilə (on bir, on iki, on üçü...), bəzi türk dillərində isə məsələn, tatar dilində rus dilindəki kimi yazılır və deməli, mürəkkəb söz forması alır_ (on beş yox, onbiş - unbiş), 60, 70, 80, 90 sayları bəzi türk dillərində tarixən mürəkkəb, müasir dövrdə isə sadə olan leksik vahidlərlə ifadə olunur. (məsələn, Azərbaycan dilində - altmış, yetmiş, səksən, doxsan - eləcə də türkmən, qaqaüz, tatar, özbək və s. dillərdə), bəzilərində mürəkkəb leksik vahidlərlə (mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur: şlo dilində: alton (60), çeton (70), seqizon (80), toquzon (900. Altay dilində qırx sayının da mürəkkəb sözlə ifadə variantı var, əlli sayının ifadə olduğu sözdə də mürəkkəblik qalır. 70, 80, 90 saylarının ifadə olduğu sözlər də şor dilində olduğu kimi mürəkkəbdir: torton, bejten, altan, yeten, seqizen, toquon.

Bütün bu dillərdən fərqli olaraq, yakut dilində 40, 50, 60, 70, 80 sayları, çuvaş dilində 80, 90 sayları, qaraçay dilində 20, 30, 40 sayları söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Yakut dili: tüort yon - 40, bies yon - 50, alta yon - 60, sette yon - 70 toqus yon - 90.

Çuvaş dilində: sakar vun - 80, taxat vun - 90.

Qaraçay - balkar dilində: eki on - 20, uç on - 30, tert on - 40 (bu dildə eki djıyırma - 40, uç djıyırma - 60 variantları da var)

Həmin fərqlənmələrdə obyektiv cəhətlər də, subyektiv cəhətlər də var. Yəni sözlərin süni şəkildə birləşdirmək, deyilişi ilə birikməyən sözlərin bir yerdə yazmaqla ona mürəkkəb söz forması vermək halları da olur. Lakin bunlar, haqqında danışılan məsələ üzrə dillər, eləcə də qohum dillər arasındakı obyektiv fərqləri şübhə altına almır.¹¹⁴

Numerativlər (ədədi sözlər): Numerativlər linqvistik tədqiqatın predmeti kimi də çıxış edir. Belə sözlərin türk dillərində struktur - semantik, kommunikativ - praqmatik aspektləri vardır. Həm tarixən, həm də müasir dövrdə numerativlər üslubi – kontekstual şəraitdə meydana çıxır, nitq aktında nizama salınır. Numerativlərin türk dillərində tarixi inkişafı həmin xalqların tarixi keçmişi, məişəti, məşğuliyyəti, qazanılmış bilik və təcrübəsinə əsaslanır.

Numerativlər türk dillərində ən müxtəlif adlandırma və üslubi - praqmatik funksiyaları yerinə yetirir. Fikri dəqiqləşdirir, anlayışa, kəmiyyətə, predmet və hadisələrə, digər dil işarələrinə insanın ayrı-ayrı intellektual və emosional cəhətlərini üzə çıxarır. Numerativlər mətndə praqmatik potensialın yüksəldilməsini təmin edir. Məs.: batman (DTS, 89), Evde tort batman ARPA bar.¹¹⁵

Say sistemində qədim numerativlər (ədədi sözlər) Mahmud Kaşğarının «Divan»ında da işlək şəkildə olmuşdur: bir

¹¹⁴ Seyidov Y.M. Say birləşmələri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1987, s.10

¹¹⁵ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. М., Изд-во восточ. Лит. 1963.

öpüm mün (bir qurtum şorba), bir orum ot (bir çəngə ot, bir xorum ot), bir akım su (bir axımdv axacaq miqdarda su), bir əkim yer (bir əkişdə əkiləcək ölçüdə yer), bir öküm yarmak (bir yfiğin pul), bir yoğrum un (bir dəfə yoğrulacaq qədər olan un) (**Kazımov İsmayıl. Mahmud Kaşğari «Divanı» və çağdaş türk dilləri. Bakı, «elm və təhsil», 2014, s.149, 150**)

Numerativlər deyimlərin tərkibində funksionallaşır: beş günlük dünya, bir günlük səfər və s.

Numerativlərin dildə reallaşması və seçimi daha çoxdill istifadəçisinin fərdi - utilitar maraq və meyilləri ilə bağlıdır. Beləliklə, türk dillərində numerativlər də mənə - fikir yaradıcı rola malikdir. Numerativlərin müxtəlif mətnlərdə istifadəsi, onun mənə statusunun genişliyini şərtləndirir.

Türk dillərinin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismini də numerativlər təşkil edir. Həmin söz qrupu saylardan sonra işlənərək kəmiyyəti dəqiqləşdirməyə, aydınlaşdırmağa xidmət edir. Türk dillərinin qədim abidələrində, klassik ədəbiyyatda, folklor örnəklərində xeyli sayda numerativ sözlər arxaikləşərək dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır: *çin, gəz, kərrə, misqal, batman, gırvənkə, çətvər, verst, ağac, çərək* və s.

Üç *qatla* yarasın əlilə sarıdı («Kitabi - Dədə Qorqud» kitabı), Hər kim ki, bu rüxsar ilə bir *çin* səni görə, Min yol mənə söylər ki, gözün var, nəzərin var. (Q.Təbrizi), Susızam bir *gəz* bu səhradə bənimçün arı su, Seyrü - gülzar etdigin bir *gəz* səbadan fəhm edüb. (M.Füzuli), Yeddi *gırvənkəlik* qənddən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxdı (C.Məmmədquluzadə).

Bunlar ədəbi sözlərdir, sayla isimin arasında işlənir. Məs.: *beş dona olma (beş dənə alma), etti nafar ükuvçi (yedi nəfər oxucu), ikki tup daratx (iki ağac), elling boş küy (əlli baş qoyun), bir boş uzum (bir salxım üzüm), bir boş karam (bir baş kələm), bir boğ beda, bir boğ piyez (bir dəstə soğan), bir dasta qul (bir dəstə gül), bir dasta koğoz (bir dəstə kağız)* (özb.), pas (on iki pas mal), nime (üç nime) (xak.)

-ta, -ça numerativ ədatından istifadə olunur: *beştaça daftar (beşə yaxın daftər), un beştaça ukuvçi (on beşə yaxın məktəbli)*. Bu ifadə forması özbək dilinə məxsusdur.

Müasir türkmən dilində metr, santimetr, kilometr; ovurt, atım, qısım, qoşavuç, çanak, çuval, arka, düe, araba tipli numerativlərdən istifadə olunur: Onun böken aralığı üç metr etmiş bir santimetr boldı...okuvçılar okuvdan boş vaqtlarında seqsen tonna qolay paqta yığıp berdiler. Bir ovurt suv, iki atım çay, üç qoşavuç buğday; bəş çuval buqday, iki arka ot, üç araba bede və s.

«Bir atım çay», «bir ovurt su», «üç qoşavuç arpa» Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektlərində istifadə olunur.

Baş (biş baş at), ike baş kəbestə (iki vika kələm), ike oya kaz, siksən töp almaqaç, ike tütəl kıyar, bih kiem itek, ber böotek enje, Altı yaşlek balasınnan altmış yaşər kartlarınaça saban tue dərte belən jilkenə (Q.İbrahimov), iki aylık tay və s.

Digər türk dillərində də sayla isim arasına *metr, kilometr, arşın, qramm, kilo, sentner, tonna, batman, poçık, çemetem, kabım, totam, kuşuç, kiləp, litr, yartı, qektar, sutıy, kat, tapkır, mərtəbə, tınap* və s. ədədi sözlər artırılır.

Fərqli cəhətlər numerativlərin cəm halda işlənməsidir. Müq. et: beş baş qoyun (azərb.) - biş başlar sarık (tat.), on ton ət (azərb.) - un tuennər akça (tat.); on verst yol (azərb.) - un çakırım yol (tat.). Numerativlər bu dildə fərqli olaraq mənsubiyyət şəkilçisini də qəbul edir: *un çakırımni üttek, un çakırımnan artık* və s.

Numerativ sözlər müasir qaqauz dilində də çox rast gəlmək olur: *Bir demet çiçək, bir buket çiçək, bir çift öküz, bir çift beyqir*. Bizim kolxoz er yılın aler bu qemiya o n a r - o n b e ş ə r putyovka (N. Baboqlu). Bizim kolxoz er yılın aler bu qemiya o n a r - o n b e ş a r putyovka (N. Baboqlu).

Türkcədə də numerativlər geniş yayılıb: Kızlara b i r e r çift kırmızı ayakkabı, alı pullu b i r e r entarilik vesaire almışlardı (S. Başçılar). T. Kızlarda b i r a z ç ı k akıl varsa b i r e r (bir) qeñç bulup kaçarlar (S. Başçılar). T. Yürüdüm. Radyoloji bölümünün basamaklarını i k i ş e r i k i ş e r çıktım (Suad Encüllü). Basamakları ü ç e r d ö r d e r atlayarak iniverdim (Suad İncilli).

-lar şəkilçili saylara müasir türk dillərində çox rast gəlmək olur: kırklar, *minqlar, soat unlar, soat beşlarda* (özb.), üçlər, qırqlar (azərb.)

Müqayisə edilən türk dillərində «**bir**» sayının xüsusi məna imkanları mövcuddur: 1) qeyri-müəyyən anlayışı bildirir: kunlardan bir kun (günlərin bir günü), sizni bir kişi sürayapti (sizi bir kişi soruşdu), bir bola keldi (bir uşaq gəldi), 2) bir ekspressiv anını ifadə edir: uni bir urdi (onu bir vurdu), bir uynadi (bir oynadı); 3) birlik anlayışını ifadə edir: bir (birqına) onam bor (mənm bir anam var); 4) təkarar olunur: bir-bir karab çıkdı; bir-bir aytib berdi. Birləşmənin birinci tərəfini təşkil edir: bir oz (bir az). Bir kadar (bir qədər), bir talay (bir neçə), bir kança (bir neçə), bir neça (özb.).

Bir sayı türkmən dilində: predmeti anladır; Qadım eyamda bir bedene bilen bir tilki dost bolupdır...qadımı dövürde, bir qarrı qurt bilen bir tilki dost bolupdır. Bir sözü *xili, tüysli (jüre)* sözlərinin əvvəlində işlənərək ikisi birlikdə bir mənanı bildirir: Men xayvanat baqında bir xili xayvan q.rdüm, onun adı xem bir tüysli, yatda qalar yalı dəl; Bir sözü salım, pasıl, saqat, sinut sözləri ilə yanaşı işlənərək zamanı anladır: Ol bir salım qürledi. Oraz mana bir saqat yalı qaraşdı.

Mənasından zaman anlaşılan *saqat, minut, yıl, qün* sözlərinə türkmən dilində *-lap, -ləp* şəkilçisi qoşulur və bir sözü on-dan əvvəl gəlir. Məs.: ...ussa yüzüni bejermek ve sakqal - murtunu azaltmak üçün *bir saqatlap* iş edindi (A.Durdiev). Ol *bir qünləp* yazmalı boldu. Bu forma türkmən dilini o biri dillərdən fərqləndirir. Bir sözü türkmən bilində nəçə, topar, para sözləri ilə birgə işlənir, predmetləri anladır: Obada birneçe ayalın ərini qovı qörüp, ərem ayalını qovı qörüp, bir - birinin sarpasını tutup yaşayışları yalı, bu xem yaşap biljek (A.Durdiev). Bir sözü müxtəlif üslubi məqamlarda da işlənir, müəyyən fikirlərə dayaq olur: Bir qörsen okan bolyar, bir qörsen yazan bolyar. Biri tarlan kibi bakar xer yana, Biri zülpün darar, qolunda şana. Suv qetirenem bir, küyze dövenem bir. Briqadir kolxozçıların etmeli işini birin - birin qörkezdi...bir - birden xinden çıkmaq başlayarlar.

Sayların birləşmə daxilində yazılışında fərqlər özünü göstərir. Məsələn, özbək dilində: 5- *sinf*, 25- *maktab*, 10 *may*, 1959 *yil*, IV *sinf* və s.

ƏVƏZLİK

Əvəzlik - adın əvəzi - adının özü şərtidir, ona görə ki, müasir türk dillərində əvəzlik nəinki adı əvəz «edə bilər», həm də ad əvəzliyi əvəz edə bilər. Başqa sözlərlə paradoksal qrammatik münasibətə girən əvəzlilər türk dillərində çoxplanlı bir nitq hissəsidir. Əvəzlilər pronominal leksikaya aiddir. Bu leksika türk dillərində xüsusi sistem yaradır. Eyni şeyi ikinci dəfə təkrar etməmək funksiyasını daşıyır.

Türkoloq N.A.Baskakov yazır ki, əvəzlik leksikanın ümumi fondundan ayrılan qədim nitq hissəsidir. Türk dillərində əvəzlik konkret anlayış kəsb etmişdir; kateqoriyası semantik cəhətdən, bir tərəfdən - insanın bədəni, başqa tərəfdən - geniş məkani anlayışlarla əlaqədar olmuşdur. Həmin məna yaxınlığının izləri hələ də qalmaqdadır. Məs.: türk dillərində «öz» sözü insanın bədəni, boynu, uzunluğu mənalarını ehtiva etmişdir¹¹⁶.

Türk dillərinin əvəzliləri mühüm məna və qrammatik funksiyaları yerinə yetirir. Əvəzlik bir linqvistik termin kimi türk dilində «*at çalışmaları*», türkmən dilində «*çalışma*», qırğız dilində «*at atooç*», tatar dilində «*almaşlık*», yakut dilində «*solbuyar aattar*» (adın əvəzlənməsi) terminləri ilə adlandırılır. Əvəzlilər praqmatikdir, əsasən, isim və sifətləri əvəz edir, bununla yanaşı, onların konkret məna və əlamətlərini göstərməkdən mərhumdur. Əvəzlik daha çox ümumiləşdirici keyfiyyətlərə malikdir.

Türkoloqlar türk dillərinin əvəzliləri ilə Hind - Avropa dillərinin əvəzlilərini müqayisə edərək belə bir nəticə çıxarmışlar ki, müstəqil nitq hissəsi kimi əvəzlilər semantik mahiyyətinə görə diferensiallaşdırmaq, sintaktik funksiyasına və qrammatik cəhətlərinə görə rəsmiləşdirmək lazım gəlir. Üç mühüm prinsip - semantik (qrammatik semantika), morfoloji və sintaktik ölçülər əvəzliyin türk dillərində müstəqil olmasını müəyyən-

¹¹⁶ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. В 2, Т.2, М.: 1952, с. 133

ləşdirir. Əvəzlilərin konkret mənası bütövlükdə situasiyaya görə təyin olunur. Ona görə də anafirik funksiya onun əsasını təşkil edir¹¹⁷.

Əvəzlilərin türk dillərinin qrammatik strukturunda mühüm mövqeyi inkaredilməzdir, tarixi inkişaf gedişində onlar şəxs və mənsubiyyət morfoloji göstəricilərini əmələ gətirmişdir. Bəllidir ki, şəxs sonluqları müqayisə edilən dillərdə öz mənsəyini şəxs əvəzlilərindən qazanmışdır.

Türk dillərinin əvəzliləri orijinal əlamətləri ilə seçilir, leksik - qrammatik təbiəti etibarlı ilə işarəvilik keyfiyyətlərinə də malikdir. Əvəzlik əvəz etdiyi nitq hissələrinin fəvqündə dayanır. Bu cəhətdən türk dillərində əvəzlilərin bir- birindən fərqli funksional - semantik və leksik - qrammatik özəllikləri vardır. M.İ. Çeremisina türk dillərində əvəzlilərin leksik - qrammatik status qazanmasının tipologiyasını müəyyənləşdirmişdir¹¹⁸.

Türk dillərində əvəzlilər əsas semantik- funksional əlamətlərinə görə qruplaşır:

Şəxs əvəzliləri. Şəxs əvəzlilərinin tərkibi bütün türk dillərində, demək olar ki, eynidir. Ancaq çuvaş və yakut dillərində 3-cü şəxs əvəzlilərində fərqlənmələr özünü göstərir.

Türköloqlar şəxs və işarə əvəzlilərinin eyni əsasdan əmələ gəldiyini göstərirlər¹¹⁹.

Şəxs əvəzliləri (at çalışmaları) müqayisə edilən dillərdə ümumi əlamətlərinə görə fərqli fonetik dəyişmələrlə görünür. Məs.: *ben, sen* (türk), *biz, ben, ban* (qaq.), *men, sen, ol, biz, siz,*

¹¹⁷ Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в Азербайджанском, турецком и туркменском языках. АКД, Москва, 1958, с. 3; Майтинская К.Е. Местоимение в языках разных систем. Изд-во «Наука», М., 1969, с. 34; İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı, Elm, 1986, s. 43

¹¹⁸ Черемисина М.И. О лексико-грамматическом статусе местоимений\\ Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск: НГУ, 1975, с.42- 49

¹¹⁹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии (Имя. Л., Наука, 1977, с. 126; Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений\\ Избранные труды. Ашхабад, 1975, с. 138

olar (türkm.), *min, en, kini, bihiqi, ehiqi, kinilər* (yak.), *min, sin, ul, bez, sez, alar* (tat.), *min, hin (sən), ul (o), bez (biz), hez (siz), ular (onlar)* (başq.), *men, sen, ol, biz, siz, olar* (qaz.), *men, sen, al, biz* (qırğ.), *men, sen, ol, pis, çılar, ilar* (şor)

Türk dillərində mən əvəzliyinin *men, min, ben, epe, ebe; sən əvəzliyinin sen, sin, hin, en, ese, eze; o əvəzliyinin ol, ul, u, al, val, kini; biz əvəzliyinin bis, bez, pis, bihiqi, epir, ebir; siz əvəzliyinin sez, hez, siler, sirer, esir, ehiqi; onlar əvəzliyinin olar, ular, ılar, vesem, kiniler* formaları vardır.¹²⁰

Türk dillərinin hamısında mən - men, sən - sen şəxs əvəzlilikləri yönlük halda fonetik cildini dəyişir. Məs.: mana, sana, ona, onunqa (türkm., uyğ.), mana, sana, ana (çuv.), bana, sana, ona (türk), maqa, saqa, ona (qırğ., şor, xak., qum., noq), maqa, saqa, aqa (qumuq dilində. - oqar, noqay dilində - ooqa), mina, sina, ana (tat.), minə, hinə (başq.), maqan, saqan, oqan (qaz.), meqe, seqe, oqa (alt.); men, sen, u; biz, siz, ular (özb.)

Uyğur dilində şəxs əvəzliliklərinin bir sıra variantları vardır. Məs.: mən, sən\siz\sili, biz, sənlər\silər\sizlər, menin, senin\siznin, unin, biznin, silərnin, ularnin (hallanma forması), manna, sana\sizqə, uninqə, bizqə, silərqə, ularğa.

Şəxs əvəzliyinin hallanması.

A. men, sen, u

Yiy. meninq, seninq, uninq

Yön. ienqa, senqa, unqa

Təs. meni, seni, uni

Yer. menda, senda, unda

Çıx. mendan, sendan, undan (özb.)

min, hin, ul

minen, hinen, unın

minə, hinə, uğa

mine, hine, uni

¹²⁰ Исхаков Ф.Г. Местоимения. \\»Исследования по сравнительной грамматике тюркских языка. М., Л., 1940. с. 77

mində, hində, unda
minən, hinən, unan
bez, hez, ular
bezzen, hezzen, ularzın
beqə, hezqə, ularğa
bezze, hezze, ularzı
bezzə, hezzə, ularza
bezzən, hezzən, ularzan (özb.)

İşarə əvəzlilikləri (qörkezme çalışmaları): Türk dillərində işarə əvəzliyi heç bir nitq hissəsini əvəzləmədən isimlərin əvvəlində işlənərək onu sifət kimi əlamət və keyfiyyətinə görə yox, başqalarından ayırmaq üçün müəyyənləşdirir: *bu, ol* (qədim türk dilində), *bu, şu, şol, şo, ol, xol* (türkm.), *bu, iti, ol, bili, subu, siti, işbu, uşul, oşol* (yakut), *u, bu, şu, uşa* (özb.), *bu, bu, şuşı, teqe, ul, şul, uşbu, bulay, şulay, anlay, şunday* (tat.), *bu, şol, ol, bil, teqe, şul, oşo, ul, bınau, anau, bınday, unday, teqendəy, şunday, bılay, oşolay, ulay* (başq.), *nu, ol* (xak.), *val* (çuv.), *po, ol* (şor), *su, bu, simi* (yak.)

İşarə əvəzliyinin hallanması: *bı, bının, bıqa, bını, bıda, bınan* (başq.), *bul, bunnın* (munın), *buqan, bunı* (munı), *munda, budan* (qaz.), *o, onun, ona, onu, onda, ondan* (azərb.), *bı, bının, bığa, bını, bında, bınan* (başq.)

A.M.Şerbak işarə əvəzliyinin əsas iki semantik cəhətinin (zaman və məkan) sərt olduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı- alim məkan münasibətində iki əlamətin- uzaq və yaxın, zaman münasibətində isə haqqında bəhs olunan vaxtın indiki zamana münasibətinə edilən işarə və barəsində əvvəl danışılana işarə cəhətinin olduğunu göstərmişdir¹²¹.

¹²¹ Щербак А.М.Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с. 127-132

Başqa türkoloqlar işarə əvəzliyinin anaforik, konkretlik, təyinedicilik növlərindən də bəhs etmişlər¹²².

Türkologiyada işarə əvəzliləri ilə bağlı nöqtəyi - nəzərin biri də onun mənşəyinin yiyəlik və yönlük halla bağlanmasıdır. Türkmən dilçisi A.Potseluyevski «bu, oşu» əvəzlilərinin mənşəyindən bəhs edərkən həmin sözləri mun - un, şun - un, muna - a, şun - a şəklinə salır və işarə əvəzliyinin «mux, şux» hissəsi ilə şəxs əvəzliyinin men, ben arasında un, in elementinin müştərək olduğunu qəbul edir.¹²³ Əlbəttə, müəllifin bu yozumu formal oxşarlığa əsaslandığı üçün elmi əsası yoxdur.

İşarə əvəzlilərinin hallanma paradigmasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, yakut dilində ol əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmir: ol, onuоха, онu, онтон, онон¹²⁴.

İşarə əvəzliləri deytik, eqosentrik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə işarə əvəzliləri ilə obyektə işarə edilir, göstərilir. Məs.: *ош, ош бу, ишбу, шу* və s.

Deytik və anaforik funksiyalara görə işarə əvəzliləri bütün türk dillərində eyni xarakter daşıyır¹²⁵.

«Deyksis» termini yunan mənşəlidir, «göstərmə», «göstəriş» deməkdir. Deytik sözlər şəxsi, zamanı, yerləşmə obyektlərini və s. göstərir. Türk dillərində əsas deytik sözlər işarə əvəzliləridir. Deytik sözlər üç qrupa bölünür: birbaşa göstərmə, anaforik göstərmə və katoforik göstərmə. Situasiyadan asılı olaraq bu tiplərin hər biri nitq prosesində istifadə olunur: Osünda (burada) kalıp (qalıb), enbek etpekşi edi, endi sonda kalamın dep jazıptı goy (D.İsabekov)

¹²² Хабичев М.А. Местоимение в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1961, с.38; Суяров И. Местоимения в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965, с. 18

¹²³ Поцелуевски А. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад, 1947, с. 3

¹²⁴ Данилова Н.И. Местоимение в якутском языке. АКД, Якутск, 1993, с.7

¹²⁵ Боржаков А. Местоимения в современном туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1964, с. 13

F.D.Aşnin türk dilində həmin işarə əvəzliliklərinin diferensiasiya prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.¹²⁶

Hər bir deyktik əvəzliliklər (bull sol, munda, onda, sonda, osında, mine, əne, həmçinin semantğik yolla düzəlmiş osıdan, sodan, münan, büdan və s.) türk dillərində eqosentrik vasitə kimi çıxış edir.

Deyktik işarə əvəzliliklərinə sadə cümlələrin tərkibində çox rast gəlmək olur: *Buil* topqa Abaydın akılın tındaytın adam kalmağanday (M.Əyezov); *Osı* Sovet ekimetine senen ada ladam jok edi göy, TüRAR - au, ne boldın (Ş.Mürtaza).

Beləliklə, deyktik əvəzliliklər türk dillərində kommunikativ situasiyanın elementlərindən birini təşkil edir, analogi deyktik funksiyaları yerinə yetirir.

İşarə əvəzliliklərinin türk dillərində fərqli fonetik variantda görüntüsü müşahidə olunur: işbu, uşul, oşol¹²⁷.

İşarə əvəzliliklərinin şəkilçiləşmiş formaları da türk dillərində işləkdir: kök+ - lay\ - ley, tege+ley (elə, belə), su+lay (elə), kök+ - lik, bar+lık, şi, şi (bu) (tat.)

Sual əvəzlilikləri. Sual əvəzliliklərində sorğu elementi üstünlük təşkil edir. Belə əvəzliliklərə xas olan mürəkkəblik və kontekst şərtlənməsindən aydın olur ki, onların semantikasını tam şəkildə sual sözləmlərinin mənasınının daxilində nəzərdən keçirilməlidir. Türk dillərində sual əvəzlilikləri bəzi fonetik dəyişmələrlə müşahidə olunur: *kim, na, kay* (qədim türk dili), *kim?, nəme? nəçe? nəçenji?, xayısı? niçik? nenen? nire?* (türkm.), *kim, tuox, too, töhö, xahan, xaya, xaydax, aayı (axsın) (yakut), kim, nima, kanday, kanaka, kaysi, neça, kança, neçançi* (özb.), *kem, nərsə, nindi, kay, kaysı, niçə, niçəü, nikadər* (tat.), *kem, nimə, ni, kayhu, nisə, nindəy, kayza, küpme* (başq.), *kem, ne, neme, kandij* (alt.), *kam, xaje* (çuv.), *kem, kaj, kaji* (şor), *kim, xaj, xap, xannik, xajdax* (yak.), *kayda, kay jerde, kaydan, neqe* (q. qalp.)

¹²⁶ Ашнин Ф.Д. Принципы дифференциации турецких указательных местоимений // Вопросы языкознания. 1958, № 2, с.101-108

¹²⁷ Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках // Изв. АН СССР, ОЛИЯ, том ХВЫЫ, вып. 5. М., 1958, с.431

Qaqauz dilində «nasıl» sual əvəzliyindən daha çox istifadə olunur: Nasıl senin adın? Nasıl bu iş oldu?

Türk dillərində sual əvəzliləri cəm morfoloji göstəricisini qəbul edə bilir. Məs.: kimlər, nələr (azərb.), kimler, nəmeler, xaçanlar, xaysılar (türkm.)

«Nəmə» sual əvəzliyinin mən\\men sözündən yaranması haqqında fikirlər mövcuddur. Müasir çuvaş türkcəsində men sözü nəmə mənasında istifadə olunur. Xaçan əvəzliyi isə -xay - kay \ -çan (çaqın) hissələrindən ibarətdir.¹²⁸

Təyini əvəzlilər: Türk dillərində bu cür əvəzlilər əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət ifadə edən leksik vahidləri əvəz edir və ya onları işarə edir. Pronimal leksikanın tərkibinə daxildir, əvəz-edicisi funksiyaya malikdir. Ümumi kateqorial semləri mövcuddur. Başqa nitq sözləri ilə kateqorial münasibət yaradır. Məs.: *bari, barça, barlık, bütün* (qədim türk dili), *öz, bütün, hər, eyni, filan, hər cür, yad, özgə, digər, başqa* (azərb.), *xemme, barı, bar, əxli, bütün, külli* (türkm.), *mannıx, itinnik, onnuk, baçça, itiççe, oçço* (yak.) *bar, barça, barlık, böten, həmmə, hərkem, hərnersə, hər, hərber, hərtörle, hərvakıt, hərçak, hərkaçan, hərdaim, hərkaıda, hərtöştə* (tat.), *hər, hər kem, hər ber, bötə (bötəhe, bötönöhö), barı (barlık, barlığı), köllö (köllöhö), həmmə, həmməhe, üz* (başq.), *bari, barita* (yak.), *parça, parçin* (şor)

Qeyri- müəyyən əvəzlilər. Belə əvəzlilər türk dillərində şəxsin, əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin qeyri- müəyyənliyini ifadə edir. Məs.: *kimi, kimisi, kimsə, hər kim, hər nə, heç nə, biri, birisi, hər bir, hər biri, bir kəs, filankəs, hamı, hərə, hərəsi* (azərb.), *nemə, bir, biri, pılanı (palanı)* (türkm.), *ere, kim ere, tuox ere, tuoxtan ere, kim eme, tuox eme, atın, sorox, barı* (yak.) *kemder, əllə kem, berəü, nərsəder, əllə nərsə, nider* (tat.), *əllə kem, əllə nimə, əllə ni, əllə nindəy, əllə nisek, əllə kasan, əllə kayza, əllə nisə, kayhı ber, meləhə kem, meləhə kasan* (başq.), *xajipezi* (xak.), *kaysi* (özb.), *kim - bir, cü - bir* (tuv.)

¹²⁸ Искаков И. Морфологическая структура слова: \Именные части речи в казакском языке. Алма-Ата, 1964, с.236

Qeyd edək ki, bəzən türk dillərində qeyri-müəyyən əvəzliliklərin spesifikasına müvafiq gəlməyən sözlər də əlavə olunur, bu da bu mənə növünün təbii olmayan çoxalmasına gətirib çıxarır¹²⁹.

Özbək dilində qeyri- müəyyən əvəzliliklər alla -ala -alda -anna -alli -alka söz - formantları ilə yaranır¹³⁰.

Qarçay - balkar dilində «reç bir zat», Azərbaycan dilində «heç bir zat» qeyri - müəyyən əvəzliyinə uyğun gəlir.

«Filan» əvəzliyi Azərbaycan dilində təyini əvəzliliklər sırasında, başqa türk dillərində müxtəlif fonetik formalarda qeyri-müəyyən əvəzlik sırasında təqdim olunur: filan (qaq.), pələn (qaz.), palança - pelençe (qum.), falan - palan (noq.), fələn (tat.), pılan - palan (türkm.), falən, falənçi (özb.), palan, palançə (uyğ.)

İnkər əvəzlilikləri: *xiç, xiç kim, xiç kes, xiç xili, xiç zat, xiç bir* (türkm.), *hiçkem, berkem, hiçberkem, hiçnərə, bernərsə, hiçber nərsə* (tat.), *his, his kem, his nəmə, his nindəy, his nisek, his kasan, his kayza, his ber ni (nimə, kem)* (başq.), *kem - de, ne - de* (alt.), *kim - da, ne - da, bir zat - da* (qarçay - balkar), *birkim, kim - də, ni - də, birni, birnərsa* (tat.), *kem - da, no - da* (şor), *kim dağani, kim - da, xannik - da* (yak.)

Qayıdış əvəzlilikləri (qaydım çalışmaları): *öz (...öz eli, öz yakası boljak* (türkm.), *öz əli, öz yaxası* (Azərb.), *beyem, beyen, beyete, bie (bədən)* (yak.)

Qayıdış əvəzlilikləri monqol mənşəli b i e sözündən olub «bədən, orqanizm, öz, şəxsiyyət» mənalarında işlənmişdir. Tədqiqatçılar bunu tipoloji hadisə sayırlar¹³¹.

¹²⁹ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд-во «Наука», М.: 1969; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. Bakı, Elm, 1986

¹³⁰ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке, с.31

¹³¹ Суник О.П. Местоимение сам\свой и их морфологические дериваты в алтайских языках\ Очерки по сравнительной морфологии алтайских языков. Л., Наука, 1978, с. 235

Bəzi türk dillərində yiyəlik əvəzliyi də fərqləndirilir. Başqırd dilində bu cür əvəzlilər morfoloji yolla - - nıkı, - neke, - zıkı, - zeke, - dıkı, - deke şəkilçilərinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Məs.: *mineke, hineke, unıki, bezzeke, hezzeke, bınıkı, ularzıkı* və s.

Əvəzlilərin mürəkkəb modelləri də hər bir türk dilində mövcuddur: *herkem* (tat), *hər kim* (azərb.), *hər kəs* (azərb.), *herkes* (türk), *hərnerse* (tat.), *hər nə* (azərb.), *herşey* (türk), *her bir* (azərb.), *hərber* (tat.), *bəzisi* (azərb.), *kaybere* (tat.)

Qarçay- balkar dilində «qeç bir zat», Azərbaycan dilindəki «heç bir zat» qeyri - müəyyən əvəzliyinə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində də yiyəlik əvəzliləri əvəzlilərin tərkibinə daxil edilmişdir. M.Hüseynzadənin qramatikasında «yiyəlik şəxs əvəzliyi»ndən bəhs olunur. Həmin əvəzlilərin -kı, - ki, - ku, - kü şəkilçisini artırmaqla düzəltdiyi göstərilmişdir: *mənimki, səninki, onunku, bizimki, sizinki, onlarınki*¹³².

Türk dillərində nisbi əvəzlik kimi *kim ki* (azərb.), *ani* (qaq.) və s. əvəzlilər göstərilir.

Müqayisə edilən türk dillərində əvəzlilərdəki fərqli cəhətlər onların formalarının inkişafı ilə bağlıdır. Bəzi dillərdə tarixi formalar qalmış, bəzilərinə isə quruluşda dəyişmə baş vermişdir. Məs.: *Kirana kendi qördü tokadın aralından...* (N.Baboqlu), *Nasıl adam üreenin kuvedini bütününə bu çalqıya koyer!* (N.Baboqlu), *Öldü de kurtuldu ş u çileli dünyadan* (S.Başçılar), *Sesi da ş u qaydanın sansın taa şendi xem taa qözəl ötərdi* (N.Baboqlu), *O l ş o l günün özünde atasının yanına ılgap barıp* (Türkmen halk ertekileri), *M e n onı indi tanadım. S e n m u n ı akıla satarmın?* (THE); *Hepsi de gelmiş. Hiç kimse cepheden döndü mü?* (Ş.Kamal), *Gelemez mi acaba birisi?* (türk), *Barsı da kiegen. Bererse fronttan kayttımı?* (tat.)

Əvəzlik nitq hissələrini əvəz edir və onun ekvivalenti kimi çıxış edir. Məs.: *min - ukutçı, ul - yort* (ev), *nitü - yazu* (tat.), *min, sin, ol, pis, sirer, olar; minçe, sinçe, minderi; pu, ol, tiqi, min, an, mına, ana, mınzı, anzı, mındağ, andağ, mınça, kem,*

¹³² Hüseynzadə M. Göstərilən əsəri, s. 115

nime, xayzı, xaydı, ninçe, xayda, kemde, nimedede, xayda da, xaçan da və s.

Türk dillərində əvəzlilərin digər nitq hissələri ilə münasibəti aşağıdakı qarşılaşmalarda meydana çıxır:

1. Əvəzlik - isim: *mən, sən, o, biz, siz, onlar* (azərb.), *min, sin, ul, bez, sez, alar, kem, nərsə, hərkem, hərnərsə, üz* (tat.)

2. Əvəzlik - sifət: *bu, o, belə, elə, öz, filan, bəzi, hansı, necə* (azərb.), *bu, şuşı, teqe, ul, şul, andıy, mondıy, şundıy, nindi, kaysı, fəlan, böten, həmmə, hər, hərber, kayber* (tat.)

3. Əvəzlik - zərf: *necə, nə cür, hansı, hara, bura* (azərb.), *niçek, bolay, şulay, kayçan, kaydan, kaya* (tat.)

4. Əvəzlik - say: *neçə, nə qədər, o qədər, bu qədər* (azərb.), *niçə, niçaklı, nikadər, küpme, birniçə, berkadər, bernikadər* (tat.)

5. Əvəzlik - feil: *itü, nitü, nişləü, nixəl itü* (tat.)

6. Əvəzlik - bağlayıcı: *şunısı, şuni, kemnen, nikadər, şulkadər* (tat.)

7. Əvəzlik - ədat: *ənə, əle, barı* (tat.)

Türk dillərində şəkilçiləşmə yolu ilə də əvəzlilər formalaşmışdır. Məsələn, tatar dilində: kök+- sı (kaysı- hansı), kök+ -a (kaya -haraya), kök+ -da (kayda - harada), kök+ -çan (kayçan - nə zaman) və s.

Beləliklə, türk dillərinin əvəzliləri nitq aktında konkretləşdirici xüsusiyyət kəsb edir. Onlar əksərən türk mənşəlidir. Onlar mətnin və digər sintaktik konstruksiyaların təşkilində mühüm rol oynayır. Əvəzliyin bu dillərdə çoxlu köməkçi funksiyası vardır.

FEİL

Feil - hal və hərəkət, habelə gerçəkliyin hal və hərəkət kimi baxılan hər bir hadisəsini ifadə edir. Feilin ifadə etdiyi bütün xüsusiyyətlərdə real gerçəkliyə münasibət əks olunur və bu münasibət feil sisteminin müxtəlif formalarında öz inikasını tapır.

Bu ad altında Azərbaycan dilində «feil», türk dilində «fiil», türkmən dilində «*işlik*», qırğız dilində «*etiş*» və s. terminlərindən istifadə olunur. Feil dilin ən mürəkkəb və ən dolğun qrammatik kateqoriyasıdır.

Türk dillərində feilin sualları: nə edir?, nə etdi?, nə etmiş? Nə edəcək (azərb.), nime eşlərqə? nimə eşləy? ni eşləne? (başq.) və s.

Məs.: Malay qitarala uynay (Oğan gitara ilə oynayır), Duma hurəm töşörö (Dima şəkil çəkir), Yamqır yaua (yağış yağır)

A.M.Şerbak yazır: «Основная тенденция морфологического развития тюркских языков - постепенное разграничение имени и глагола путем использования специфических формальных средств выражения глагольности. Осуществление этой тенденции - чрезвычайно сложный и медленный процесс, характеризуемый не только появлением новых качественных черт развивающегося грамматического класса глагола, но и большой устойчивостью имен действия, которые, выступая преимущественно в предикативной функции и приобретая признаки глагола, не утрачивают вместе с тем именных признаков».¹³³

Feil hərəkət və ya hal ifadə edən və bunları müəyyən morfoloji və ya sintaktik formalaşmada təmsil edən nitq hissəsidir. Feil ən geniş və mürəkkəb nitq hissəsidir. Feil proses və zaman axınının hərəkət və vəziyyətini ifadə edir. Cümlədə feilin şəxslı formaları söyləmin qrammatik nüvəsini əmələ gətirir. Feil bir nitq hissəsi kimi müəyyən qrammatik kateqoriyalara - zaman, forma - şəkil, növ, şəxs və s. kateqoriyalara görə xarakterizə olunur.

¹³³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград, «Наука», Ленинградское отделение, 1981, с.20

Türk feilləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur:

Sadə feillər. Sadələr sintetik yolla əmələ gəlir: uyu, - sil, - yaz, al, taşı, bull, kes (türk), yaşamaa (yaşaaq), gezməə (gəzmək), annamaa (anlamaq) (qaq.), baru (getmək), kaytu (qayıtaq), toru (dayanmaq) (tat.); al, at (q - qalpak), ö (anlamaq), bü (olmaq) (alt.), kel, kiir, buol, tart, as, aas, ilt (yak.), sürt, tart, yırt (türk), yırt, dart (türkmən dilində), yırt, surt, tort, burt (özb.), bar, al, oku (uyğ.)

Türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığına müstəqil dil mexanizmi kimi baxılmışdır. Türk dillərində hələlik 29 feil əmələ gətirən şəkilçi müəyyənləşdirilmişdir¹³⁴.

Düzəltmə fellər: başlamak, aşlamak (türk), eşləü (işləmək), kıyulanu, şatırdau (tat.) və s.

Türk dillərində aşağıdakı şəkilçilər düzəltmə felləri formalaşdırır:

Məhsuldar modellər. Adlardan feil düzəldən şəkilçilər. Bunlardan -la - \\ -le, -lan, -len, -sın, -sin, -da, -de bir çox türk dillərində (məsələn qaraçay - balkar dilində) məhsuldar modellərdir.

Qeyri- məhsuldar modellər aşağıdakı morfoloji göstəricilərdir: -a, -ə, -ay, -ey, -laş, -leş, -sıra, -sire, -ı, -i, -ar, -er, -ık, -ik, -qa, -qe, -sa, -se, -şa, -şe, -laşdır, -leşdir və s.

Türkmən dili və onun dialektlərində -da, -le, -lan, -len, -lap, -leşt, -a, -al, -el, -na, -ne, -ar, -er, -qar, -qer, -ut, -up və s. şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə feillər əmələ gəlmişdir: todala (topla), karille, ejele,, işqille, bikele, çele, ayıklan, marazlan, betlen, kazalan, tendaqrlaş, xaktllaş, xeşeleş, tepel, ketdel və s.¹³⁵

Kök+ -la, -lə\ -le, -ta, -te, -na, -ne: *anla, dinlə, söylə, qonaqla, yarpaqla, ovla* (azərb.), *işle, saral, sözle, derle, keçelle, kirle, xassala, yaprakla, qozala, qonakla, avla* (türkm.), *ğırla*,

¹³⁴ Мусуков Б.А. Структурные модели глагольного аффиксального словообразования в карачаево-балкарском языке (продуктивные и непродуктивные модели). Автореф. Дис. ..канд.филол.наук, М., 1984, с. 20

¹³⁵ Бердыев Р. Глагол в диалектах и говорах туркменского языка. Автореф. докт. Диссертация. Ашхабад, 1989

şijla, bezlə, biklə, hıyla, yırla (başq.), arrala, boğla (bağla), süzla, parçala, uyla, korala, ovla (özb.); eşlə (işlə), başla (başq.), ırla, izerle, uluğla, irke, *tasta* (*daşla*), pikte, tine (xak.)

A.N.Kononovun fikrincə, -la, -le şəkilçisi bütün türk dillərində bu dillərin bizə gəlib çatan tarixləri boyunca məlum olmuşdur¹³⁶.

Türk ədəbi dillərində bu şəkilçinin xeyli fonetik variantı göstərilməkdədir: *-laa, -lee, loo, -döö, -too, -töö, -daa, -dee, -doo, -döö, -na, -ne* və s.

Məs.: **dümləmək** (-le şəkilçili bu düzəltmə feil türk dilinin Dənizli şivəsində işlədilir. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl keçid şivələrində də bu feilə rast gəlirik. Hər iki dildə dümlə - suyu birnəfəsə içmək, birbaşa içmək, bir dəfəyə başına çəkmək: Ayrı dümlədi (yəni içdi) (Cəbrayıl keçid şivəsində)

Və yaxud **alazlamaq** feilini götürək. R.Rüstəmov yazır: «Alazla-kömürü alışıdırmaq, yandırmaq. Alaz ismindən düzəlmişdir. - Dur kömürü alazla (N.). Bu sözə feildəki mənada Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilmir. Lakin türk dilində, onun əksər dialekt və şivələrində alaz ismi alov mənasında işlənir. Deməli, alazla- feilinin kökü olan alaz, alov mənasını ifadə edir ki, bu da feildəki mənanın eynidir.

Türk dilində alazla feili qızmış dəmirlə xal vurmaq, yaranı odda yandırmaq; qırmızı rəng alıncaya qədər közərtmək, qızartmaq, qızmış dəmirlə yandırmaq, dağlamaq, od yandırmaq, kömür alışıdırmaq və s. mənalarda işlənir¹³⁷.

Maraqlıdır ki, Cəbrayıl keçid şivələrində **alazlamaq** feili əli gəzdirmək, yəni korranmış bir yeri səliqəyə salmaq mənasında işlədilir. Bu mənə hələlik dialektoloji lüğətlərdə qeyd edilməyib.

Kök+ -laş, -ləş: *ayaqlaş, sözləş, fikirləş, birləş, vidalaş (azərb.), yoplaş, kiskenləş, kıynlaş, tatulaş, aktivləş, kamilləş,*

¹³⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956, с. 256

¹³⁷ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s.63

vulqarlaş, kollektivləş, populyarlaş, berləş, tuğanlaş (başq.), planlaşdır, takomillaştar, minalaşdır (özb.), dostlaş, karılaş, paylaş, şakalaş, birleş, düzleş, elles (qaq.), urınlaş, haulaş (başq.)

Kök+ -lan, -lən: Bir və ikihecalı sözlərə artırılır. Bu qəbildən olan düzəltmə feillərə həm türk dillərinə aid yazılı abidələrdə, həm də müasir türk dillərində geniş biçimdə təsadüf olunur¹³⁸. *acıqlan, genişlən, avaralan (azərb.), alalan, allan, arıulan, beşelən, kızıllan, sabanlan, gəyrətlən, ruxlan, xəllən, kayışlan, miləşlən, ibleslən, zarlan, atlan, ayaklan (başq.), balıq+lan* (uyğ.) (Bu sözə hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarının «Divan»ında rast gəlmək olur: *balıqlan* (şəhər, qala tikmək) (DTS 80, 81, 644). Sarı uyğurların dilində *paluk\palık\paluklan* formaları işləkdir.¹³⁹

Kök+ - a, - ə: *yaşa, ələ, sana, dilə* (azərb.), *ota, suva, sana, keme, dile, dişe, dene* (türkm.), *boşa, oyna, yaşa* (türk), *hana, ütə* (başq.)

Kök+ - ı, - i: *acı, bərki* (azərb.).

Kök+ - sa, - sə: *susa, qəribəsə*, (azərb.), *susa, toksa* (doymaq), *yalapsa* (parlamaq), *etse* (qaq.)

Kök+ - imsə, - ümsə: *gülümsə, məniməsə* (azərb.)

Kök+ - ılda, - ildə: *şaqqılda, cingildə, fısqılda* (azərb.), *pısqılda, xırrılda, xorrılda, şakırda* (türkm.)

Kök+ - ıq, - ıx, - ık, - uq, - ük: *darıx, gecik* (azərb.), *darık, otuk, uqruk, qözük, ajık, xoruk, qönük, birik* (türkm.)

Qaraqalpaq dilində bu feil (otuk) *otık*¹⁴⁰, türk dilinin Burdur şivəsində *otuk*¹⁴¹ biçimində özünü göstərir.

Müasir türkmən dilində *-ırqa, -ırqe, -urqa, -ürqe, -ırqen, -urqan, -ürqen, -rqan, -rqen, -ır, -ir, -ur, -ür* formantları ilə də

¹³⁸ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, s.93

¹³⁹ Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык - основа Москва, Наука, 2006, с.451

¹⁴⁰ Каракалпакско - русский словарь. М., 1958, с. 503

¹⁴¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s. s.110

adlardan feil formallaşmışdır: *çinqırqa, mesirqe, dinirqe, düyşirqe, ısırqan*.

Kök+ - ar, - ər: *çıxar, qopar (azərb.), çıkar, çöker, qopar (türkm.), kabar, karar, sarar, ever (qaq.), suğar, ağar, köqer (xak.), otar, bozar (azərb.), aqar, qöqer, çalar, suva, atar, otar, öyer, mıssar, xüjjer (türkm.), otxar (otar) (xak.), kararmak, bozarmak (türk)*

Türkmən dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq - jar, - jer şəkilçisi vasitəsilə adlardan feil düzəldilir: *suvjar, yaqjar, çıqjar, öljer, güljer, köljer*.

Kök+ -aş, -əş, -ş: *daraş, çaqqış (azərb.), saraş, duraş (türkm.), görüş (qaq.)*

Köu+ -an, -ən: Bu şəkilçi haqqında türk dillərinə aid qrammatikalarda az bəhs olunmuşdur. Besim Atalay bu şəkilçini donmuş şəkilçi adlandırmışdır¹⁴².

Azərbaycan dilində: *gücən, hıqqan* düzəltmə feillərinə təsadüf olunur.

Kök+ -al, -əl: *azal, boşal, daral, kısal (azərb., qaq.), xaal, sarğal (xak.), qaral, ucal, qısal (azərb.), azol - azal, kiçiol - kiçel, daral, qinel, saral aqral, qısqal (türkm.), kısalmaq, daralmaq, düzəltmek (türk)*

Türkmən dilində -ra, -re şəkilçisi ilə də adlardan feil yaradılır: *qarankıra, dəlire*.

Bu dildə özünəməxsus adlardan feil düzəldən morfoloji göstəricilərdən biri də -sıra, -sire şəkilçisidir: *batırsıra, naxarsıra, çilimsere, ökdesire*.

Kök + -y, -ay, -əy: *zur+ay (başq.)*

Kök + -kar, -kər, -ğar, -ğər: *ütkər (başq.)*

Feildən düzələn feillər

Kök+ -ıl, -il, -ul, -ül: - *yazıl, döyül, sərıl (azərb.), çıkıl, qıdil, turul (türkm.), bozul, çözül (qaq.)*

¹⁴² Atalay B. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, s. 299

Kök+ -ın, -in, -un, -ün: *alın, bilin, döyün* (azərb.), *salın, edin, alın, dilin* (türkm.), *görün, bakın* (qaq.), *silin, korun, bölün* (türk)

Kök+ -ış, -iş, -uş, -üş: *qaçış, söyüş, mələş* (azərb.), *yığış, sürüş, sepik, çöpləş, yıqnanış, daqaş, qeliş, uçuş, qülüş* (türkm.)

Kök+ -dır, -dir, -dur, -dür: *azdır, verdir, güldür* (azərb.), *doldur, qirdir, qüldür, qazdır, saldır, qoşdur* (türkm.), *kazdır, güldür* (qaq.), *sildir, baktır, sıkıştır, buluştur* (türk)

Türkmən dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq - *ışdır, -ışdır, -uşdur, -üşdür, -şdır, -şdır* şəkilçi variantları ilə də feildən feil yaradılır: *yıqnaşdır, qazışdır, aydışdır, kesişdir, dövüşdür*.

Kök+ -ız, -uz, -uz, -üz: *qorxuz, ürküz* (azərb), *qorkuz, iriz* (türkm.)

Kök+ -ır, -ir, -ur, -ür: *yatır, doyur* (azərb.), *uçur, öçür* (türkm.)

Kök +t: *oturt, ağart* (azərb.), *oturt, tütet, yöret, aqlat, çıkart* (türkm.)

Kök+ -ala: *sarsala, ekele* (qaq.)

Kök+ -ix: N.K.Dmitiriyev və E.V.Sevortyan həmin şəkilçini arxaik saysalar da, bu ümumtürkoloji xarakter daşıyır və türk dillərinin əksəriyyətinin qrammatikalarında qeydə alınmışdır¹⁴³.

Həmin qeyri- məhsuldar şəkilçi ilə «*dızixmaq*» (*qaçmaq, aradan çıxmaq*), *sıprıxmaq* (*aradan, çıxmaq, çıxıb getmək*) feilləri düzəldilmişdir.

Mürəkkəb feillər (qoşma işlik): Türk dillərində bir isimlə bir feildən əmələ gəlmiş mürəkkəb feil həm ismin, həm də feilin əvvəlki məzmununu dəyişdirir, yeni bir məzmun ifadə edir¹⁴⁴.

Müqayisə edilən dillərdə mürəkkəb feillərin yaranma üsulları müxtəlifdir. *Ol, et, elə, itü, bol* feillər ikinci komponent kimi çıxış edir. Məs.: *hazır olmaq, qəbul eləmək, xaric etmək*

¹⁴³ Севортян Э.В. Аффиксы глаголаобразования в азербайджанском языке, с. 283

¹⁴⁴ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, s. 142

(azərb.), *ümid etmək, protesto etmək* (türk), *mejbur etmək, meylil etmək, qulak asmaq, qen qalmaq* (türkm.), *ikram etmaa, çuvar etmiş, engel edersiniz, izmet edelim, ses etmiş, sus oldu, etecek oldu, şükür et* (qaq.), *təmin itü* (*təmin etmək*), *təsis itü* (*təsir etmək*) (tat.), *kabul etmək, balıqçılıq etmək, prikaz etmək* (başq.), *yuk itü, təmam bulu, xökem itü, batırçılıq itü, ukıtuçılıq itü, şeflik itü, kunak itü* (*qonaq etmək*), *məjbür itü* (*məcbur etmək*) (özb.), *pazıbis - tur* (*pazıp ızıp tur, apar - sal - kil* (*aparıp salıp kil*), *çarıl - pır* (*çar - ıl - ıp*) (xak.)

Bir qədər düşünməyə məcbur oldu (azərb.), Beqenjin sözi başlıqı oylanmağa *mejbur etdi* (B.Kerbabaev), Aysoltan kitab okamağa *meyil etdi* (B.Kerbabaev), Könül arzu eylər, Vatanım seni!, Oraz orta mekdepde muqallım boldı (türkm.)

Qumuk dilində mürəkkəb və tərkibi feillər fərqləndirilir: *barıp yat, okup turaman, barıp aldı, ala başlamak, alıp bolmak*, Qeliqiz, yaqşı koyde aylanıp izlep karayık. Birden xalkqa ulla kuvanç tüşip qetdi.

Bu dildə tərkibi feillər köməkçi feillərin iştirakı ilə əmələ gəlir: *bolmak, etmək; nasip bolmak, nasip boluvçu, nasip bolmahlık, karşı qelmek, koldan qelmek*. Bu dildə tərkibi fellər *etmək, qesmek, urmak, bermek, tiymek, tüşmek, tutmak fellərinin iştirakı ilə düzəlir*.¹⁴⁵

Mürəkkəb feillərin özünəməxsus morfoloji və struktur-semantik təbiəti və tipləri vardır. Türk dillərində mürəkkəb feillər az öyrənilmişdir. Çünki bu quruluş qarışıq dil hadisəsidir. Türk dillərində mürəkkəb feillərin əmələ gəlmə mexanizmi mövcuddur. Mürəkkəb feillər iki sadə feilin yanaşı işlənməsi nəticəsində yaranır və bütöv leksik məna ifadə edir. Məs.: *aytıp kel, surap kel, aralap ked* (qaz.)¹⁴⁶

¹⁴⁵ Аркитская Л. Составные глаголы в кумыкском языке. Махачкала, 1980; Аркитская Л. Сложные и составные глаголы кумыкского языка. АҚД, Баку, 1982, 23 с.); Текуев М. Сложные глаголы в карачаево-балкарском языке (деепричастие с вспомогательными глаголами) в сравнительном плане. АҚД, 1973

¹⁴⁶ Касымова Б. Сложные глаголы в современном казакском языке. Автореф. Дис. ...канд.филол.наук. Алма-Ата, 1992

Mürəkkəb feil formalarının yaranması prosesi mürəkkəbdir. Bu mürəkkəblik sözyaradıcılığı potensialı ilə, I dayaq komponentlə bağlıdır, bütün əlamətlər bu əlamət və vasitə ilə meydana çıxır.

Bəzən feilin analitik formaları ilə mürəkkəb feillər qarışdırılır, amma iki müxtəlif dil hadisələridir, birinci qrammatik, ikinci isə sözyaradıcılığı vahididir. Mürəkkəb feillər sözyaradıcılığı prosesində məhsuldardır. Məs.: *aytıp bar, kiin daytıa ket, kelş ket (keç get), bilin kel* (qaz.)

Türk dillərində iki növ mürəkkəb feil vardır: 1) bir sıra nitq hissələri ilə köməkçi feilin birləşməsindən əmələ gələnlər: bayram itey, ijad iteu, dud bulıu, atsilqa kileu, asıu kileu, tamaşa tsılıu, beleem bireu, tamqa Halıu və s. (başq.) 2) feili bağlama formaları ilə bir neçə köməkçi feilin (komponentin) birləşməsindən əmələ gələnlər: Nasıp tsauşap meiiemo (M.Kərim), yuqerep ultırıu, eşləy balau, barıp kureu, alıp bireu - epiru, alıp barıu - apşıeu, alıp kileu - apjalıu və s. (başq.)¹⁴⁷

Beləliklə, feil sistemində mürəkkəb feillər dayaq sözlə köməkçi feilin birləşməsindən yaranaraq, struktur - semantik bütövlüyünü «isim+ köməkçi feil», «sifət +köməkçi feil», «say +köməkçi» feil», «predikativ söz + köməkçi feil» və s. quruluşda çıxış edir.

Feilin analitik formaları qrammatik hadisədir, mürəkkəb feillər isə nitq prosesində leksik vahid kimi fəaliyyət göstərir, türk dillərinin lüğət fondunda funksionallaşır. Mürəkkəb sözlərin (mürəkkəb feillərin) semantikasi yeni leksik mənanı ehtiva edir.

Türk dillərində mürəkkəb feillər mürəkkəb feili hərəkətləri ifadə edir. Mürəkkəb feillərin nəzəri əsasları yeni elmi mövqeyi ortaya qoyur, yəni tələb edir.

Tərkibi feillər. Belə feillərin «feili bağlama+ feil» tipi işləkdir və tərəflər arasında komplektiv əlaqə mövcuddur. Tərkibi feillər müstəqil leksik vahidlərdir. Məs.: *ukıp çıqu* (özb.),

¹⁴⁷ Нитматуллина Р.А. Структурно-семантические особенности сложных глаголов в башкирском языке. Автореф. Дис. ...канд.филол.наук. Уфа, 2002

çıxıb getmək, bəzənib düzənmək, donub qalmaq (azərb.), okup turaman, barıp alan; Yavdağı sınaq bulan birçe Alikulqa kartlılıq da qelip kaldı; Birden xalkqa ulla kuvanç teeip qetdi Okqay tümqen zatnı talan ala. Od kaqızlanı oza bulan alıp üzroy. Sazan yaqkz barqak saldıq yaman bodup bara, qrimirovat etmek, reqistrirovat etmek, talim - tarbiya addirmek; Men onı artıka çıqa turup, yaş qarda. Karanqı zamanda mek betin ayırıp bolmaqan qeşzyena yanına qeldi. (kum.)¹⁴⁸

Tərkibi feillərin feil+feil tipi də geniş yayılmışdır : *kauşan töşü, yazıp kuyu, ukıp alu* (tat.)

Qoşa feillər: *kaqu - suqu, kienü - yasanu, aru - talu* (tat.)

Feillərin türk dillərində morfoloji təhlili zamanı müasir dillərin faktları içərisində qapanıb qalmaq olmaz, çoxdan qəbul edildiyi kimi, lazım gəldiyi hallarda başqa türk dillərinə, bu dillərin tarixinə müraciət etmək zəruridir; çünki sözdüzəldici morfeş tamamilə məhsuldar ola bildiyi halda, kök artıq ölü ola bilər, bunu yalnız müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu tələblər və təhlil üsulları əks hallarda, yəni birinci ünsür (kök - əsas) məlum, ikinci ünsür isə naməlum olduğu hallarda da saxlanılır¹⁴⁹.

Müsiş türk dillərinin hər birində feil zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Bir çox türk dillərində qədim feillər saxlanılmış, bəzilərində isə arxaikləşmişdir.

Azərbaycan və digər türk dillərində arxaikləşmiş feillərin əksəriyyəti türk ədəbi dilində işlədilir. Məs.: *t ü t ü m e k* feilini götürək. Bu feil «*tüten*» (*tütün*) ismindən düzəlmişdir. Türk dilində «*tüten*» şəklində işlənir:

Yılların aktı gitti işte seli,

Ne ocak var *t ü t e n*, ne şen evlad (Edip Aysel).

Həmin feil tarixən tüstüləmək mənasında Azərbaycan dilində işlənmişdir. Türk poeziya dilində indi də istifadə olunur:

¹⁴⁸ Аркитская Л.С. Сложные и составные глаголы в кумыкском языке. Автореф. Дис. ...канд.филол.наук. Москва, 1990

¹⁴⁹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, с. 26

Kar kürünürdü damlarda duvarlar kerpiçti sokaklar ince odun sobası t ü t e r d i bacalarda gün boyu...(Mehmet Akif Güneri).

Köməkçi feillər. Türk dillərində köməkçi feillərin özünə-məxsus qrammatik xüsusiyyətləri və funksional xarakteri mövcuddur. Bunlar analitik formaları əmələ gətirir. Bu formalar «feil+feil» quruluşludur.

Türk dillərində köməkçi feillərin kompleksi əsasən eyni feillərdən qurulur. Özbək dilində: kirib çıkmok, tapa almastın - tapalmastın - tapammastın - tapamastın (cənubi Qazaxıstanın dialektlərində bu formalar işləkdir) Deyə vur - deyevur - deyvur - devur - divur - duvur; yüvə vur - yuvvur - yuvvur - yuuvur; tur otır və s.

Mən məktub yazdım - Mən xat yazım.(başq.)

Uşaq çarpayıda yatır - Karauatta bala yata. (başq.)

Səhər tez duraq - İrtəqə irtə tor. (başq.)

Sən hələ oxu - Hun ukıy tor (başq.)

Xakas dilində köməkçi feillər kimi aşağıdakılar fərqləndirilir: tur, odır, çat, al, sal, sıx, ıS, tur, oynap odır, xıgırıp odır, par, sıx par, kil, toğın - kildim, usxun - kildim, al, pazıp al, xıgırıp al, sıx, sök - sıxtı, çooxtan sıxxan və s.

Hərəkət adları. Feil formalarından biri də hərəkət feilləridir. «Hərəkət adları» termini qırğız dilində «kıymıl atooç» formasındadır. Hərəkət adları feilin funksional formalarından biridir və fellik keyfiyyətini itirmişdir.

Bəzi türk dillərində ayrıca öyrənilmişdir¹⁵⁰. Bu əsərlərdə hərəkət feillərinin forma, məna və qrammatik əlamətləri tədqiq olunmuşdur.

¹⁵⁰ Кутлымуратов Б.К. Имена действия в современном каракалпакском языке. АКД, Нукус, 1963; Мелиев К. Имена действия в современном уйгурском языке. М., 1964; Тойчубекова Б. Имена действия в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1968; Borjakov A. Türki dillerin qünorta-qünbatar toparında iş atları. Aşqabat: İlim, 1976; Borjakov A. Xəzirki zaman türkmen dilinde iş atları. Aşqabat: İlim, 1978; Borcakov A. Türkmen dilinde iş atları. ADD, Aşqabat, 1994

Bəzi türk dillərinə aid qrammatikalarda hərəkət adları feil formalarının substantivləşməsi adlandırılır. Onlar ilkin və ikinci olmaqla 2 yerə ayrılır. İlkin hərəkət adları «təmiz» feil əsaslarına -u\ - ü şəkilçisi qoşulur. Məs.: kaytu, kitü, aklau, söyləu (tat.) və s. - u\ - ü şəkilçisi ilə hər bir hərəkət feilinin formalarını əmələ gətirmək olur.

Türk dillərində hərəkət adlarının 5 - ə qədər forması müşahidə olunur. Bu formalar morfoloji göstəricilərə əsasən müəyyənləşir:

Xakas dilində hərəkət adları aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir: - iğ, - iq (sat - sadığ, kis - kiçik; - is, - is (tanı - tanım); ğan, - qen, - xan, - knn, - çatxan, - çetken, - r, - ar, - er, min pabamnın kilteninə öpin - parğabın; çasxı çılığ künnər çiderinen nanğan xustar aylan - kilqenner və s.

Məsələn, qırğız dilindəki formalar bunlardır:

- 1) -uu\ -üü\ -oo\öö: baruu, sanoo, emdöö, koşuucu.
- 2) -ış\ -iş\ -uş\ -üş: barış, körüş, jüquruş, jazdırış.
- 3) -mak\ -mek\ -mok\ - mök: barmak, aşmak, alışmak.
- 4) -may\ - mey\ -moy\möy: barmay, kuumay, tartmay.
- 5) -qı\ -qi\ -qu\qü, -kı\ki\ -ku\kü (okuqum keldi, barqım jok, barqım kelecdi (q - qalp), barqu, koşulqu, alqum bar, alqum yok (uyğ.).

Nümunələr: Bir kadam artka jılmay jok. Aydarbektin jüzün ömüründö körqüsü kelçü gmes (K.Jantoşev). Bud jol - süylöşüülör arkıluu tınçtıktın işin jönqö saluu jolu («Ala - Too»). Barmay boldu (böarmak boldu).

Türk dillərində nadir hallarda digər bir hərəkət formasından - ş, - ış - eş şəkilçili hərəkət feilləri də əmələ gətirmək olur. Məs.: söyləş, kaytış, barış (tat.).

Bu adlar həm feil, həm də ismim xüsusiyyətlərinə malikdir. Adlıq əlaməti burada daha üstündür. Müqayisə edilən türk dillərində hərəkət adları aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə formalaşır: -ış, -iş; -maq, -mək; -ma, -mə, -ası, -əsi; -mi, -uu -oo, -ış, -may, -ğı, -mak (qırğ.).

Ayrı-ayrı türk dillərində bu göstəricilərin leksik – semantik, morfoloji əlamətləri və sintaktik funksiyaları öyrənilmişdir.

Bu adlar da müqayisə edilən türk dillərində fərqləndirilir. Türkmən dilində hərəkət adları «**iş atları**», qaqauz dilində «iş adları» terminləri ilə ifadə olunur. A.M.Şerbakin fikrincə, hərəkət adları feil - isim əsasa malik olan və türk dillərində feil formalarının başlanğıcı olubdur¹⁵¹.

1) hərəkət feillərinin -ış, -iş forması: Bu forma Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, uyuğur dillərində istifadə olunur. Türkmən dilində bu formanın 5 variantı fərqləndirilir. Bu variantlar: - ş, - yiş, - ıış, - iş, - üş: qaraş, yılqırış, söyleyş, talayış, oynaş (türkm.), giriş, bildiriş, qaçış (azərb.), söyləş, kaytış, barış (tat.).

2) hərəkət adlarının -ası, - əsi (esi) forması: alası, qelesi, durası (türkm.)

3) hərəkət adlarının -mak, -mek forması: qöçmək, bağla-nışdırmak, qoybermək, yalbarmak (türkm.)

Bu formalar müqayisə edilən türk dillərində şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilir: almaqım, almaqın, almaqı; almaqımız, almaqınız, almakları (türkm.)

Bu forma hallana bilir: mak, - mek, maqın, - meqin, maqa, - məqe, maqı, - meqi, - makda, - mekde, - makdan, - mekden (türkm.): Ne ozup *qeqməqe*, ne *dolanmaqa*, ne - de *sovulmaqa* mümkünlik bardı (B.Kerbabaev. Ajayı ülke.).

4) hərəkət adlarının -ma, -mə (me) forması: atışma, qülüşmə, okama, yılqırma (türkm.)

Bu formaların əsas xüsusiyyətindən biri onların həm də leksikləşməsidir. Məs.: barmak, yaşamak, bulamak, çakmak, kesmək, çortmək, yemək, qaymaq (türkm.)

Türk dillərində ikinci forma - qan - qən şəkilçisi ilə yaranır. Tatar dilində belə formalar işləkdir: barqanlık, kilqənlek, söyləqənlek və s.

Beləliklə, bu kateqoriyanın leksik - semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, feillə isim arasında tarixi bağlılıq mövcud olmuşdur. Hərəkət adları

¹⁵¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., Наука, 1981, с. 12

feili semantikasını qoruyub saxlamış, hərəkətin prosesini ifadə edir. Feillik xüsusiyyəti növ, şəkil, predikativ, idarə və s. keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur. İsimlik xüsusiyyəti ismə məxsus əlamətlərin olmasıdır. Fərqli cəhət türk dillərində hərəkət feillərinin quruluşunda özünü göstərir.

Feilin perifrastik formaları. Analitik üsulla yaranan feillərin bir qrupunu perifrastik feillər təşkil edir. Bu cür feillər zaman göstəriciləri ilə yaranan feillərlə *ol(bol, bul)* köməkçi feilinin iştirakı ilə üzə çıxır. Feilin perifrastik formaları mürəkəb semantik struktura malikdir.

Türk dillərində perifrastik formaların zaman və ya modal mənaları mövcuddur. Zamanı xarakterizə edən təsviri formaların quruluşu oğuz və qıpçaq dillərində fərqli şəkildədir. Məsələn, tatar dilində - qan bul - , - a torqan bul - , - r - mas bul - , - açak bul - , - a bul; digər dillərdə -mış- ol,-məz ol,- acaq-ol və s.

Modal mənə isə qohum dillərdə -rqa bul - , - maqçı bul - , p bul - , - ası bul - , - r - mas bul - , - açak bul - , - qan bul, - qan bulsa, - r - mas bulsa, - ası bulsa və s. Bu formalarda çıxış edən perifrastik formalar şərt, mümkün olmayan və s. modal mənaları ifadə edir.

Perifrastik formalar türk dillərində qrup şəklində çıxış edir. Qruplar belə formalarla reallaşır: - qan bula (ide), - qan buldı, - qan bulır, - qan bulaçak, - qan bulıp, - a torqan bul, - r - mas bul, - mas buldı, - mas bulqan, - r - mas bulsa, - açak bul, - açak bulsa, - a bula və s. (tat.),-məz-ol,-ası ol,- malı ol,-ir ol,-ar ol (azərb.)

Türk dillərində perifrastik formaların ifadə imkanları da genişdir. Bu cəhətdən tipik, təkrar, nəticə, təyin olunma və s. mənaları göstərmək olar: Şuşı tıkrıknın bersendə...beləkəy qenə aqaç yort bar. Anın kıyşaeş betkən kapkası töbendə çəçək satuçı Mortaza babay u t ı r q a n b u l a (Q.Əpsələmov), Ə sezqə kerqənçe ul ambulatoriya vıraçına k e r q ə n b u l q a n (Q. Əpsələmov) (tat.), Qonşudan öyprenmiş olursunuz. Müxtəlif hadisəərdən bəhs edəcəyi oldu (azərb.)

Beləliklə, perifrastik formalar zaman həddini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə, başlanğıç həddi, sürəklilik, nəticə, yekun, modallıq məzmununu və s. bildirməyə xidmət edir¹⁵².

Feilin morfoloji kateqoriyaları

Türk dillərində feilin leksik - semantik aspektdə bir sıra özünəməxsus kateqoriyaları fərqləndirilir: təsdiq və inkar kateqoriyası, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası, şəkil kateqoriyası, növ kateqoriyası, zaman kateqoriyası, şəxs kateqoriyası, tərz kateqoriyası.

İnkarlıq kateqoriyası. Bu kateqoriya dilin qrammatik kateqoriyaları arasında universallığı ilə seçilir. Feil kateqoriyaları sırasında təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının xüsusi yeri vardır. Bir dil kateqoriyası kimi inkarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir. Bu kateqoriya xüsusi semantik struktur əlamət kəsb edir. Semantik yük cümlədə üzə çıxır. Bu məsələni türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli yolla xüsusi funksional- semantik sahə çərçivəsində öyrənəndə yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Nüvə - periferik element stixiyasına görə inkarlıq kateqoriyası öyrəniləndə istənilən nəticəni əldə etmək olur.

Təsdiq və inkarlıq kateqoriyası həm də funksional – semantik kateqoriyalardandır.

Nüvə - periferik elementlər yalnız cümlənin strukturunda meydana çıxmır, eləcə də inkarlığın ümumi və hissələr şəklində semantik planda da üzə çıxır.

İnkarlıq dilin çoxcəhətli, çoxölçülü bir hadisəsidir. Qrammatika və leksikada bu hadisə mürəkkəb semantik struktura və ifadə vasitələrinə malikdir.

¹⁵² Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 2008, s.206

İnkarlığın mahiyyəti və təbiəti, təsdiqlə münasibəti bir fenomen olaraq onun ifadə vasitələrinin açılması və semantik strukturu, digər funksional xüsusiyyətləri mövcuddur.

İnkarlığın türk dillərində özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Öz semantik strukturuna və funksional yükünə görə bu kateqoriya digər kateqoriyalardan üstün cəhətlərə malikdir. Hər şeydən öncə, müxtəlif inkar informasiyalar bu kateqoriya ilə verilir. Qarşılıqlı münasibətlər inkar qrammatik elementlərin köməyi ilə açılır. İnkarlığın semantik strukturunda çoxcəhətlik hökm sürür. İnkarlıq dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlıdır. Semantik struktur bir çox əsas struktur- semantik tipləri əmələ gətirir. İnkarlığın türk dillərində göstəriciləri - ümumtürk forması (-ma, -mə, -me, -may, -mey, -an) müəyyən qanunauyğunluqlar çərçivəsində fəaliyyət göstərir. İnkarlığın türk dillərində nüvə və periferik ifadə vasitələri vardır. Bunlar fenomen hesab edilir.

Türk dillərində feilin inkarının semantik variantları çoxdur: razılaşmamaq, qəbul etməmək, qayıtma, qaytarma, qadağan edilmiş, qəti etiraz, xəbərdarlıq edilmək, qarşısı alınma, rədd etmə, boyun qaçırma və s.

Azərbaycan dilinin inkarlıq sahəsində əsas yer tutan -ma\ -mə, -m şəkilçisinin qaqaz dilində -ma, -mə \\ -me; özbək, başqırd və qazax dillərində -ma, türkmən dilində -ma\ -me və «deyil» (müasir türk dilində «degil», türkmən dilində «dəl», başqırd dilində «tuqel», özbək dilində «emas», qazax dilində «emes») sözünün inkarlıq diapozonunu, onlar arasında semantik funksiyaların bölünmə tənəsübü bir çox cəhətdən ümumilik, oxşarlıq təşkil edir.

Türk dillərində feillərin və adların inkarlığı nisbətən dəqiq və müntəzəm sahə diferensiallığına əsaslanır; feillərin inkarlığı bir qayda olaraq, -ma, -mə, -m morfoloji göstəricisi, adların inkarlığı isə «deyil» konstituenti ilə gerçəkləşir. Məs.: O işləmir. O, çalışqan deyil, O, burada deyil (azərb), yörəmə (içəri girmə), aşama (yemə), karamaqlız (baxma), karamastar (baxmaq olmaz), höyləməstər (o, nağıl etmir) (başq.)

Ümumiyyətlə, türk dillərində inkarlıq göstəricisinin morfoloji cəhətdən feillə bağlılığı həmin sahə fiqurunun cümlədə sərhəst hərəkət etməsinə, başqa söz növləri ilə əlaqələnməsinə mane olur, onun sahə daxilindəki «fəallığı» xeyli məhdudlaşdırır. Lakin türk dillərində feilin forma və şəkil zənginliyini nəzərə alsaq, yalnız bir söz növü ilə - feillə əlaqələnmənin inkar şəkilçisinin yaratdığı semantik - struktur rəngarəngliyi və funksional çoxplanlılığı aydın təsəvvür etmək olar.

Türk dillərində feilin inkar şəkilçisinin forması -ma, -mə, -me, -pa, -pe, ba, -be. Məs.:

Qaqauz dilində: almadım, almayacak, almamış, almam və s.

Qazax dilində: Kayda türğanınan tük xabar bilmedi (S.Mükanov).

Tatar dilində inkar forma - ma\mə və bunun variantları - miy\mi, - mas\ - məs formaları ilə yaranır. Məs.: barmayaçak, barmandı, barmançan, barmançan ide, barmıy, barmas, barmıy və s.

Özbək dilində: Min bardım - min barmadım. Men ukiy - men ukimay, sen ukiqin - sen ukimaqin, u ukisin - u ukimasin.

Türk dillərində inkarlıq kateqoriyasının definisiyası tədqiqatlarda belə göstərilir: «Форма, которая указывает на осуществленное действие, называется утвердительной (положительной) формой глагола, а форма которая указывает на не осуществленное действие называется отрицательной формой»¹⁵³. Семантика отрицания в казахском языке присуща многим частям речи, но отрицание как грамматическая категория характеризует только глагол. Отрицание является составной частью семантической структуры глагольной категории утверждения и отрицания, т.е. одной грамматической категорий¹⁵⁴.

Müasir özbək dilində inkarlıq kateqoriyasını tədqiq edən T.Rüstəmov həmin dildə bir sıra hallarda feili formalar sisteminin

¹⁵³ Ыскаков А. Казирги казак тили. Морфология. Алмааты: Мектеп, 1974, с. 300

¹⁵⁴ Оралбаева Н. Казирги казак тилиндеги етистиктин форманттары. Алматы, Мектеп, 1975, с. 133-134

də -ma affiksinin «emas» inkar sözü ilə əvəzləndiyini, onların eyni semantik funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edir. Müasir türkmən dilində -ma\ - me affiksi və «dəl» sözü feil formaları sistemində ortaqlı işlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Müasir özbək dilində feili sifətlərin müəyyən qrupu - «qan» şəkilçisi ilə düzələnlər inkar aspektdə həm -ma inkar affiksi, həm də «yuk» və «emas» sözləri ilə formalaşır.¹⁵⁵

Müasir türkmən dilində ikinci dərəcəli cümlə üzvü kimi çıxış edən (yəni atributiv mövqedə gələn) feili sifətlər inkar aspektdə yalnız -ma\ -me elementi ilə işləndiyi halda, xəbər funksiyasında (predikativ işlənmədə) -ar\ -er şəkilçisi ilə düzələn gələcək zaman feili sifətləri istisna olaraq feili sifətlərlə inkarlığın ifadəsi üçün «ek» və «dəl» sözləri işlənir -an\ -en formantı ilə düzələn keçmiş zaman feili sifətləri isə həm -ma\ - me, həm də «ek» və «dəl» lə işlənir: qelemendir, qelenov, qelen dəldir.

S.Raximov yanlış olaraq türk dillərində -ma affiksinin bir morfeim kimi bütün mövqələrdə xəbərin tərkibinə daxil olduğu qənaətinə gəlir və həmin şəkilçinin istisnasız olaraq feillərlə, «emas» inkarlığının isə adlarla işləndiyini göstərir¹⁵⁶.

Qrammatik kateqoriyaların kontekstdən asılı olması məlum faktdır. A.V. Bondarko göstərir ki, qrammatik kateqoriya kimi təsdiq və inkarlıq kateqoriyası funksional- semantik nüvə-sahə yarada bilir və bunun ifadə vasitəsi kimi kontekst, intonasıya, modal sözlər, modal ədatlar, mimika, jest və s. başlıca rol oynayır¹⁵⁷.

Bu kateqoriya türk dillərində invariant yaradır. Bu variant: *gördüm - görmədim, kürdem - kürmədem* formaları ilə xarakterizə olunur.

Inkarlığın ifadə vasitələri türk dillərində bəzən fərqli formalarla üzə çıxır. Məsələn, qazax dilində inkarlıq analitik üsulla

¹⁵⁵ Рустамов Т. Категория отрицания в современном узбекском литературном языке. АҚД, М., 1956, с. 10

¹⁵⁶ Рахимов С.О. О месте единий категория отрицания в системе языка (на материале некоторых индо-европейских и тюркских языков). АҚД, М., 1973, с. 14-16

¹⁵⁷ Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1971, с. 5

da ifadə olunur. Bunun üçün -ğan jok, -ğan emes quruluşundan istifadə olunur. Məs.: Sol itipatin jasırğan jok (J.Moldağaliev), Ol munda kelqen emes (S. Mukanov). Gələcək zamanın inkarını bildirmək üçün qazax dilində -atın emes, - ar emes, - mak emes analitik formaları işlənir. Məs.: Ölqen artınan ölmek jok (M. Əuezov). Ol birl kelqen emes. Ol birl kelqen jok. -Jomart jak aşpadı (Ğ. Müstafin)

Bunlar inkarlığın nüvə vasitələridir. İnkarlığın türk dillərində periferik vasitələri -sız,- siz,- bey,-na, anti şəkilçisi və elementləridir.

Cümlədə inkarlığın oriyentasiyası onun funksionallığı ilə bağlıdır. Məs.: Kanşa yakıt ötkenin İsa bilmeydi (M.Əuezov). İesiz kolxoz bakşaları töqilip tür (F.Müsirepov)

Türk dillərində inkarlığın ekspressiv - emosional növündən də istifadə olunur. Məs.: Qazax dilində: Bir küni mektepke mülde kelmedi (A. Jaksibaev). Tez bara koyayın deqen Jauke jok (B.Maylin).

İkiqat inkarlıq. Bu linqvistika elmində fenomen məsələlərən sayılır. Dilçilikdə belə fenomendən «polineqativ inkarlıq konstruksiyaları» termini adı altında danışılmışdır¹⁵⁸.

İnkər mənalar bu zaman dəyişir, əvəzlənir. Belə konstruksiyaların tərkibində inkar əvəzlilikləri də (tük, dım, eş, eşkim, eşbir, eşkanday, eşkaysısı, eşkaşan, eşkayda - qazax dilində) iştirak edir. Məs.: Men körqen alğışkı beyneden dım kalmaptı (İ.Esenberlin)

İkiqat inkarlığın türk dillərində bir çox tipi fərqləndirilir. Məsələn, tatar və başqırd dillərində 1 - ci tip: Doşmannan üç a l m ı y k a l m a s ö ç e n suzam sina saqınıp kulımnı (F. Karim), Ul k i l m i k a l m a s i d e (Q.Axunov).; Bezqə kürşe ayılğağı partyaçeyka menən h ö y l ə ş m ə y b u l m a y (Q.Davletsin)

İkiqat inkarlığın 2- ci tipi -sız (başq. - hız) şəkilçisi ilə ifadə olunur: eşsez tormıybız (İşsiz yaşaya bilmirəm), Min də şatlıksız kalmam (F.Karim) (Mən şənliksiz qala bilmərəm)

¹⁵⁸ Абдыгалиева Т. Семантика отрицания и способы ее выражения в современном казакском языке. АҚД, Алма-Ата, 1991, с. 24

İkiqat inkarlığın 3- cü tipində iki inkarlıq göstəricisindən istifadə olunur; bunlardan biri feilin infinitiv forması, ikincisi isə inkarlığı bildirən modal söz. Məs.: tatar dilində: Koyırıqınnı sırtka salıp y ö r m ə d e n t ü q e l, yörden (F. Xösni). Türk dilində: Bunu b i l m i y o r u m d e g i l. Özbək dilində: Bu xatni u k ı m a d i m e m a s. Başqırt dilində: Niyazğoldın astırtın - usal ikənen xalık b e l m ə n e t ü q e l, belde, əlbittə (X. Davletşina). Azərbaycan dilində: Bu, yaşamaq deyil (danışq dilində)

İkiqat inkarlığın 4- cü tipi tam mənalı məlum növ feil və modal sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir: Məs.: Azərbaycan dilində: getmək olmaz, tatar dilində: barmıy yaramıy, başqırt dilində: kilməy yaramay və s.

İkiqat inkarlığın 5- ci tipinin sxemi belədir: -sı, -si, -çuz, -süz (-sez (başq. -hız, -hez) + modal sözlər: Məs.: başqırt dilində: athız tüqel, kurkınıshız tüqel; tatar dilində: faydasız tüqel, tozsız tüqel və s.

İkiqat inkarlığın 6-cı tipinin modeli: feili sifət+yox(yuk): Tatar dilində: ukımaqan keşe yuk; başqırt dilində: ul xarta höyləməqən keşe yuk; Azərb. dilində: çəkinmədən yox dedi.

İkiqat inkarlığın 7- ci tipi inkar feili bağlama, feilin infinitiv forması və inkar modal sözlər: Bu iş görülməyincə mümkün degil (türk), Oxumadan mümkün olmaz, mümkün deyil (azərb.), mömkin tüqel (tat.), mömkin bulmau (başq.). Bu iş mümkün deyil. Min beləm, min toyam - üzqərəş bar, üzqərəş bulmayınca mömkin qüqel (tat.), Gümer buyı berqə yöşəp, yakın keşende a n l a m a u m ö m k i n t ü q e l (başq.)

İkiqat inkarlığın 8- ci tipi iki inkarlıq ifadə edən sözün sintezindən ibarətdir. Bu sözlər, yox (yük), deyil (degil), tüqel və yok\yük.

A.Kononov və C.Əhmədov türk və Azərbaycan dillərində bu modelə «yok degildir» (yox deyildir) nümunəsini göstərirlər¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Кононов А.Н. Современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956, с. 493; Ахмедов Дж. С. Выражение отрицания предикативами с констатирующей функцией. «Советская тюркология», 1970, № 2, с. 85

Bu modelə uyğun olaraq tatar və başqırd dillərindən də misallar göstərmək olar: Yuk tüqel ayu, büre, tölkejihan korıtkıç ta bar (Q.Tukay), Bezzə lə yörəkle batırzar yuk tüqel (nağıllardan)

Türk dillərində inkar əvəzlilikləri də sözügedən inkarlığın ifadəsində fəal iştirak edir. Məs.: müqayisə et: Bu barədə heç kim bilmir (azərb.), Bu hakda kimse bilmiyor (türk), Bu xakta hiçkem belmi (tat.), Bıl xakta his kem belməy (başq.), Oların xiç biri bilmez (türkm.), Bunu onnan baska xeş kim islemeydi (qaraqalpaq)

İkiqat inkarlığın bu tipinin yaranmasında *heç nə, hiçkem, hiçkayçan* və s. inkar əvəzlilikləri də mühüm rol oynayır.

Beləliklə, müasir türk dillərində inkarlığın potensialı funksional- semantik cəhətdən yüksəkdir. Onun leksik - qrammatik vasitələri çoxdur: feili inkarlıq, ismi inkarlıq.

Müasir türk dillərinə aid zəngin faktoloji materialların müqayisəsi təsdiq edir ki, funksional- semantik kateqoriya kimi təsdiq - inkar sahəsinin struktur təşkilində sintaktik səviyyə (noqay, qırğız, özbək dillərində) üstündürsə, oğuz qrupu türk dillərində morfoloji səviyyə aparıcıdır. -m variantı türk, türkmən və qaqauz dilləri üçün xarakterik sayılmır. Bu yalnız Azərbaycan dilində istifadə olunur: yazmır, almır və s.

Şəxs kateqoriyası. Feilin qrammatik sistemində şəxs kateqoriyası da mühüm yerlərdən birini tutur. Bu kateqoriyaya mənsub morfoloji göstəricilərdən türk dillərində subyekti müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Qarşılaşdırılan dillərdə sözügedən kateqoriya sintetik, analitik və analitik- sintetik üsullarla yaradılır. Məs.: sintetik üsulla: *aldım, aldın, aldı; aldık, aldınız, aldılar;geçmişim, geçmişsin, geçmiş; geçmişiz, geçmişsiniz, geçmişler; veriyorum, veriyorsun, veriyor; veriyoruz, veriyorsunuz, veriyorlar; gitmekteyim, gitmekteisin, gitmekte; gitmekteyiz, gitmektesiniz, gitmekteiler* (türk.), *qeldim, qeldin, qeldi; qeldik, qeldiniz, qeldiler* (türkm.), *barsam, barsan, barsanız, barsa, barsak, barsandar, barsanızdar, barsa* (qaz.); analitik üsulla: *Mən gören, siz yazan, biz beren* (qaz.), analitik - sintetik üsulla: *mən*

apardım, sən apardın, o apardı; biz apardıq, siz apardınız, onlar apardılar (azərb.)

Şəxs şəkilçiləri adətən zaman şəkilçilərindən sonra artırılır. Məsələn, uyğur dilindəki misallara nəzər salaq: *bardim, bardin\bardiniz, bardi, barduk, bardinlar, bardi; mən barğan (-mən), sən barğan (-sən), u barğan, biz barğan (-miz), silər barğan (-silər), ular barğan (-lar); barğan edim, barğan edin, barğan edi, biz barğan edimiz, silər barğanedinlər, barğan edi; baril (mi), barilsən, barilmu, barilmuk, barilsilər, barilmu; Ular başqa şəhərqə köçüp kəmkən edu; Mən bu kibapni okupimən; Tunuqün siz eyqə kelipsiz.*

Təsirlilik\təsirsizlik kateqoriyası. Məzmun etibarı ilə türk feilləri obyektli və obyeksiz olmaqla iki yerə ayrılır. Bu cəhət feili bir leksik-semantik əlamət kimi də fərqləndirir. Həmin cəhət hesaba alınmaqla feilin təsirli və təsirsiz növləri diferensiasiya olunur. Təsirlilik və təsirsizlik feili leksemlərin spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Bu əlamət feili sintaktik sferada funksionallaşdırır. Leksik- semantik əsas burada mühüm rol oynayır. Məs.: tutmaq (balığı) - təsirli (azərb.), tot (balık) - təsirli (başq.), oxu (nəyi? kitabı), uki (neyi? romanı) (azərb., başq.)

Başqa türk dillərində də bu tələblərə cavab verən təsirli feillər işləkdir: aş, körset, je (qaz.), oki, at, kör, tut (uyğ.), uki, sil, tik, sev (özb.), kitap uku, zavod tözü, şeşəne vatu (təsirli.tat.), yoklau, şatlanu, yötkerü, kuanu (təsirsiz, tat.)

Təsirli və təsirsiz feillər oğuz dillərindən olan türkmən dilində «qeciryən və qecirmeyən işliklər» terminoloji vahidi ilə adlandırılır. «Sözlemde qetirilen predmete - obyekte təsir edən işliklere qeciryən işlikler deyilir». Məs.: Men qalamı maqazinden aldım. Amanı şexerde qördüm.

Türkmən dilində elə feillər vardır ki, həm təsirsiz, həm də təsirli durumda işlənir. Məs.: *çapmak* - Orazın atı qovı *çapyar* (təsirsiz), Qurban odun *çapyar* (təsirli); bolmak - Şu qün yıqnak boldı (təsirsiz), Sapar işini boldı (təsirli),rmek - Kolxozın sürsi ördi (təsirsiz), Jeren jorap ördi (təsirli), Durdı kitap okayar (təsirli), Oraz mekdepde okayar (təsirsiz)

Bunları eyni ilə digər oğuz dillərinə də misal göstərmək olar.

Türk dillərində bir sıra morfoloji göstəricilər təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaradır. Məs.: -l: oxu, oka (təsirli) -oka -l -dı (təsirsiz); al (təsirli) -al -ın -dı (təsirsiz), qör (təsirli) -qör -ül -dü (təsirsiz)

-dır morfoloji göstəricisi təsirli feildən təsirli feil əmələ gətirir: yaz - yazdır, qör - qörkez. -la, -lə şəkilçisi ilə də müqayisəyə olunan türk dillərində təsirli feillər düzəldilir: av – avlamaq, iş - işlemək (türkm.), ov - ovlamaq, iş - işləmək (azərb.), remont - remontla, tırma - tırmala (başq.)

Türkcələrdə təsirsiz feillərdən də təsirli feillər əmələ gətirmək üçün aşağıdakı morfoloji göstəricilər işlədilir:

-ar, -ər (er): çıx - çıxar, qop - qopar (azərb.), çıx - çıkar, qop - qopar, çök - çöker (türkm.)

-dar, -der (dər): dön - döndər (azərb.), aq - aqdar, dön - dönder (türkm.)

-dır, -dir, -dur, -dür: dol - doldur, gül - gül - dür (azərb.), dol - doldur, qül - qüldür (türkm.)

-ır, -ir, -ur, -ür: yat - yatır, doy - doyur, öç - öçür, uç - uçur, qeç - qeçir, düş - düşür (azərb., türkm.)

-ız, -iz, -uz, -üz: qorx - qorxuz, qork - qorkuz, ürk - ürküz, ir - iriz (azərb., türkm.)

-t: otur - oturt, tüte - tütet, aqar - aqart, yöre - yöret, yürü - yürüt, göyər - göyərt (azərb., türkm.), ukı - ukıt, aşa - aşat (başq.).

Türk dillərində təsirli feilləri əmələ gətirmək üçün -at, -et, -dar, -der göstəricilərindən də istifadə olunur: dön - dönder, kel - keltir (uyğ., özb.)

Növ kateqoriyası. Qrammatik kateqoriyalar dil və təfəkkürün müəyyən mərhələlərində ortaya çıxmışdır. Belə kateqoriyalardan biri də feilin növ kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya uzun müddətli inkişaf yolu keçmiş, zaman kəsiklərində deformatsiyaya da məruz qalmışdır.

Növ-felin xüsusi leksik-qrammatik kateqoriyalarından biridir. «Əslində feilin növləri adı altında daha konkret növlər

vardır. Bu baxımdan feilin növlərini belə qruplaşdırmaq olar: feilin lüğəvi məna növləri, feilin qrammatik məna növləri, feilin əsas məna növləri (təsirli və təsirsiz feillər)¹⁶⁰.

Növ anlayışı tarixən türk dillərində morfoloji üsullarla ifadə edilməmişdir. Növ anlayışını feil kökü, kontekst və söz sırası ifadə etmişdir. Türk dillərində feilin növ kateqoriyası digər sistemli dillərdən fərqlənir. Fərqli cəhətləri daha sonralar morfoloji və semantik- sintaktik əlamətlər yaradır.

İlk dəfə feilin növləri haqqında böyük türkoloq Mahmud Kaşğari məlumat vermişdir. Sonrakı dövrlərdə feilin növ kateqoriyası ayrı-ayrı türk dillərində monoqrafik yolla öyrənilmişdir¹⁶¹ «Subyekt», «obyekt» və «diatez» anlayışları türk dillərində xarakterizə edilmiş, türk dilinə növ probleminə müxtəlif istiqamətlərdə baxılmışdır.

Feilin qrammatik məna növləri obyekt və subyekt arasındakı münasibətləri gerçəkləşdirir. Həmin münasibət türk dillərində müəyyən qrammatik formalar vasitəsi ilə üzə çıxır. Belə ki, iş, hərəkətlə subyekt, obyekt arasında «ciddi» münasibət formalaşır. Dilin qrammatik sistemində növün rolu, növlərin yaranmasında formayaradıcı və sözyaradıcılığı, sözdəyişdirici şəkilçilərin funksiyası. Materialların təhlili göstərir ki, altay dillərində kauzativ növün formaları iki konstruksiyanı formalaşdırır: üçəktanlı və ikiəktanlı konstruksiyaları. Altay dillərində növ şəkilçiləri iki qrupa bölünərək öyrənilmişdir: 1) -r, -s, -kar, -qıs, -ş (bunlar düzəltmə felləri də əmələ gətirir) 2) -t, -tır, -n, -l

¹⁶⁰ Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2007, s. 191

¹⁶¹ Азер А.А. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1955, Фазылов Е.И. Категория залога в узбекском языке в сравнительно- историческом освещении. АҚД, Ташкент, 1961, Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М., Л., Изд-во Академия Наук СССР, 1963, Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində feilin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyaları. ND, Bakı, 1976, Куллар К.Б. Категория залога в тувинском языке. АҚД, М., 1987, Геляева А.И. Категория залога в карачаево- балкарском языке. АҚД, М., 1982, Ələkbərova A.E. Oğuz qrupu türk dillərində növ kateqoriyasının tarixi inkişafı. NDA, Bakı, 2009

(bunlar sözyaradıcılığı, həm də formayaradıcılığı funksiyasını yerinə yetirir. İkincilər ancaq felin növ formasını əmələ gətirir.).¹⁶²

Məlum növ. Türk dillərində bu növ əsas sayılır və universal leksik-qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məlum növ hələ növlər arasında tam diferensasiyanın getmədiyi və onların morfoloji göstəricilərinin yaranmadığı dir vaxtda başqa növlərin əvəzinə istifadə olunmuşdur. Əsas növ (tat.), məlum növ (azərb.).

Xüsusi forma əlaməti yoxdur. Ümumi qrammatik əlamətlərinə görə xarakterizə olunur. «Məlum növ» o deməkdir ki, icra edən şəxs özünü cümlədə aktiv şəkildə göstərə bilir, bir subyekt kimi, bir mübtədə kimi həlledici mövqeyi var. Bu xüsusiyyət, yəni subyektin aşkarlığı və aktivliyi qayıdış, qarşılıq, icbar növ fellərdə də özünü göstərir. Lakin məlum növ fellərin subyektii ilə həmin növlərin subyektii arasında ciddi fərqlər var. Məlum növdə subyekt işi təkbaşına və fel təsirli olduqda başqa bir obyekt yzərində icra edir.¹⁶³

Məs.: birü - birelü, yörü - yörelü (tat.), Min ul turala küptən boyorok bierzem. Böqönqö norma şunun menən böttö. Min kaytam! (başq.)

Məchul növ. Bu növ fellərdə iş görən gizli qalır. Bu baxımdan həmin növ passiv növ də adlanır. Türk dillərində bu növü yaratmaq üçün -ıl, -il, -ul, -ül, -l, -ın, -in, -un, -ün, -n morfoloji göstəricisindən istifadə olunur. Məs.: döyül, aparıl, kəsil, yaran, bağlan, gözlənil (azərb.), kiyil, kiyin, yuvin, bezan, şoclan (özb.).Türk dillərində məchul növün sonralar meydana gəlməsi barədə nöqtəyi - nəzərlər var. Çünki bu şəkilçi əvvəllər sözdüzəldicilik funksiyasını yerinə yetirmişdir.¹⁶⁴

¹⁶² Предложения в языках разных систем. Новосибирск, 1989; Грамматические исследования по тюркским языкам. Новосибирск, 1988; Предложение в языках Сибири. Новосибирск, 1989; Морфология глагола и структура предложения. Новосибирск, 1990; Амадакова Н. Грамматическая категория залога в Алтайском языке. АКД, Новосибирск, 1993

¹⁶³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, s. 191, 192

¹⁶⁴ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М.:1957: 149

Çuvaş dili istisna olmaqla digər türkcələrdə məchul növün morfoloji əlaməti *-l*, *-il*, *-il* şəkilçisidir. *-ılın* deyilən bir format da yakut və altay dillərində görünmüşdür. Tədqiqatçıların fikrinə görə, «...ola bilsin ki, məchul və qayıdış növün diferensiallaşmadığı dövrdə onlar - ılınlın göstəricisi ilə reallaşmışdır. Bu növlərin müvazi diferensiasiyası ilə şəkilçilər bölündü, *-il* məchul növün forması kimi, *-ın* isə qayıdış növün əlaməti kimi meydana gəldi.¹⁶⁵

Nümunələr: alınu, belenü, avırsınu, söylənelü; Məs.: «Yanqırlı tön» - kin planda y a z ı l q a n poema (X.Xəyri), Jitməsə, bu ayaqı taqın - unaysızrak t ö ş e l d e axrı (İ.Qazi) (tat.), Bir neçə yıl mundan ozal bolsa, Bursa qelmezden nebitin bay zapası tapıldı (türkm.), Hər gecə kiçük bir bez paçası serilir bir kenara (türk), Otamqa mukofot berildi. Akam darsqa berildi. Balık karmokka ilindi. Palto kozikka ilindi.0 (özb.). Eyni fellər, göründüyü kimi, özbək dilində, eləcə də digər türk dillərində həm məchul, həm də qayıdış növlərdə istifadə olunur.

Məchul və qayıdış növün vaxtı ilə bir növdən ibarət olduğunu, həmin növün isə məchulluq, qayıdıqlıq və mediopassivlik mənaları bildirdiyidi qeyd olunur. Hər iki formanın (ıl+ın) birikmiş şəkildə (ılın) yakut dilində istifadə olunması fikrə aydınlıq gətirir. Sonradan diferensiallaşma bu morfoloji göstəriciləri bir- birindən ayırmışdır. Hər şəkilçi öz funksiyasını icra etmişdir.

Qayıdış növ. Bu növdə iş subyektin öz üzərində icra olunur. *-ın*, *-in*, *-un*, *-ün*; *-ıl*, *-il*, *-ul*, *ül*, *-n* (azərb.), *-n* - (*-ın*.) (*-en*) (tat.), *-n* (başq.), *-l*, *-il*, *-n*, *-in* (özb.)

Qayıdış növ feillərdə subyekti bildirən söz fəallaşır və artıq obyektə ehtiyac yaranmır. «Qayıdış növünün mənası hərəkətin ilkin çoxdəfəliliyinin yenidən mənalandırılmasının nəticəsidir»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Мирзалиева М.М. Категория залога современном Азербайджанском языке и смежные явления. АҚД, Баку, 1976, с. 12

¹⁶⁶ Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002, s. 260 (Tərcümə edən, akad. T.İ.Hacıyev)

Nümunələr: Paqta qüychli depqin bilen yıqılyar. Kolxozçılara avans pul berildi. Qüyslük buqdaq ekilejek erler sürüldi (türkm.), Doşman tarafınnan yandırılqan həm t a l a n q q a n sovet avılın Qalimnen berençe kürüe ide bu (Q.Əsasələmov) (tat.), hayla - haylann, tozla - tozlan, başla - başlan, höy - höyön, al - alın, börk - börkən, yarala - yaralan, xlor - xlorlan (başq.)

Qayıdışlıq düzəltmə feil yaradan morfoloji göstəricilərin məzmununda da öz ifadəsini tapır. Məs.: -lan, -lən (güclənmək, səslənmək), -al, -l (daralmaq, yüksəlmək), -laş, -ləş (gözəlləş, sakitlləş) və s.

Qayıdış növ fellər hər 3 şəxsdə istifadə olunur: darandım, darandın, darandı; darandıq, darandıız, darandılar.

Qayıdış növü yaratmaq üçün türk dillərində -ıx, -ik, -ux, -ük; lan, -lən; -laş, -ləş, -ış, -iş, -uş, -üş, -an, -ən; -lın, -len, -laş, -leş, -lık, -lik morfoloji göstəricilərindən də istifadə olunur. Məs.: duyuxmaq, dillənmək, xəsisləşmək, döşləşmək, yığışmaq, dadanmaq (azərb.), söylen, yıkan, atıl, kuvetleş (türk), yıqıl, beril, qurul, sürül (türkm.), söölen, çekin, sevin (qaq.), bozlan, azğımlan, kırıslan, horan, hüqen, toton, höyön, şaşın, arın, siqen (başq.), taran, yuvin, tartin, şadlan (özb.), kiyin, tartın (qaraçay - balkar), solux, döyük, keyik, durux (qaraqalpaq)

Qeyd edək ki, türk dillərində qayıdış növ morfoloji göstəriciləri əsas etibarlı ilə təsirli feillərə artırılır. «Qayıdış növ şəkilçilərinin təsirsiz fellərə artırılması prosesi get - gedə bəzi türk dillərində zəifləmiş, müasir Azərbaycan dilində isə, demək olar ki, dayanmışdır. Qayıdıq növ şəkilçisinin təsirsiz fellərə artırılması prosesi oğuz qrupuna məxsus türk dillərinə nisbətən başqa türk dillərində daha fəaldır».¹⁶⁷

Qarşılıq-birgəik növ. Türk dillərində iş, hərəkə müxtəlif subyek tərəfindən qarşılıqlı görülür (icra edilir). Bu zaman yaranan fel qarşılıqlı, yəni şərikli (türkmən dilində «qarşılıqlı» əvəzinə, «şəriklik derejə» fərqləndirilir) adlandırılır. Türk dillərində felin bu növü -ış, -iş, -uş, -üş, -aş, -əş, -ş (azərb., türk.),

¹⁶⁷ Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, morfolojiya Bakı, Elm, 1986, s.60

-ş - (-iş - \ -eş) (tat.), -ş, -iş (özb.) morfoloji göstəriciləri ilə formalaşır. Məs.: Men kakama paqta yıqışdım. Oraz quşçuluk fermasında Durda tovuk tutuşdı. Berdi Amana er sürüşdi (türkm.), tabışu, ozatışu, uışu, sanaşu: Ul kitte inde Dobasska, Süz birdek t a ş l a ş m a s k a (Ş.Mannur) (tat.), -iş, -eş, -oş, - öş. Məzin menən kunakka yöröşə (Z.Biişeva), Oşonda ul atahı menən Nikitanın osraşuım, kürze, tap oşo mayzanda sinıftar bəreleşenə yulıktı (Z.Biişeva), Kuyan dusı menən tölkö berqəl-ləşep, kayın töböndə toralar ser höyləşep (S.Kulibay), Attar keşnəşep, keşelər höyləşep tanışalar (A.Tahirov) (başq.), Bolalar ruxsat süraşdı va sekin içkari kirişdi. İkki düst kuvonç bilan kürişdilar. Biz...kattik aytişib kolqan edik (özb.)

-ş türk dillərində requlyar mənaları da ifadə edir: Karğalar karkıldaşa (başq.), Sərcələr çivildəşir (azərb.)

Qarşılıqlı növün işləndiyi cümlələrdə qarşılaşdırılan subyektlərin eynihüquqlu olur.

Türk dillərində felin bu növü aktiv, obyekt tələb etməyən, birgə hərəkətləri, yarımqıq və intensiv hərəkətləri və s. ifadə edir. Məs.: yazışu, urlaşu, yöqereşü, avışu, kalışu (tat.)

Qarşılıq növ türk dillərində bir sıra mənalarda işlənir: 1) bir subyektin başqa bir subyektə kömək etməyini anladır. Məs.: Sapar Amana buqday oruşdı. Biz mekdebe odun qetirişdik. Mekdeblilər kolkoxçılara üzüm yıqışdılar (türkm.); 2) güc göstərmək anlamında: Meret Ata bilen yüzüşdi. Qeldi Anna bilen böküşdi. 3) İki tərəfin gördüyü işi əks etdirir. Bu zaman cümlədə -ilə (bilən) qoşması işlənir: Biz muqallım bilen salamlaşdıq (Biz müəllim ilə salalaşdıq), Qülələk başlıq bilen qörüşdi. Köçədə iki sanı oqlan uruşdı.

İcbar növ. İcbar növ feillərdə şəxsin göstərişi ilə iş, hərəkət digərinə vadar edilir, məcburən gördürülür. Türk dillərində icbar növ felləri əmələ gətirmək üçün *-dir, -dir, -dur, -dür, -t* (azərb.), *-dir, -dir, -dur, -dür, -t* (türkm.), *-t - , -tir - \ -ter - , -dir - \ -der - , tər - , -dar - , -kar - \ -kər - , -kır - \ -ker - , -qer - , -ar - \ -ər, -ır - \ -er - , -kız - \ -kez - , -qız - \ qez, -qəz - , -ız - \ -ez - , -sət -* (tat.), *- t, -tir, -dir, -ir, -ar, -iz, -qiz, -kiz, -ğiz, -kiz* (özb.) şəkilçilərindən istifadə olunur. Məs.: qazdır, saldır, sürdür, qoş-

dur. Bizin kolxozumuz qumda iki sanı quyı qazdırdı. Mekdebin baqının daşına xayat saldırdık. Juma öyünün yanında üzüm ekdirdi. Baba sıqrını sürə qoşdırdı. (türkm.), aşatu, kızartu, ıderü, yönəlderü, astıru, tözetü, açtıru. Boqau saldı doşman kullarıma həm xurlıklı yoldan a t l a t t ı (M. Jəlil), Ul İldardan xat y a z d ı r q a n (tat.), kuş uçdı - bola kuşni uçirdi. Çoynak sindi - bola çoynakni sindirdi. Etikçi etik tikdi - Etikçiqa etik tikdirdim. Bola sut içdi - Onasi sutni bolaqa içirdi (özb.)

Şəxssiz növ. Şəxssiz növ feillərin subyektı yoxdur və heç təsəvvür olunmur da. Təktərkiibli cümlənin bir növü olan şəxssiz cümlələrin felı xəbəri şəxssiz növlə ifadə olunur. Məs.: Son illərin proqramlarına nəzər salındı. Nadir hallarda rast gəlinədi.

Son vaxtlar bu növ haqqında Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına aid dərsləklərdə bəhs olunur.

Son illərdə aşkar olunan türkoloji yeniliklərdən biri felin növ kateqoriyasının konseptual-struktur modellərinin aşkar edilməsidir. Haqqında bəhs edilən modelləşdirmə leksik – qrammatik xarakterli R, T və D I R formadüzəldici şəkılçilərin ayrıca bir birinci dərəcəli işi *etdirmək (səbəb) növü* alt kateqoriyasının qurucu morfoloji əlaməti kimi fərqləndirilməsi ilə qurulur.

Bu modeldəki konseptual- morfoloji komponentlərin yeri növdüzəldici alt kateqoriyaların məlum=etdirən=icbar və məchul=qayıdış=qarşılıq=müştərək sintaqmatik və məlum=məchul; etdirən=qayıdış; icbar=qarşılıq=müştərək paradiqmatik sıralanması ilə müəyyənleşdirilir¹⁶⁸.

Şəkil kateqoriyası. Türk dilindəki feillərin ümumiliyini və orijinallığını sübuta yetirən kateqoriyalardan biri də onun şəkılləridir. Zaman, şəxs və xüsusi şəkil əlamətlərinin iştirakından asılı olaraq, fellərin ayrı - ayrı şəkılləri meydana çıxır ki, bu şəkli ayrılıq da onların məzmunundakı müxtəlifliyin təbiətindən irəli gəlmişdir. Bütövlükdə fel şəkılləri subyektin hərəkətinin icra olunub - olunmamasına müxtəlif münasibətini əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik ifadə vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. Ayrı - ayrı fel şəkılləri bu modallığın təzahür

¹⁶⁸ Musayev M. Göstərilən əsəri, s. 43

xüsusiyyəti (subyektin hərəkətin icrasında iştirakı haqqında məlumatın gerçəkliyi nə dərəcədə əks etdirməsi, hərəkətin icrasının zəruriliyi, labüdlüyü, arzu olunması, müəyyən şərtlə bağlılığı və s.) kimi meydana çıxır.¹⁶⁹

Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, ümumtürk dili fel şəkillərində ortaya çıxan ən önəmli dil - nitq fərqlərindən biri Türkiyə türkcəsində geniş zaman qavramının ayrıca bir *-r* (*-ar, -er, -ir, -ir, -ur, -ür*) morfoloji əlaməti ilə ifadə olunmasından ibarətdir. Başqa türk dillərində isə həmin zaman qavramı indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə təsbit olunur. M.Musaoğlu bu cəhəti nəzərə alaraq qeyd edir ki, türk dillərində belə bir morfoloji fərqlilik açıq bir şəkildə nümayiş etdirilməlidir. Bunun üçün sözügedən zaman şəkilçiləri hər bir ədəbi dildə üst və alt səviyyələri ilə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır. Belə bir kateqoriyalaşdırılmanın aparılması üçün isə türk dillərinin zaman şəkilçiləri konkret morfoloji əlamətləri ilə bir yerdə müşahidə edilə bilməlidir.¹⁷⁰

Türkmən dilində şəkil kateqoriyası mənasında «yatım», «işlik formaları», «forma, qalıp», «şəkil» terminlərindən istifadə olunmuşdur¹⁷¹.

Felin əmr şəkli (boerik fiql - tatar dilində). Türk dillərində əmr şəkli qəti əmr, komanda, tələb, qadağa, neytral mənalar, icazə, dəvət və s. mənalar ifadə edir.

Əmr şəklindəki söz şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məs.: türk dilində: alayım, al, alsın; alalım, alın, alınız, alsınlar; gezeyim, gez, gezsün, gezelim, gezin, geziniz, gezsünler.

Felin əmr şəkli türkmən dilində «işliqin buyruk forması» adlanır:

¹⁶⁹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, «Maarif», 1983, s.186

¹⁷⁰ Musayev M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 2011, s. 51

¹⁷¹ Xojaev B. Xəzirkı zaman türkmen dilinde işlik formaları. Aşqabat: İlim, 1974

I şəxs təkdə: - ayın, - eyin: Sesini bir eşidip o t u r a y ı n ya da, oqlum, yüzünü bir q ö r e y i n (X. Mələv).; Men çaltrak qideyin, ya da men onı a l a y ı n.

II şəxs təkdə: - alı, - eli; - alın, - elin: Qideli, qideli, Qandım, biz toya b a r a l ı (B.Seytəkov). Tədqiqatçılar bu formanın məzmununda arzu, istək mənasının olduğunu «n» elementi ilə əlaqələndirirlər¹⁷².

Məs.: Tatar dilində: Batırjan. Berençe: patşa semyasına İdel jirlərendə aşlık iqüne beznen östən a l ı q ı z! (T.Qıyzzət), Kulınnı k ü t ə r! - dip akırdı (Q.Axunov), - Ya, tizrək b u l ı q ı z! Çümələnən isten a ç ı q ı z (Q.Bəşirov), Sin, tuqan, ç a r a s ı n k ü r. Eşke u r n a ş (A.Qıyləjev), Tik kitaplarqa qına t i m ə q e z (Y. Safiullin), Əy t a r a t s ı n n a r la! (Q.Möxəmmətşin) və s.

İnkər mənə: Tizrək k a y t, buran ç ı k m a s ı n (M.Xəbibullin).

Əmr şəklinin türk dillərində digər şəkillərdə işlənmə halları da özünü göstərir; bunlar keçid mənələrdir: Ukıy - yaza belməüçelekne də b e t e r (F. Xösni), Çak kına yalqışlık j i b ə r, sina ışanın kimi (V. Nurullin), Sin tot, min tot (Q.Tukay) və s. (tat.)

Fərqli cəhətlərdən biri qaqauz dilində əmr şəklinin I şəxs tək və cəminin olmamasıdır. Türkmən dilində sözügedən şəklin II şəxs təkini yaranmasında -qın, -sana, -sənə göstəricilərindən də istifadə olunur. Gelqin, verqin, alsana, qelsene.

Felin xəbər şəkli (xəbər höykələşə (başq.), xikəya fiql (tat., və s.). Türk dillərində bəbər şəklinin əlaməti zaman və şəxs şəkilçiləri fonunda gerçəkləşir.

Zaman kateqoriyası. Zaman kateqoriyası feilin tipik formasıdır. Bəzən feil özü zaman anlayışı ilə əlaqələnilir. Türk dillərində sözügedən qrammatik zamanların hər birinin xeyli sayda köməkçi mənaları mövcuddur; bunlar mücərrədlik dərəcəsinə görə fərqlənirlər.

¹⁷² Благова Б.Ф. Строеие форм желательного наклонения в тюркских языках в тенденция к сверхонормальному их усложнению.- «СТ», 1973, № 1, с. 11

İndiki zaman göstəriciləri inkişaf nəticəsində müəyyən fərqli cəhətlər qazanmışdır:

-ır, -ir, -ur, -ür, -yır, -yir, -yur, -yür (azərb.)

-yor, -iyor, -iyor, -uyor, -üyor (türk): **bası -yor, çırpını -yor, kalı -yor**. Maviliği ak kanatlar **y e ğ l i y o r** Yolunu bitiren yıllar **a ğ l i y o r** Şadırvan yıkılmış sesi **ç a ğ l i y o r** Şiir sesten sarayların direği... (Mehmet Zeki Akdağ).

-yar, -yər, -ya, -yə: alyar, qəlyər. Düe bozlayar, qoyun mələyər, buz ereyər. Sentyabr ayında paqta köp açılıyar. Okuv saqat dokuzda başlanıyar (türkm.)

Türkmən dilində indiki zamanın iki növü özünü göstərir: 1) duryar, oturyar, yatıyar, duryvr; 2) duur, otıur, yatıur.

Qaqauz dilində indiki zaman forması: -er \ -yer: alerim, alersin, aler, aleriz, aleriniz, aler (-lar)

Başqırd dilində: beləm (bilirəm), beləhen (bilirsən), belə (bilir), beləbez (bilirik), beləheqez (siz bilirsinizmi?), belələr (onlar bilirlər); inkarda: min eşləməyem (mən işləmirəm), hin eşləməyhen (sən işləmirən), ul eşləməy (o işləmir) və s.

Sibir tatarlarının dilində indiki zamanın I, II tipii fərqləndirilir. Məs.:

I

Alam (mın, -ım \ -im)

Alasın (sın)

Ala

Alabıs (-bıslar)

Alasıs (-sınıs, -sınnar)

Alalar

II

Alatım

Alatın

Alatı

Alatın

Alatınıs \ -ğıs

Alatı (lar)

Türk dillərində inkar bildirən feillər indiki zamanda işlə-nərkən, bir sıra özəlliklər ortaya çıxır; inkar şəkilçisindən (-ma, -mə) sonra fellərə sözügedən morfoloji göstəriciləri artırılarkən iki saitın yanaşı işlənməsinə yol verməmək üçün -ma, -mə şəkilçisinin siti düşür və m şəklində istifadə olunur. Məs.: uşaq bir neçə gündür ki, evə *gəlmir* (*gəlməyir*).

Türkmən dilində -ma, -mə tam olaraq işlənir: men almayarım, sen almayarsın, ol almayar; bir almayarıs, almayarsınız, almayarlar.

-er, -yer (qaq.): **baser, kaler, girer**. Dostum fikire **girer**. Dalbalar **baser** onu. Gözü hep yolda **kaler** (T.Arnaut)

a\ - ə, y (tat.): **al - a, kil - ə, ukı - y**.

Tatar dilində oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq indiki zamanın paradiqmatik və sintaqmatik (kontekstual) formaları fərqləndirilir. Paradiqmatik mənalar indiki aktual zamanı ifadə edir. Konkret mənalar burada əsas sayılır. Məs.: Yörəqə **tibə**, ləkin mediklar əytmeşli, pulsı kılday neçkə, bik əkren (A. Timerqalın).

Sintaqmatik münasibətlər indiki genişlənmiş zaman formalarına aiddir. Adi, tip və təkrar hərəkətlərdə sintaqmatik mənalar yaranır. Məs.: **Kərəsen**, türqə **uzasın**. Əskıy üzə çabata **yasıy**. Səke tulı yökə... Öydə tınlık. Səkeqə **utirasın...** (M.Məhdiev).

Uzual hərəkətlər də tatar dilində indiki zamanla ifadə oluna bilir. Məs.: Krestyan balası, ir malay bulsa, jide yaştən atka, tırmaqa, sabanqa **yöri başly**. Siqezdə - tuqızda utauqa, urakka **kuşaar** (Q.İbrahimov)

İndiki zamanda keçid mənalar da tatar dilinin zaman sistemini xarakterizə edir. Məs.: Zalqa **k ü z s a l d ı m**: şıplap tutırılqan... Kübese **b a s ı p t o r a**. Mennərçə şəmnər **n u r ç ə ç ə**, kızıl komaçlar, ornament bizəklərə **b a l k ı y** (Q. Axunov)

Bir-birinə qohum olan türk dillərinin "faktik materiallarının müqayisəsi göstərir ki, indiki zamanın formal əlamətlərinə görə, türk dillərini eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, ifadə vasitələrinin diferensiallaşmasına görə də onlara eyni inkişaf prizamasından yanaşmaq olmaz. Bunu türk dillərinin oğuz

qrupuna daxil olan Azərbaycan və qırçaq qrupuna daxil olan qazax dillərinin materiallarında daha yaxşı müşahidə etmək mümkündür.

Müqayisə edilən dillərdə indiki zamanın formal əlamətlərinə və ifadə olunma üsullarına görə bir - birindən qəti şəkildə fərqlənir. Bu dillərin hər birində indiki zamanı ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Oğuz qrupu türk dilləri indiki zamanın formal əlamətlərinə görə qırçaq qrupu türk dilləri indiki zamanın formal əlamətlərinə görə qırçaq qrupu türk dillərindən fərqlənir. Çünki bu dillərdə indiki zaman xüsusi şəkilçilərlə ifadə olunur.

Başqa türk dillərində (qırçaq) indiki zamanın xüsusi formal əlamətləri yoxdur. Bu dillərin bə'zilərində indiki zaman fe'li bağlama şəkilçiləri ilə, bə'zilərində isə analitik yolla əmələ gəlir¹⁷³.

İndiki zaman şəkilçisi - ır⁴ türk dillərində yalnız Azərbaycan dilində tam formalaşmış və digər zamanların formal əlaməti kimi çıxış etmir. Halbuki bu şəkilçi digər türk dillərində indiki - gələcək zamanı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Həmin şəkilçi Azərbaycan dilinin yalnız müasir inkişaf səviyyəsində özünü indiki zamanın tam formalaşmış ifadə vasitəsi kimi göstərir. Çünki bu dilin XIV - XV əsrlərə aid olan materiallarından aydın olur ki, - ır... şəkilçisi bəhs olunan dövrdə indiki zamanın formal əlaməti kimi hələ tam diferensiallaşmamış və - ar² qeyri - qəti gələcək zaman şəkilçisi isə ifadə xüsusiyyətlərinə görə yaxın olmuşdur.¹⁷⁴

Azərbaycan dilində qrammatik indiki zaman yalnız sintetik üsulla ifadə olunur. İndiki zamanın analitik formaları "durmaq", "oturmaq", "yerimək" və "yatmaq" köməkçi fe'lləri vasitəsilə əmələgəlir. Lakin türkoloqların heç də hamısı bu fikirlə razılaşmır. A.Yuldaşev göstərilən 4 köməkçi fe'llə düzələn

¹⁷³ Бах: Чарыяров Б. Гүнорта-гүнбатор түрки диллерде ишлик заманлары. Ашгабат, 1969, с. 38.

¹⁷⁴ Рагимов М.Ш. Формы выражения настоящего и будущего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVII вв. – Dilçilik məcmuəsi. X cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B., 1957, с. 214.

formalara müstəqil fe'l zamanları yaradan konstruksiya kimi deyil, fe'l tərzlərinin formal əlaməti kimi yanaşır. Güya bu köməkçi fe'llər indiki zamanın analitik formaları yox, fe'l tərzləri əmələ gətirir.¹⁷⁵

Türk dillərində indiki zamanın analitik formalarının varlığını inkar edən A.Yuldaşev bu dillərdə tərz kateqoriyasını qəbul etsə də, e'tiraf edirik ki, bir sıra türk dillərində bəzi formalara münasibətdə tərz və zaman kateqoriyaları arasında sərhəd çəkmək çətindir.

Qumuq dilində indiki zamanın indikativi sintetik formalardır. Morfoloji göstərici «a - maqda» və analitik forma: «a tura və -ıp tura» formalarıdır. Məs.: Doslariñq tyuyunmekde, duşmanlarıñq kep bolup (Kazak). Şaqarda qire turabız Poezd terbene tura, tez miniqiz (Rasulov). Kaqız yazıp turaman.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu dörd köməkçi feilə (durmaq, oturmaq, yerimək, yatmaq) rast gəlmirik. Lakin yazılı abidələr sübut edir ki, XIV - XVII yüzilliklərdə bu dildə "ala turur" kimi indiki zamanın analitik forması olmuşdur. XV əsrdən sonra indiki zamanın bu forması ədəbi dildə öz yerini oğuz tipli indiki zaman şəkilçilərinə tərk edərək meydandan çıxmışdır.¹⁷⁶

Qazax və Azərbaycan dilləri indiki zamanının təzahür vasitələrinin müqayisəsindən aşağıdakı ümumi nəticəni çıxarmaq olaq. Qazax dilində indiki zamanı ifadə etmək üçün həm analitik, həm də sintetik üsuldan istifadə edilir. Qazax dilində indiki zamanın sintetik üsuluna görə hələ tam formalaşmayıb. Bu dildə indiki zamanı ifadə edəcək sabit sintetik formal əlamət yoxdur. Müasir Azərbaycan dilində isə indiki zaman yalnız sintetik üsulla, yə'ni funksiyasına görə tam sabitləşmiş morfoloji göstəricilər vasitəsilə ifadə olunur.

- Qazax dilində indiki zamanı ifadə etmək üçün işlədilən analitik formalar Azərbaycan dilinə tamamilə yaddır.

¹⁷⁵ Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965, с. 53-73, 114-119.

¹⁷⁶ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 221.

- Tədqiqat göstərir ki, müqayisə edilən dillərin bəzilərində indiki zamanın təzahür vasitələrinin formalaşma prosesi başa çatmışdır.

Keçmiş zaman. Qaqauz dilində: -dı, -tı, -mış, -miş (aldım, aldın, aldı, aldık, aldınız, aldılar; almışım, almışın, almış, almışık, almışınız, almışlar; türkmən dilində «**öten zaman**», müasir tatar dilində keçmiş zaman -dı, -tı - te, - qan, - a ide, - qan ide, - a torqan ide formaları ilə əmələ gəlir. Məs.: al - dı, kil - de, kayt - tı, əyt - te və s. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişəndə aşağıdakı vəziyyət alınır: aldım, aldın, aldı; adlıq, aldığız, aldılar.

Keçmiş zaman formasında sintaqmatik (kontekstual) mənalar əsas yer tutur. Temporal formalar dəyişmir. Məs.: Kır jillərə i r k ə l ə d e kilep, Tukay monı eraktan t a r t t ı, Əkiyatləren belən a ç ı l d ı t e l e m (S. Xəkim)

Türk dillərinin keçmiş zamanında sintetik formalar həm oxşar, həm də fərqli şəkildə təzahür edir. Özbək dilində - di, - ibdi. - gan formalarla keçmiş zamanın sintetik formaları reallaşır. Məs.:

Mehmonlar keldi. Bola uyğondi. Salima paxta terdi. Samad imtihondan ötibdi. Men körganman. Uzoqdan kelganman (A.Muxtor).

-di şəkilçili keçmiş zaman oğuz qrupu dillərində də eynidir. Məs.: Qonaqlar gəldi. Uşaq oyandı. Coçuk uyandı (azərb.), Qeldiler. Aldı. (türkm.)

-gan formalı keçmiş zaman oğuz qrupu üçün xarakterik deyil.

Keçmiş zaman: dı: 1905-nçi yılını oktyabr ayında Peterburqda işçilər iş taşladı (Kerimov). Kamil yıqıldı (Xanqışiev)

- qan formalı keçmiş zaman: Qali uçyunçyu kursqa çıkqan (Alberiev) Men o kitapını oxuqanman.

Müqayisə olunan türk dillərində keçid mənalar keçmiş zamanın mənə semlərini kontekstual şəraitdə neytrallaşdırır. Məs.: Miç turında kinəşmə bula, xəzer turı şunda y ö n ə l d e m (F.Kərim)

Paradiqmatik mənalar keçmiş zamanın nəticəsini ifadə edir. Məs.: ul kayttı; ul yaşərde, maturlandı.

Müasir tatar dilində keçmiş zaman - r, - mas, - açaq, - açak ide formaları ilə yaranır. Müxtəlifsystemli dillərin qrammatik zamanların müəyyənləşdirilməsində əsas me'yar formal əlamətcə diferensiallaşma və ifadə vasitələri diqqəti cəlb edir.

Sibir tatarlarının dilində: Bu dildə keçmiş zamanın kateqorik, subyektiv, perfekt tipləri fərqləndirilir. Məs.:

Altım

Altın

Altı

Altık (lar)

Altıgıs\\-nis (bəzən də: altınnar)

Altı (lar)

Alıpımın

Alıpsın

Alıp

Alıppıs

Alıpsıs

Alıplar

Alğanmın

Alğansın

Alğan

Alğanpıs\\-bıs

Alğansıs

alğannar

Gələcək zaman. Gələcək zaman göstəricisi, paradiqmaları: -r, -ar, -er, -acek, -ecek (alarım, alarsın, alar, alarız, alarsınız, alarlar; alacım, alacan, alacek, alaceyz, alaceyniz, aleklar (qaq.); -ar, ajak (sintetik formsalar), -ma tura, -a turajak, -ıp

turajak, -a turar, -ip turar: Onu men olqyunçe unutmajakman.
Maqa bir zat bolsa, art - artından uç keren atışarman (Kerimov).
Maqa vokzalda Muslim *karavullap turacak* (Xanqışiev)

Türk dilində. İlkelerin hasreti his b i t m e y e c e k
Çiçeklere gözyaşı y e t m e y e c e k Ertelenen sevgi kar e t m e
y e c e k Yitirilmiş gülüşlerin durağı... (Mehmet Zeki Akdağ)

Türk dillərində gələcək zamanın sadə formaları ilə yanaşı,
mürəkkəb formaları da işləkdir: alardım, alardın, alardı, alardık,
alardınız, alardılar; alaceydim, almıştım, alaceydik və s. (qaq.)

Türkmən dilində konkret gələcək zaman (- jak, - jek)
fərqləndirilir. Məs.: men yazjak, sen yazjak, ol yazjak.

Sibir tatarlarının dilində gələcək zamanın 3 forması
fərqləndirilir:

I

Alırım\\--mın

Alırsın

Alır

Alırbıs (lar)

Alır-sınıs\\-sığıs\\-sıs

Alır (lar)

II

Almakım

Almaksın

Almak (tır)

Almakpım (lar)

Almaksınıs\\-sıs

Almak (tır) (lar)

III

Alğalakmın

Alğalaksın

Alğalak

Alğalakpıs

Alğalaksıs

Alğalak

Azərbaycan dilində keçmiş qrammatik zaman ancaq sintetik yolla, qazax dilində isə həm sintetik, həm də analitik yolla əmələ gəlir. Qazax dilində analitik üsul sintetik üsulla müqayisədə daha aktivdir.

Azərbaycan dilində gələcək zamanın əmələ gəlməsində morfoloji üsul aparıcıdır. Qəti gələcək zaman - acaq, - əcək, qeyri - qəti gələcək zaman isə - ar, - ər morfoloji göstəricilərinin iştirakı ilə formalaşır.

Qazax dilində isə bundan fərqli olaraq, gələcək zaman analitik üsulla - fe'li bağlama şəkilçisi olan - kalı, - keli, - ğalı, - qeli və köməkçi fe'llər "otur", "tür", "catır" sözlərinin köməyi ilə yaranır. Bu dildə gələcək zamanın inkarını əmələ gətirmək üçün "cok" (yox) sözündən istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində isə gələcək zamanın inkarı - ma, - mə şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlir.

Həmçinin qazax dilində gələcək zamanın sintetik yolla yaranmasında -a, -e, -y şəkilçiləri də rol oynayır. Bu forma Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində işlək olmuş, indi isə istifadədən qalmışdır.¹⁷⁷

Qazax dilində gələcək zamanı ifadə etmək üçün, həmçinin -mak, -mek, -bak, -bek, -pak, -pek şəkilçilərindən də istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində və qədim yazılı abidələrində bu formaya rast gəlmək olmur.

Gələcək zamanın qeyri - müəyyən forması tatar dilində -r, -ar, -rər, -ır, -er, -mas, -məs (inkarda) formaları ilə düzəlir. Məs.: alırımın, alırsın, alır; alırbız, alırsız, alırlar.

Paradiqmatik mənalar neytral və modal münasibətləri ifadə edir. Məs.: Yaz k i l e r. Tau bitlərə a ç ı l ı r (H.Taktaş)

¹⁷⁷ Бах: Рягимов М.Ш. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVIII вв. - Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat də Dil institutunun əsərləri, X c., Bakı, 1957, s. 233.

Sintaxmatik mənalar aşağıdakı misallarda görünür:
Ukıtıçılıknı da taşlarqat u r ı k i l e r, axrı (A. Rasix)

Gələcək zamanın qəti forması oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi -açaq\ -əçək, -yaçaq, -yəçək şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Məs.: alaçaqmın, alaçaqsın, alaçaq; alaçaqbız, alaçaqsız, alaçaqlar.

Mürəkkəb formada da oxşarlıq özünü göstərir: alaçaq idem, alaçaq iden, alaçaq ide; alaçaq idek, alaçaq ideqez, alaçaqlar ide.

Feil zamanlarının mənə xüsusiyyətləri. Feil zamanlarının varlığını şərtləndirən başlıca cəhətlərdən biri mənədir. Qrammatik zamanın daha çox formal əlamətlərinin izahına yer ayrılmışdır. Feil zamanlarının zəngin mənə xüsusiyyətləri var.

Bəzi tədqiqatlarda feil zamanlarının mənə xüsusiyyətləri ilə üslubi əlamətləri dolaşmaq salınmış, bunlar arasında olan fərqlər bir o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir.

Qrammatik zaman şəkilçilərilə zaman zərfliləri mənə tam dəqiqləşdirilməmişdir.

Müasir türkoloqların əksəriyyəti mənə xüsusiyyətləri qrammatik zaman kateqoriyasının obyektiv zamanın bilavasitə in'ikasını şərtləndirən xüsusiyyət kimi yanaşırlar. Tədqiqatların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, türkoloji ədəbiyyatda feil zamanlarının mənə xüsusiyyətlərinin sərhədi lazım olmadan genişləndirilmişdir və həmin kateqoriyaların üslubi xüsusiyyətləri buraya daxil edilir, yaxud da onlar mənə xüsusiyyətləri ilə bir başlıq altında izah olunur.

Qazax və Azərbaycan dillərində feilin qrammatik zamanları geniş mənə imkanlarına malikdir.

A) Keçmiş zamanın mənə imkanları. Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş bir iş haqqında indi xəbər verilən vaxt arasındakı zamandır.

Hər iki dildə keçmiş zamanı iki cür ifadə etmək olar. Azərbaycan dilində bu şühudi və nəqli keçmiş zaman adlanır.

Şühudi keçmişin şəkli əlaməti müasir Azərbaycan dilində -dı, -di, -du, -dü şəkilçisidir. Bu şəkilçi bə'zi fonetik dəyişmə-

lərlə (di, ti) qazax dilində də işlədilir. Şühudi keçmişin hər iki dildə aşağıdakı məna xüsusiyyətləri vardır:

1. Şühudi keçmiş zaman başa çatmış hərəkət və vəziyyətləri bildirir. Məsələn:

Kolxoz cosparın orındadı, bar makta terildi (M.Əuezov), Maylıbas munda cok, kelin şırak, meşinesin koydı da, Aybaltanın üy çağına karay kettiğ... (S.Adambekov)

Tükəzban xala diqqətlə oğlunun üzünə baxdı (İ.Şıxlı), Qış qaralan zaman atlı bir ordu gəlib bir tərənin üstündə durdu (S.Vurğun) və s.

2. Müqayisə edilən dillərdə şühudi keçmiş zaman danışanın bilavasitə iştirakını, hal - vəziyyətini ifadə edir. Məsələn:

Balam, kim bolasın? - dedi. Cenimdi ayttım ("Cüldız"), Erte oəandım, oylandım, cete almadım, Etekbastı köp gördüm eldən birak (A.Künanbaev), Nədənsə mənə qəhər, qürbətə düşmüşlərə məxsus ağır duyğular gəldi (B.Bayramov) - Qız üçün təhqirli də olsa, mən eşrimə təslim olub, çırpınan, həyajanlı ürəyim açdım (S.Rəhimov)

Şühudi keçmiş zaman birdəfəlik hərəkətləri bildirir. Məsələn: Osını oylap Bekaydar ceksenbi künqe samoletke bilet aldı (İ.Esenberlin), Nikoloy markumnın balası - ekinşi Aleksandırın takkotıru xəbarı keldi ("Cüldız"), Öldü, başa vurub hələ javankən Boynuna çəkdiyi vəzifələri (B.Bayramzadə), Usta Səməd öz kiçik qızı və arvadı ilə bizim küçəyə köçdü (J.Jabbarlı)

4. Qazax və Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman bir - birinin ardınca gələn hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Kıs ta keldi, kızıktaın sağınta, Kar da tüstü ülpüldeqen ak ülpə (K.Şanqıtbaev), Su gəldi doldu kənd, Axdı töküldü bəndə (Bayatı), Birdən onun ağzı əyildi, dodaqları əsməyə başladı, gözlərinin qapaqları hərəkətdən düşdü, bəbəkləri genişləndi (Ə.Abbasov)

1. Müqayisəyə cəlb edilmiş dillərdə şühudi keçmiş zaman dinamik hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Kün bata əlqi kisi Almatığa kirdi (İ.Esenberlin), Bar bolğanın sizder tūsinsip dep arabaşdan kazakşağa audarıp akıdım

(K.Satıbalı), Dilbər qalxdı, qapını açdı, bayıra baxdı (J.Jabbarlı), Nəsil - nəsil getdilər, nəsil - nəsil gəldilər (F.Qoja)

Qarşılaşdırılan dillərdə keçmiş zamanın bir növü də nəqli keçmişdir. Nəqli keçmiş zamanın isə müqayisə edilən dillərdə aşağıdakı semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Qazax və Azərbaycan dillərində nəqli keçmiş zaman danışıq nitqinə münasibətdə keçmişdə baş vermiş hərəkətin nəticəsini bildirir. Bu semantik xüsusiyyət nəqli keçmiş zamanın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn:

Esenov Taşkəntte zootexniktik mamandık bilim alğan (M.Əvezov), Ol özi kaşa cürttan qılım bilqen, okığan kaşa cürttın tilin bilqen (Ə.Naymabaev), On ildə maaşından artırıb yığmışam, özüm üçün yığmışam (İ.Hüseynov), Bağ salmışam yol üstə Meyvəsi var bol üstə (Bayatı).

2. Müqayisə edilən dillərdə nəqli keçmiş zaman qeyri - müəyyən keçmişdə baş vermiş hərəkətləri ifadə edir. Bu mə'nadan hər iki dilin bədii materiallarında geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn:

Kanay şal öte kızğanşak, şadır, rakımsız katal adam bolğan (M.Əvezov), Ol bizdin Nürkenin üstazı, əldə kaşan kaza tapğan (İ.Esenberdin), Çox bütleri dağılan, Yeksan olan görmüşük, Çox mərmər heykəlləri Biz ujalan görmüşük (B.Vahabzadə).

3. Müqayisə edilən dillərdə nəqli keçmiş zaman danışıq momenti ilə bilavasitə bağlı olmayan hal, hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Sırtındağı adresi cat kolman cazılğan (T.Axtanov), Ministrlik Koblandı düysenbi küni bolatın koleqiəğa şakırıptı (K.İsabaev), Neçə qış keçibdir, neçə də bahar, neçə yol düzlərə nur ələnbdir (N.Xəzri), Zəhmətimi puça çıxartma, qızım? Mən bu yolda jan qoymuşam, ömür çürütmüşəm (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli).

Qazax və Azərbaycan dilində indiki qrammatik zamanın da bir sıra mühüm semantik xüsusiyyətləri mövjudur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə edilən dillərdə indiki qrammatik zaman nitq momenti ilə uyğun gələn hal və hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Ol cən aytıp otır (X.Maxmudov, Q.Musabaev), Karpov söylep otır (M.Əuezov)...ehhh - e - ey menin ökem canımda kele catır (K.İsabaev), Top atılır, fişəng yanır, Sarı, yaşıl al - qırmızı işıq saçır, qəşəng yanır (M.Rəhim)

2. Qazax və Azərbaycan dillərində indiki qrammatik zaman subyektin ümumi vəziyyətini bildirir. Məsələn:

Men münın bolaşağına senemin (İ.Esenberlin), Sondıktan men öz basım kazak ənderin süyemin (İ.Esenberlin), Dodaq əsir dil əsir, ayaq əsir, baş əsir (R.Rza), Özü də hansı qız - gəlin onu görür, rəng verir, rəng alır, ağ sinələr gizli bir ah ilə qalxıb enir, qara gözlərdən qığılıjım çıxır (M.İbrahimov)

3. Müqayisə edilən dillərdə indiki zaman eyni zamanda baş verən hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Bar Kazakstanın mol maktasın calqız osı oblıs beredi (M.Əuezov), Al Kalmakannın üyleri bizdin köz aldımızda Salınadı (K.İsabaev), İllər, əsrlər keçir, Kür çayım javan qalır (N.Xəzri), Adını umuzunda daşıyır, ağ əsrlər Zaman arxanda sənin çovğun kimi sürünür (R.Rza)

4. İndiki qrammatik zaman tədqiq olunan qohum dillərdə adət halına keçmiş hərəkətləri, subyektin peşə və məşğuliyyətini də ifadə edir. Məsələn:

Cer astında catkan sol ken bayılığın sender kalay tabasındar (İ.Esenberlin), Men cılda kelem... Kelqen sayın osı üyde bolamın... (İ.Esenberlin), Çörək yeyə - yeyə, nərd vura - vura, Baxıram hər axşam televizora (B.Vahabzadə), Yetim oğlandır, paltarlarını yuyuram, ütüləyirəm, yırtıq - yamağını eləyirəm (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli)

5. İndiki qrammatik zamanın digər bir məna xüsusiyyəti davam edən hərəkətləri və eləcə də subyektin vəziyyətini bildirir. Məsələn:

Cok deuce osıdan eki bürın mektepti mnimen birqe bitirqen, kəzir maydanda cürqen Eldesten xat kelip türadı (K.Satıbaldın), Bəxtiyar gejelər vaxtsız oyanır. Ah çəkir, naləsi ərsə

dayanır. Gəzinir gah evdə, gah eşikdə. Başına dolaşır ev də, eşik də... (S.Vurğun)

6. Oxşar məna xüsusiyyətlərindən biri də indiki qrammatik zamanın qazax və Azərbaycan dillərində təbiət təsvirləri üçün istifadə olunmasıdır. Məsələn:

Künbatıs caktan tübekke karay, nağız bir irelendeqen şuda cıpkə üksap, sozıla cinişke maşına colı catır (İ.Esenberlin), Bulud gəlir dağ üstə, Şeh tökülür bağ üstə (bayatı), Təbiət ağlayır, təbiət gülür, bax görürsünüzmü qaranlıqlaşır, bir azdan aydınlaşır (S.Rəhimov).

Müqayisə edilən dillərin gələcək zamanının formal əlamətləri arasında belə diferensiyaya baxmayaraq, onlar arasında semantik cəhətdən oxşarlıq daha çoxdur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qarşılaşdırılan dillərin qəti- gələcək zamanı bir dəfə baş verən hal - hərəkətləri ifadə edir: Seni men alamın, cerqe kirsən, de seni men alamın (M.Əuezov), Cok özim baram (K.İsabaev), Əlizadə yoldaş səninlə danışacaq (M.Cəlal), Burada təzə bir trupka da var, telefon dəstəyi, indi gətirib asajağam (S.Rəhimov)

2. Müqayisə edilən dillərdə qəti gələcək zaman gələcəkdə baş verən təkrar hərəkətləri bildirir. Məsələn:

Kəzir ol tamaktanadı da, catadı. Üyukta ydı (K.İsabaev), İndi yuxarı qalxajaq, Gülgöz onu balkonda qarşılajajaq, əl - üzuyuyana su tökəjək, onun penjəyini, şapkasını alıb içəri apara- jaq, işıqları yandırıb süfrə açajaq (İ.Hüseynov)

3. Müqayisə edilən dillərdə qəti gələcək zaman gələcəkdə baş verən dinamik hərəkətləri ifadə edir. Məsələn:

Künayım büqün kaytıp kelmek (K.İsabaev), Omıraui orqenqe tolib ağay da keledi əli (K.Satıbalım).

4. Qarşılaşdırılan dillərdə qəti gələcək zaman gələcəkdə baş verəcək məcburi hal və hərəkətləri bildirir. Məsələn:

Eqrer erkenizben bermeseniz - sandıktın auzın büzaman (S.Adambekov), Ol ayuan, özünün ayuanşa cavasın aladı (M.Əuezov). Onun ovuj - ovuj qanımı içəjəyəm (İ.Şıxlı), Kökü kəsile nifrətini, kinin Loğmanlar olajaq onda hökmran (B.Vahabzadə).

Qəti gələcək zamanın müqayisə edilən dillərdə mənaları.

1. Qeyri- müəyyən hərəkətləri göstərir: Saat önirinde ne barın aldağı zertteu cümısı görseter (İ.Esenberlin), Əli, sui sarkırap akkan kanaldın boyında da osılay turamız (K.İsabayev)

2. Həm dinamik, həm də statik hərəkətləri ifadə edir: Sol cerden at austırıp minersin (T.Axtanov), Ərəb qızı, axma desən, Bir sözünə Nil dayanar (M.Rahim), Çox keçməz ki, inanın keçər qış, gələr bahar (R.Rza)

3. Bitmiş hərəkətləri ifadə edir: Kar kalındap ketse erten cürü da kiın bolar (T.Axtanov), Sən mənə qonaq gəlsən, Saxlaram gözüm üstə (Bayatı)

Türk dillərində zamanın leksik vasitələri. Zamanın ifadəsi, temporal münasibətlər: Türkmən dilində: vaqt, vaqt birliqi, vaqt aralıqı.

Qije - Aqşamdan başlap dan atyança dovam edyən vaqt.

Xemişe - Xemme vaqt, elmıdama, mıdama.

Yıl - 12 aydan ıbarat vaqt birliqi.

Salkın - Ertirden qünortana ya - da öyləndən qun yaşayanca bolan vaqt aralıqı.

Dan - Qun doqmazdan en xovanın başlayan çaqı.

Çaq - Vaqt, dövr, çak.

Dövr - bir zadın bolup keçyən, dovam edyən vaqt aralıqı.

Eyam - belli bir vaqt aralıqını öz içine alyan dövr.

Türkmən dilində zamanın leksik vasitələri funksional-semantik xüsusiyyətləri aşağıdakı temporal sözlərlə yerinə yetirir: ir (er), qiç, xəzir, xemişe, ilki, ön, bada, vaqтал - vaqтал, vaqtında, bir meydan, xəzirki vaqtda, bizin qunlerimizde, atam\babam dövri, şu qun, ertir,Xəzir menin keçen qunlerimi yatlasım qelyər (X. Mələv), Men seni indi tanayarınmı? (Y. Mammediev). Ol bu qun öyde eke özi (Q.Qurbanov), Bu vaqt tomus turqenleşiqi (A. Orazmıradov).¹⁷⁸

Feillə bağlı şəkildərin sırasında fərqli cəhətlər özünü göstərir. Məs.: T. Anasının ölüsünü bir merdivene bağlayaraq

¹⁷⁸ Атаева А. Лексические средства выражения времени в туркменском языке. АКД, Ашгабат, 1993, 27 с.

g e t i r m i ş l e r d i (Azərbaycan dilində: gətirmişdilər şəklində). Birkaç qün sonra kasabaya **qıtmişlerdi** (S.Başçılar). Bu fellər Azərbaycan dilində ifadə olunanda -miş və -lar yerini dəyişmiş olur. Məsələn, müqayisə et: Onu atın quyruğuna bağlayaraq gətirmişdilər. Kəndə bir neçə gündən sonra **getmişdilər**.

Feillə bağlı taftologiya türk dilinin cümlə sintaksisində müşahidə olunur. Məs.: Babası, yemeklerin başına çöküp qünlerdir açmış qibi y e m i ş d e y e m i ş t i (S. Başçılar)

Biz gedəcəyik (A) - biz qıdejez (Q)

Arzu şəkli. Bu termin türkmən dilində «**işliqin arzu forması**», «**işliqin isleq forması**», tatar dilində «**telək fiqıl**», **başqır dilində «telək höykələşe**) terminləri ilə ifadə olunur.

Türk dillərində işin icrasının gərəkli və arzu mənası felin arzu şəkli ilə ifadə olunur. Arzu şəklinin xüsusi morfoloji göstəricisi aşağıdakı kimidir:

Azərb. dilində: -a, -ə.

XV yüzillikdə feilin arzu şəklinin biçimi -ğay\ -ğəy, -ğa\ -ğə, -ay\ -əy şəkillərində də olmuşdur. -ğay forması türk dillərində rəngarəng mənalarda işlənmişdir. «Bu forma ayrı - ayrı türk dillərində bu və ya digər mənə üzrə çıxış etdiyindən türko- loji ədəbiyyatda da ona müvafiq mənəni əks etdirən termin və adlar verilmişdir: «arzu şəkli», «optativ», «əmr - arzu şəkli», «arzu - iltizam forması», «iltizam şəkli», «qədi gələcək forması», «arzu şəklinin xəbərdaolıq forması», «mümkünlük şəkli», «dilək forması», «əmr - arzu şəklinin forması», «çəkinmə forması», «qətiyyətsizlik forması», «qətiyyətsizlik şəkli», «razılıq şəkli».¹⁷⁹

Özbək dilinin qədim yazılı abidələrində bu forma -ay, -əy və -ayın, -əyin biçimlərində işlənir¹⁸⁰. Müasir özbək dilində arzu şəkli əsasən -ay, -ğay biçimləri ilə ifadə edilir¹⁸¹.

¹⁷⁹ Rəhimov Mirzə. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s. 107.

¹⁸⁰ Щербак А.М.Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, с.156

¹⁸¹ Кононов А.Н.Грамматика современного узбекского литературного языка. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, с. 234

A.N.Kononov -ay şəkilçisinin arzu şəkli kimi yalnız I şəxs tək və cəmdə məhsuldarlığının saxlandığını göstərir və özbək dilinin məktəb qrammatikalarında, praktik dərslərdə arzu şəklinin qəbul edilmədiyini, bu formanın əmr şəkli paradigmalarda verildiyini qeyd edir¹⁸².

N.A.Baskakov -ay,- ey,-y biçiminin müasir qaraqalpaq dilində əmr - arzu şəklinin I şəxs tək və cəmində işləndiyini göstərir¹⁸³

-xay, -key, -qay, -qey, -ey, -ay morfoloji göstəriciləri xakas dilində bütün şəxslər üzrə lazım - arzu şəklində¹⁸⁴, ayı -in, -ey -in, -y -in şəkilçisi müasir türkmən dilində arzu şəklinin I şəxs təkində -ay -in, -ay -ık şəkilçisi Qafqazda yaşayan türkmənlərin (trüxmənlərin) dilində əmr - arzu şəklinin I şəxs tək və cəmində; başqırd dilində isə -ayık, -ayek, -yık, -yek şəkilçisi əmr şəklinin I şəxs cəmində də işlənir.¹⁸⁵

Türkmən dilində: -ayadı, -ædi (- ay+adı\ -əy+ -edi -ay, -ey, -ayın, -əyin, : Siz okuva pıyada q a t n a: y ı n. Arzu forması üçün türkmən dilində -a, - ə şəkilçisindən də istifadə olunur: - Yamanlık yüzünü qörmədiniz, oqlum maksatmıradınıza etin... - Ey xudaya, men eneden bolmaqaydım kəşkə! Yıqılıp, bir sana bolqay xemme jaxan sadaqa!¹⁸⁶

Yazaydım, yazaydın, yazaydı; yazaydık, yazaydınız, yazaydılar; qelædim, qelædin, qelædi; qelædik, qelædiniz, qelædiler.

Arzu şəkli türk dillərində iki fərqli görünüşdə (-a, -e və -qay, -qey) özünü göstərir. -a, -ə, - aydı, -əydi (azərb.), -a, -e, -aydı, -eydi (qaq.), (y)a, - (y)e, -aydım, -eydim, -a idim\ -e idim; -qay, -qey, -kay, -key (uyğ., qaz., özb., q - qalp.)

¹⁸² Kononov A.N. Göstərişən əsəri, s.234, 293

¹⁸³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II с., с.447

¹⁸⁴ Дыренкова Н.П.Грамматика хакасского языка, с. 88, 89

¹⁸⁵ Rüstəmov R.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində feil. Bakı, 1965, s. 272.

¹⁸⁶ Borjakov A., B.Xojaev. Türki dillərin qünorta-qünbatar toparında arzu və xökmanlık anladan işlik formaları. Aşqabat: İlim, 1980

Feilin arzu şəkli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir: alayım, alasın, ala; alalım, alasınız, alsınlar (türk.)

Felin arzu formasının inkarı türk dillərində -ma, -mə(me) şəkilçisi ilə əmələ gəlir: yazmaydın, qelmədin, yazmayıdı, qelmədi.yazmayın, qelməyin (türkm.)

A.N.Kononov -ay şəkilçisinin arzu şəklinin təkə I şəxs tək və cəmində aktivliv olduğunu göstərir və özbək dilinin qrammatikalarında arzu şəklinin qəbul edilmədiyini və bu formanın əmr forması paradıqmalarında meydana çıxdığını qeyd edir¹⁸⁷

N.A.Baskakov -ay, -ey, -y morfoloji göstəricilərinin qaraqalpaq dilində əmr - arzu şəklinin I şəxs tək və cəmində istifadəsini qeyd edir¹⁸⁸. Xakas dilində -xay - key, ğay -qey; ey -ay; müasir türkmən dilində -ay -ın, -ey -in, -y -ın, -y -in, başqırd dilində ayık, -əyek, -yık, -yek arzu şəklinin formaları bütün şəxslər üzrə istifadə olunur.

Müqayisəli tədqıqatlardan da aydın olur ki, -ay, -ey, -ayın, -eyin... şəkilçiləri türk dillərində təkə arzu şəklini deyil, həm arzu, həm də əmr şəklində işlənməkdədir. Bunların hamısını göstərməyə ehtiyac da yoxdur.

Türk dillərində arzu şəkli -a, -ə, -ıy, -i şəkilçiləri ilə formalaşır. Məs.: barıym - barıyk, uylıym - uylıyk, kilim - kilik, eşlim - eşlik (tat.)

Feilin arzu şəkli türk dillərində müxtəlif formalarla ifadə olunur. Məs.: Tatar dilində əle, -çı\ -çe, inde ədatları ilə, ikən modal sözü ilə, -qay və -qır, qırı, -ası kil, -ası ide, -sa, -sa ide şəkilçiləri ilə: Kinəşegez öçen rəxmət! Yörep k a r ı y m ə l e (Q.Bəşirov), Bodaynın tamırı ö z e l m ə q ə e, yolkınıp ç ı k m a q a e (Q.Bəşirov), Ex, jen a l q ı r ı! Sez kayda? Ç ə n ç e l q e r e l ə r e! (Q.İbrahimov) və s.

¹⁸⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 234

¹⁸⁸ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, ç I, s. 447

Felin vacib şəkli. işliqin xökmanlık forması (türkm.)

Hərəkətin icrasının zəruriliyini bildirən felin vacib şəklinin morfoloji göstəricisi -malı, -məli (-meli), -molu, -mölü göstəricisidir. İşin icrasının məzmunu ya keçmiş, ya da gələcək zamana aid olur. Məs.:

Azərbaycan dilində:

Mən gəlməliyəm getməliyəm
Sən gəlməlisən getməlisən
O gəlməlidir getməlidir
Biz gəlməliyik getməliyik
Siz gəlməlisiniz getməlisiniz
Onlar gəlmədirlər getmədirlər

Türk dilində:

Çalışmalıym
Çalışmalısın
Çalışmalı
Çalışmalıyız
Çalışmalısınız
Çalışmalılar

Türkmən dilində:

men barmalı qelmeli
sen barmalı qelmeli
ol barmalı qelmeli
biz barmalı qelmeli
siz barmalı qelmeli
olar barmalı qelmeli

Qaqauz dilində:

Ban almalı
Siz vermeli
Onnar almalı

Türk və Azərbaycan dillərində felin həmin forması şəxs şəkilçilərini qəbul edərək işlənir.

Feilin vacib şəklinin iki növü türk dillərində fərqləndirilir: 1) sintetik, - malı - məli morfoloji əlaməti ilə; 2) analitik, - malı olmaq morfoloji-sintaktik birləşməsi ilə. Oğuz qrupuna aid olan bu dillərdəki fərqli paradigma göz qabağındadır. Model fərqlidir. Yəni Azərbaycan dilində fel+ şəkil əlaməti+ şəxs şəkilçisi modeli türkmən dilində sonuncunun olmaması ilə səciyyələnir: fel+ şəkil əlaməti)

Türkmən dilində bir çox müasir türk dillərindən fərqli olaraq, vacib şəkli yalnız d ə l inkarlığı ilə işlənir - okamalı dəl, okamasız.¹⁸⁹

Malı, -meli: Küt küt çarpan kalbini eliyle bastırıp yatıştır-maya çalışırken isyan içinde: «Bir şey olmalı. Bir an qelmeli; her şey hallolmalı» diye haykırdı (Sabahat Emir)

Türk dillərində felin dar və geniş mənalı vacib şəkildən də bəhs olunur. Mövcud morfoloji əlamətlərlə yanaşı, morfoloji - sintaktik səciyyəli *malı+olmaq və şəxs şəkilçiləri* düzülüşü ilə qurulmuş formalar da diqqəti cəlb edir. Məs.: Mən də kəndə *gəlməliyəm*. Mən də kəndə *gəlməli oluram*. Sən bu hədiyyəni *almalısan*. Sən bu hədiyyəni *almalı olursan*.

Həmin formalar göstərir ki, türk dillərində əsas etibarilə hər hansı bir iş və ya hərəkətin bəlli bir ölçüdə daha geniş xarakterli keçmiş və gələcək zamanlardakı baş vermə əsnası ilə bağlıdır. Birinci forma ən çox hər hansı bir işi görənin öz aldığı qərara əsasən yerinə yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar olaraq istifadə edilir. İkinci forma isə xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək momentləri ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. «Beləliklə, dar və geniş mənalı birinci və ikinci şəkillərin Azərbaycan dilində paralel olaraq işlənməsi ayrılıqda sintaqmatik bir özəllik, bütövlükdə isə qrammatik - sintaktik çoxmənalılıq olaraq qiymətləndirilə bilər»¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Гуджикова С. Категория отрицания и отсутствия в туркменском языке. АҚД, Ашгабат, 1970, с.9

¹⁹⁰ Musayev M. Göstərilən əsəri, s. 55

Bu forma Azərbaycan və türk dilindən fərqli olaraq, türkmən və qaqauz dillərində şəxs göstəricilərini qəbul edə bilmir. Məs.: men almalı (türkm.), onnar bermeli (qaq.).

Lazım şəkli. Bu şəkil yalnız Azərbaycan dilində göstərilir. Hərəkətin icrasının lazım olduğu bu şəkildə öz ifadəsini tapır. Şəkilin göstəricisi türk dillərində -ası,-əsi(esi) morfoloji göstəricisidir. Bu göstərici türk dillərində ən çox qəti gələcək zamanı bildirmişdir.

M.Mixaylov Türkiyə türkcəsinə dair apardığı araşdırmada bu şəkilçinin XIII yüzillikdən indiyə kimi gələcək zaman məzmununu ifadə etdiyini göstərmişdir: Azın azın bu ömrün geçesidir, Sorarsın sen bu ayun niçesidir...» (XIII - XIV əsrə aid abidələr)¹⁹¹.

Türkmən dilində feilin lazım şəkli fərqləndirilmir.

Şərt şəkli (şert forması (türkm.), şart fiqıl (tat.). Türk dillərində feilin şərt şəklinin əsas mənası bəlli bir şərti göstər-məkdən ibarətdir. Həmin şəkil işin icra olunub - olunmamasını müəyyən şərtlə bağlayır. Felin şərt forması ən qədim forma-lardan biridir. Bu formanın şəkilçisi tarixən türk dillərində -sar, -ser formasında özünü göstərmişdir. Həmin görünüşdə bu forma IV-XV yüzilliklərdə işlənmişdir. Felin şərt şəkli Azərbaycan dilində -sa, -sə, türk dilində -sa, -se, türkmən dilində -sa, -se, -so, -sö qaqauz dilində -sa, -sa şəkilçiləri və onun variantları ilə yaradılır. Bunlar yaxın formalardır. Amma digər türk dillərində, məsələn, altay dillərində -za, -ze, başqırd dində -ha, -he göstə-riciləri də işlədilir. Tuva dilində isə -sı, -si, -zı, -zi qrammatik göstəricilərindən istifadə olunur: men barzımza, sen barzınza, ol barza.

Feil+şəkil əlaməti - şəxs şəkilçisi paradıqması, demək olar ki, oğuz qrupu türk dillərində oxşardır. Məs.:

Azərbaycan dilində: bilsəm, bilsən, bilsə; bilsək, bilsən, bilsələr; türk dilində: bilsəm, bilsen, bilse; bilsek, bilseniz, bilseler; türkmən dilində: bilsəm, bilsen, bilse; bilsek, bilseniz,

¹⁹¹ Михайлов М. О форме на -(й) асы в турецком языке. \\ «Вопросы языка и литературы стран Востока. Изд-во ИМО, М.: 1958, с. 141- 154

bilseler; qaqauz dilində: bilsəm, bilsən, bilsə; bilsək, bilseniz, bilsələr.

Türk dilində: alsam, alsan, alsa alsak, alsanız, alsalar.

Fərq türkmən dilində sağur n - nin işlənməsi ilə bağlıdır.

Felin şərt şəklinin inkarı əksəriyyət türk dillərində -ma, -mə, -me şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Məs.: Məni aparmasan... (azərb.), Gitmesem ayıp olur (türk),...aqlınıza qetirmesam sormayajeniz da, - demiş kız (qaq.), İki qovı duşuşsa, keçən qünlerini armanda qeçirmeseler, ona etesi nəme bar, eqen (türk. X.Deryayev)

Şərt şəkli türk dillərində müxtəlif konnotativ mənaları ifadə edir, uzual və semantik mahiyyətinə görə eventual hərəkətləri stimullaşdırır. Türk dillərində bu forma birmənalı olaraq -sa, -sə (se) şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Qohum dillərdə bu formanın 3 növü fərqləndirilir: 1) real şərt. Bu forma -sa -r\ -mas, -açak formalarında reallaşır: İrtən k ü r e ş m ə s ə k, kiçkə kadər zarıqıp s a r q a e ş a t o r q a n i d e k (A.Qıyləjev); 2) təxmini şərt. -sa, -qan balsa, -r\ -mas ide və -açak ide: Barlık kiçierqən qazaplarını s ö y l ə s ə n, keşe ı ş a n m a s i d e (Q.Əpsələmov); 3) irreal şərt: -sa, -sa ide, -qan balsa, - -r ide, -açak ide, -qan ide, -a ide, -qan bulır ide formaları ilə ifadə olunur: Çakıruçı b u l q a n b u l s a, min də barqan b u l ı r i d e m (F. Xösni)

-sa, -sə+.di\edi,o busa köməkçi feilləri hər bir türk dilinin qrammatik quruluşuna uyğun şərt şəklini və şərt budaq cümləsini əmələ gətirir. Məs.:

Qumuq dilində: Ata - anası ne aytsa, tınlavlu kyuyde şonu etip koya edi (İ.İbrahimov)

Potensial şərt də həmin forma ilə ifadə olunur: Olar bulay dep yazsa, siz maqa inananar ediqiz (İ.İbrahimov)

-sa morfoseması budaq cümlələrin demək olar ki, hamısını formalaşdırır: Kim işlese, şo aşar (at. sözü) - Kim işləsə, o yeyər.; Aytma karasak da, bolmadık. Dünyaya gəlsək də, yaxşı yaşaya bilmədik. Yatmasam da, səhər özümü pis hiss etmədim.

Şərt şəklinin analitik forması türk dillərində geniş yayılmışdır. Bu formalar -acaq olsa və -ar, ər olsa -ajak busa və -ar

busa formaları ilə ifadəsini tapır. Məs.: Eqer seni bulan qetejek bolsa da, yureqindeqi şo tyuyun çeçilip bitmejek (A.Kurbanov)

Müasir türkmən dilində sözügedən şəkil *qerek* modal sözü ilə işlənir və gərəklilik anlamını bildirir. Məs.: bolsa qerek, alsa qerek.

Türkmən dilində felin **şərt- arzu forması** da fərqləndirilir. Şərt formasındaki sözə -dı, -di şəkilçisi qoşulur:

Müasir türkmən ədəbi dilində feilin «*xıyal forması*» fərqləndirilir. Bu forma *-maqçı, -mekçi* göstəricisi ilə yaranır. Şəkilçinin danışq dilində *-mokçı, -mökçü* variantı da mövcuddur. Bu şəkilçini qəbul etmiş fellərə şəxs şəkilçiləri artırılmışdır. Məs.: *men yazmaqçı, sen yazmaqçı, ol yazmaqçı; biz yazmaqçı, siz yazmaqçı, olar yazmaqçı.*

Sen ertir oba *qitmekçimi?*

Təsdiqdə olan bu forma digər türk dillərindən fərqli olaraq, inkarı **dəl** sözü ilə düzəldilir. Məs.: Xəzir - ə qöçüb - qonmaqçı dəl (Q.Kulev)

-maqçı şəkilçisi başqa türk dillərində bəzi formal fərqli əlamətləri ilə seçilir: -maksı, -mekşi, -bakşı, -bekşi; -nakşı, -nekşi (q - qalp.), -makşı, -mekşi, -bakşı, -bekşi, -pakşı, -pekşi (qaz.), -maqçı, -məkçe (tat.), -maqçı, -mekçi (qumuq), -maksı, -məkse (başq.), mokçi (özb.), -maqçı (uyğ.), -maksı, -mekşi (qırğ.), maksı, -maksi (barabın tatarları)

Bu şəkilçili forma türkmən dilindən fərqli olaraq qırpaq qrupu türk dillərində şəxs şəkilçisini qəbul edir.

Modal feillər. Qaqauz dilində modal feillər xəbər və şərt şəklində olan zaman mənalarını dəqiqləşdirir. Həmin dildə iki modallıq fərqləndirilir: şərt və hekayə. Məs.: *alarsam, alaceysam, aldiysam, alarmışım, alaceymışım, almışmışım* və s. (Soraçənu E. Qaqauzskiy əzık i eqo dialekti. İnternet partalından)

Feilin tematik (semantik) qrupları. Dilçilikdə başlıca problemlərdən biri də dilin semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Felin tematik qrupları semantik əlamətlərə geniş yollar açır. Türkologiyada felin tematik (semantik) qruplarına ilk dəfə N.K.Dmitriyev diqqət yetirib. E.R.Tenişev tematik qruplar ara-

sında hərəkət fellərini geniş araşdırıb. Digər semntik qruplar haqqında A.Yuldaşevin, N.Hacıyevanın, A.Koklyanovun, V.Veşilovun və başqalarının əsərləri vardır. Felin semantik qrupları çoxdur:

1.Hərəkət felləri: baru, kerü, küçü, yöqerü (tat.), get, gəl (azərb.) və s.

2.İş felləri: kazu, uru, çəçü, teqü, yaru (tat.), qaz, daşı, bellə (azərb.) və s.

3.Proses felləri: aqaru, dımlanu, kaynau, yavu (tat.), qayna, durul, poz (azərb.) və s.

4.Vəziyyət felləri: çirləü, sırxaulau, yoklau, şakkatu (tat.), əy, döy, əz (azərb.) və s.

5.Münasibət felləri: xörmət itü, xıyanət itü, ixtiram itü (tat.), tanış ol, münasibət saxla (azərb.) və s.

6. Təqlid felləri: yanqırau, çelterəü, şaulau, örü (tat.), şırılta, tappılta (azərb.) və s.

7.Təfəkkür felləri: fikirləü, uylau, anlau, töşenü, sanau, belü (tat.), düşün, fikirləş (azərb.) və s.

8. Duyğu felləri: kürü, sizü, išetü, toyu, sizemləü (tat.), hiss et, sevin, ağla (Azərb.) və s.

9. Nitq felləri: söyləü, əytü, sorau, javap birü (tat.), danış, soruş, de (azərb.) və s.

Türk dillərində nitq felləri ümumi və fərqli mənalarına görə müqayisə olumalıdır. Nitq fellərinin morfoloji və leksik - semantik strukturu əsas götürülməlidir.

Qaraqamak: (A) Arpa ununu görəndə arvad başladı Nəbini Həcəri qarqamağa («Azərbaycan dastanları»); (T - m) Aqentin tə axırkı deminə çenli qulağından qitmez yalı qarqadı (B.Kerbabaev)

Söymək: (A) Onların biri kimi isə söyür, yamanlayırdı (M.Hüseyn); (Tm) Toqalak, renki qızqilt dodakları yalama oqlan aqlamjırap, Qayqısıza parxsız söqyərđi (B. Kerbabaev); (türkm.) Ağanın oğlu onun annesine sögmüş ve üstelik onu döğmeğe kalkmış; (qaq.) Sarfoş Todur bir sektorjuydu, dayma içərdi, süüərdi insanı, maskara edardi (N.Tanasoqlu)

Pıçıldamaq: (azərb.) (türkm.) Aleskovskiy durup bilmən, onun qulaqına pışırdadı (B.Kerbabaev)

Yalvarmağa başlamaq: (azərb., türkm.) -Toba et balam - diyip, qarrı ene yalvarmağa başladı (X.Dursunov)

Aytmaq: (türkm.) - Toba et balam - diyip, qarrı ene aytdı. - Bolyar, eje - diyip, içerik qırdı (B.Kerbabaev)

Diy (de): Bu yiqide Nazar diyilyərđi (B. Seytəkov): (azərb.) Mənə səyyah Mübaşir deyərlər. (türk) Ve bölükte arkadaşlarının yerine nöbete kalktığa için ona «Deli Ersurumlu» dediler. (qaq.) Saa taraftakı payına deniler Kıpcak, sol taraftakı payına deniler Taşlık (Qaqauz folkloru)

Söyləmək: (türkm.) Men xem sana bilenimi söyləyin. Maqtımqulı doqrı söyle, \ Ömrün qelip, qeçer böyle. (türk) Süzleştı iki qarı.

Qepleşmek: (türkm.) Biz telefon üstı bilen dınc qüni duşuşmaqı qepleşdik¹⁹²

¹⁹² Арназаров С. Глаголы речи в туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1982; Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках. \ \ Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд-во АН СССР, 1961, 323

FELİN ŞƏXSİZ FORMALARI

Feilin şəxsiz formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Bu formalar türk dillərində 3 cürdür: məsdər, feli sifət və feli bağlama.

Məsdər. Məsdər iş və hərəkətin adını ifadə edir və qədim *-maq, -mək; -u, -rğa, -ırqa, -erqə, -orğa, -örqə, -arğa, -ərqə, -urğa, -ürqə, -v, -uv, -ği, -ğalı, -ğanı, -as, es* (çuvaş dilində) morfoloji göstəricisi ilə əmələ gəlir. Türkmən dilində bunu «infinitiv forma» adlandırırlar. *-maq, -mək* (azərb.), *-mak, -mek* (türk), *-mak, -mek* (tük.), *-mök* (özb.), *-u, -ırqa, -erqə, -rqa, -rqa* (tat.), Məs.: *kesmək, yazmaq, başlamaq* (türk), *almak, yazmaq, sözləmək, bilmək* (türkm.), *alu - almaq, addımlamaq - atlaq, atmaq - atu* (tat.), *yazarqa, ukırqa* (tat.), mində *atta yörörqə, sabırğa* ostalık bar. Üzeqezzen kan doşmanığız bulğan bayarzar menən isəpləşerqə vakıt. Aylı tön azaşmaska yakşı. Min uğa kilerqə kuştım (başq.)

Başqırd dilində *-mak, -ı* (u) polifunksionallığı ilə fərqlənir. Həmin dildə *-ı* (u) kərək modal sözü ilə birgə çıxış edir. Məs.: *tizerek kiteü kərək\tizerek kiterqə kərək*.

Özbək dilində *mök* morfoloji göstəricisi ilə yanaşı, *-v, -uv* şəkilçisindən də istifadə olunur: *bermök -beruv, ukmök -ukuv* və s.

Qaraçay - malkar türkcəsində *-ıu, -ıv, -ıü, -ıv* formaları işləkdir: *aşav* (yemək), *Aytuv* (söyləmək), *baruv* (getmək), *qaytuv* (dönmək), *kelüv* (gəlmək), *tentiretöv* (titrətmək), *körgüztöv* (göstəmək)

Uyğur dilində də həm *-ma, -mək, həm də -ğu, -qu, -kü* şəkilçisi məsdəri ifadə edir: *kətmək - kətkü, yatmaq - yatku* və s.

Men şu kitabı almaq üçün qelipdim. İrden turmaq peydalı (türkm.)

Türkmən dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq məsdərdən sonra *-lık, -lik, -çı, -çi, -çıl, -çil* şəkilçilərindən biri

artırılır: *yazmaklık, yazmaqçı, yazmaqçıl, işlemeklik, işlemekçi, işlemekçil; men mekdebe barmaqçı. Oraz bize qelmekçi və s.*

-ma, -mə şəkilçisi ilə məsdərin inkar forması düzəldilir: yazmaq - yazmamak, gəlmək - gəlməmək (türk)

Türkmən dilində inkarlıq -maz -lıq, -mez -lik morfoloji göstəriciləri ilə yaradılır: barmamazlıq, qəlməməzlik.

Başqırd dilində məsdərin inkar forması -maska, -məskə şəkilçisi ilə yaradılır: barmaska, karammaska və s.

Türk dillərində məsdərdən sonra olar\ bolar köməkçi felləri də işlənə bilər: *(Bu yol ilə getmək olar) Şu yol bilən qitmək bolar. Ona arz etmək bolar (Ona ərz etmək olar)*

Qaqauz dilində başqa oğuz dillərindən frqli olaraq, -mak, -mək - in sonundakı -k düşür: okumaa, ulmaa. İnat olan xızlandı düüşmaa artık yaka - yakaya kavraşırdılar (N.Baboqlu, Buşyək ejelleri)

Feili sifət. Feili sifət dilin mürəkkəb kateqoriyalarından dır. Xüsusi şəxssiz formadır. V.V.Vinoqradov feili sifətdə qrammatik hibritləşmə prosesinin baş verdiyini onun sifətlə, fellə yaxın simptomlara malik olduğunu göstərmişdir¹⁹³

Türkologiyada feili sifəti felin çevrilməsi hadisəsinin nəticəsi sayanlar da var¹⁹⁴.

Bu kateqoriyanı «felin funksional forması» da adlandırırlar (N.A.Baskakov)

Azərbaycan dilində «feili sifət» termini başqa türk dillərində bu cür ifadə olunur: «*ortağ işlik*» (türkm.), *sıfat - eylem* (türk), *sıfatdoş* (özb.), *esimşe* (qaz.), *süpət peil* (uyğ.), *sıyfat* (tat.), *etimsıfat*» (qaraçay - balkar), «*atooçtuk*» (qırğ.)

Feli sifəti müstəqil nitq hissəsi hesab edilənlər də olmuşdur (İ.M.Meşaninov, B.Əhmədov)

Türk dillərində feili sifətin tədqiqi ilə Azərbaycan dilçiliyində V.Əliyev, H.Mirzəyev, çuvaş dilində İ.Andreyev, J.Bolatov, yakut dilində Q.Filippov, qaraqalpaq dilində D.Na-

¹⁹³ Виноградов В.В. Русский язык. М., 1947, с. 281-284

¹⁹⁴ Шахназарова М.Д. Синтаксис причастия в узбекском языке. АҚД, «ФАН», Ташкент, 1071, с. 48

sırov, türkmən dilində T.Quzıçıyev, özbək dilində C.Muxtarov, altay dilində V.Tadikin və başqaları məşğul olmuşlar.

Feli sifətlərin mənşəyini və təsnifini türkologiyada N.Baskakov, F.Korş, A.N.Kononov, E.Ubryatov və başqaları müəyyənləşdirmişlər.

Türk dillərində feli sifət həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik planda öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, türk dillərində feli sifət haqqında N.A.Baskakovun, N.K.Dmitriyevin, N.A.Kononovun, S.N.İvanovun maraqlı əsərləri var.

Feli sifətin şəxssiz felə uyğun gələn cəhətləri mövcuddur. Bunlar həmin formaların (məsələn, başqırd dilində) təsirli və təsirsiz olması (dərəsen əzerləqən ukıusı; teatrğa barasak Xəlim); felin müvafiq növlərində olur (yazılğan şiğır, yılı keyenqən keşe); forma anlayışını bildirir (bezqə kilep yöröqön keşe, höyləy başlağan dokladsı); mümkünlük və qeyri - mümkünlük formalarını ifadə edir (kayta alğan keşe, kayta almağan keşe); - ma, -mə inkarlıq formasını qəbul edir (eşkə kiteüse iptəştər, kaynağan hık), halları idarə edir (kalağa kaytıusı turist, kalan kılqən kunavk) və s.

Feli sifətlər predmetin əlamətini də bildirir: xat yazğan keşe, irtəqə kilisək vəkil (başq.)

Feli sifətin əsas sintaktik funksiyası, sifət kimi cümlənin təyini olmasıdır: Zahit rəxətlənep toz yalağan kır kəzələrenən küzen almay (Y.Xammatov).

Türk dillərində feli sifətlərin keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman formaları fəaliyyət göstərir.

Oğuz dillərindən fərqli görünərək qıpçaq dillərində keçmiş zaman feli sifətləri -ğan və onun allomorfları -qən, -kan, -kən şəkilçiləri ilə formalaşır: alğan yökləmə, kılqən kunak (gələn qonaq), kaytkan keşe (qayıdan adam), kötkən xəbər (gözlənilən xəbər).

Oğuz dillərində -an, -ən şəkilçisi keçmiş zaman feli sifət göstəricisi kimi çıxış edir. Məs.: başlanan iş, əridilən dəmir,

əkilən torpaq (azərb.), okalan kitab, yıkılan öy, yırtılan köynek, oynajak çaqa, sürülen er (türkm.)

Bu cür formalar substantivləşir: *Gedən gələr, qayıdan qarşılanar* (azərb.), *qiden qetirer, oturan nırx sorar* (türkm.)

İnkâr forma -ma, -mə ilə əmələ gəlir: əytlməqən hüç, əşkə barmağan keşə (başq.), örülmedik saç, qutarılmadık iş, işləmeyən maşın, sayramadık quş, akmayan suv (türkm.)

-madık, -medik,: ekilmedik er köp. Vaqtında suvarılmadık ekin yok. Öylenmedik yaş yiqit armandadır, yar - yar. (türkm.)

-man, -mən: *ekilmən er, suvarılman ekin, öylemən yiqit* (türkm.). Bu forma təkcə türkmən dilinə məxsusdur.

Oğuz dillərindən fərqli olaraq qırçaq dillərində indiki zaman feli sifəti *-ıusı* və allomorfları *-eüse, -usı, -üse, -öüse, -ousı* morfoloji göstəriciləri ilə formalaşır. Bunlar birinci və ikinci forma olmaları ilə fərqləndirilir. Məs.: yazıusı, hikereüse, ukıusı (I forma), tiz bötə torğan auru; Məskəüqə osa torğan samolet.

İndiki zaman feli sifətinin əsas sintaktik funksiyası cümlədə təyin olmasıdır: orlok ağıulausı maşına; orqanizmde azıqlandırıusı matdələr və s.

Gələcək zaman feli sifəti. Bu feli sifətin qırçaq qrupu türk dillərində 3 forması müşahidə olunur. Birinci forma *-ır* və onun allomorfları *-er, -or, -ör, -r* şəkilçiləri ilə düzəldilir. İnkâr forma isə *-maç, -məç*. Məs.: alır əyber, kiler kön, kiler kunank, yəşər yort (başq.) və s.

Bu forma cümlədə təyin funksiyasında çıxış edir: Kiler kön kiler bəxet ul (Ə.Vaxitov)

Gələcək zaman feli sifətinin ikinci forması *-acak, -əcək, -yacak, -yəcək* şəkilçilərinin işirakı ilə əmələ gəlir: kalağa baracak avtobus (şəhərə gedəcək avtobus), bezqə kiləcək kunak (bizə gələcək qonaq) (başq.). Bu forma da cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir. Məs.: Olo şaxter başlanacak zaboy urının kürhətte lə, üze eşləqən uçastokka aşıqtı (Y. Xammatov)

Digər cümlə üzvləri vəzifəsini də yerinə yetirir: Şu qalamı şəxere qitjek studentden aldım - Şu qalamı şəxere qitjekden

aldım. Kimden? - qitjekden. Tapan adam beqequer, tanan adam alar - Tapan (kim?) beqener, tanan (kim?) alar. Qorkan adama qoşa qörner - Qorkana (kime) qoşa qörner (türkm.)

Qaraçay - Malkar türkcəsində həmin vəzifəni *-lıq, -lik, -arıq, -rıq, -rik* şəkilçisi yerinə yetirir. Məs.: *barlıq arba - gedəcəək araba, kellik qonaq - gələcək qonaq (müsafir), aşarıq gırçın (yeyiləmək), çatarıq cer (yatacaq yer)*

Qıpçaq dillərində gələcək zamanın 3 - cü formasını əmələ gətirmək üçün *-ahı, -əhe, -yılı, -yihe, -yho, -yhö* morfoloji göstəricilərindən istifadə edilir. Məs.: *barahı aul, ukıyılı kitab, yöryöhö er. Ağayımndan əle bit ukın sığahı bar (Ş.Bikkol), Əllə Yənozaktı sakırıp horaşahımı ikən? (Ğ.Dəülətşin) (başq.)*

Oğuz qrupu türk dillərində gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri *-ar, -er, -jak, -jek*, inkarda isə *-maz, -mez, -majak, -mejek* (türkm.)

Nümunələr: *okajak qız - okamajak qız, bolar iş - bolmaz iş, sorajak kişi, sözlejek söz* (türkm.)

İkili səciyyəyə malik olan feli sifətlər türk dillərində özünəməxsus şəkilçilərlə əmələ gəlir:

-an, -ən: *dağılmayan yuva, bitməyən söhbət (azərb.), gelen adam, uyuyan çocuk, yanan soba, kuruyan ağaç, seven gönül (türk.), aaç kıran, elida duran, gürgen kıvradan, korkan tavşan, uçan bulutlar, gelan gunnar* (qaq.)

-miş, -miş, -muş, -müş: *qurudulmuş meyvə, sakitləşmiş hava (azərb.), pişmiş yemek, morarmış göz, ağarmış saç, sulanmış tarla, dökülmüş yaprak* (türk). Bu formaya türkmən dilində təsadüf olunmur.

-ar, -ər: *axar su, gülər üz (azərb.), çıkar yol, güler yüz, bilir kişi, benzer olay, çalar saat (türk.), açar çiçek, akar su, durar karı, bilinar adam* (qaq.), *akar suv, qörer qöz, uçar quş, qüler yüz* (türkm.)

-acak, -əcək: *qurtaracaq hadisə, azad ediləcək insan (azərb.), yaşanacaq günler, söylenecek söz, görülecek hesap, okunacak kitap, gidilecek yer* (türk), *işlejek işçi, okajak okuvçı*

(türkm.), *okunacak kitap, içilecek su, yıkanacak çamışır, gidi-
lecek yol, gelecek yıl* və s.

-malı, -məli: *anımalı insan, görülməli iş* (azərb.), *ber-
meli, qelmeli* (türkm.)

-dık, -madık, -medik: *tanıdık adam, bildik iş, beklen-
medik hadisə* (türk.), *çaarılmadık musafir, traş olmadık, saçları
taramadık* (qaq.)

-ası, -əsi: *alınası qala, görülesi iş* (azərb.), *yaşanılası yer,
öpülesi el, görülesi manzara, kırılası el, yıkılası ev* (türk.)

-dıq, -dik, -duq, -dük: *aldığım məktub, gəldiyimiz ərazi,
gəzdiyimiz kənd* (azərb.), *okuduğum haber, getirdiyim hədiyyə*
(türk.).

Nümünə: Bana bir məktub yazmış olan adam; bana bir
məktub yazacaq olan adam.

1) indiki zaman feli sifəti:

-an, -ən: *qaçan düşmək, gələn qonaq* (azərb.), **-yan, -yən:**
*alayan adam, qelyən maşın, qorkmı duran adam, bilmii duran
zadım yok* (türkm.), **-uçı\ -üçe:** *kilüçe keşeler, kaytuçı soldatlar*
(tat.)

-a torqan\ -ə torqan (-ıy torqan) -i torqan: Tatar ədəbi
dilində bu forma ilə öz ilkin analitik feli sifət forması qorunub
saxlanmışdır. Məs.: *bara torqan sukmaq, kilə torqan keşe* və s.

Müxtəlif türk dillərində bu analitik forma itmiş, həmin
forma artıq qrammatikləşmişdir. Məs.: Özbək dilində - *diqan*,
qazax dilində - *atın*, altay dillərində -*atan*, -*itan*, Sibir tatarlarının
dialektlərində -*atkın*, -*atxın*, -*atın*, -*ataqan*, -*atıqan* və s.

-qan (-yotqan, -diqan). (qaz.) *Ukiqan yezuvinqizqa
kuzim tuşqan edi. Xayriyat məktubni bermaqanim, xayriyat arz
kilmaqanim* (A.Kaxxar)

Xakas dilində feili sifətin keçmiş və indiki zaman forma-
ları fərqləndirilir: *-ar, -er, -r, -pas, -pes, -bas, -mas, -bes, -mes*
(*parar kizi, torıǵ at; -çan, -çen, -pa -çan, -pe -çen* (içilən su),
*kolxoz noǵan sırlıǵ naa üç tonna kirçen avtomasına
alǵan; ol tın ağırçatxannarı çattırbaçan komnata polǵan; uçır*

pariğan otxa kiziler soonan - soonan çılğannar; tabrax kiliqen attar və s.

Feli sifətin sintaktik funksiyası cümlədə təyin kimi çıxış etməsidir. Həmin funksiyada feli sifət predmetin əlamətini, dinamik, prosessual əlamətləri ifadə edir. Məsələn, müqayisə et: qızıl bayraq - kizil bayrok - uçan təyyarə - uçqan samolet.

Türk dillərində üçüzlü konstruksiyaların ğir tərəfi də feli sifət tərkibi ilə bağlıdır. Dilçilik ədəbiyyatında «men ukiqan kitob» (mən oxuyan kitab) tipi «üçüzlü konstruksiya» adlandırılır¹⁹⁵. Bu konstruksiyanın təyin edən hissəsi «men ukiqan» və təyin olunan hissəsi «kitob» sözüdür. Konstruksiya üç sözdən, üç üzvdən ibarətdir. Türkologiyada bu tip konstruksiyaları cümlə üzvlərinin çevrilməsi, potensial cümlələr terminləri ilə də ifadə edirlər.

2) keçmiş zaman feili sifəti.

-qan\ -qən (-kan\ -kən): jıyqan jilək, kilqən keşe, tapkan mal, urqan aşlık, iskən urman (tat.); -ğan, -qen, xan, -ken, -an, -en (təsdiq forma), -paan, -peen, baan, -been, -maan, -meen (pulan çortpaan tağ çoğıl; ağas, ot öskən tağ; tanı - tanaan); -çix, -çik (təsdiq forma), -ma -çix, -me -çik, ba - çix, be - çik, pa - çix, - pe - çik (ol aalğa parbaçix, olar kilçikter (xak.)

Bu feli sifət şəkilçisi atributiv funksiya daşıyır. Hərəkətin subyektini, obyektini, yerini, zamanını və s. ifadə edir. Məs.: kilqən keşelər, sörqən jirne, itkən şəhər, kaytkan ay (tat.).

3) gələcək zaman feli sifəti. Türk dillərində keçmiş zaman feli sifətləri ayrı-ayrı dillər üzrə bir neçə formada funksionallaşır. Bu forma türk dillərində hərəkətin subyektini, obyektini, yerini və zamanını ifadə edir. Məs.: karkom bulır keşe, söylər süzen, barır yollar, kirər minut və s.

Aşağıdakı morfoloji göstəricilər türk dillərində gələcək zaman feili sifətini əmələ gətirir:

-ar, -ası, -açak (tat.): barır yollar, barapçak öyaz (tat.)

¹⁹⁵ Поцелуевский Е.А. Тюркский трехчлен. М., 1966; Сафаев А.С. Исследования по синтаксису узб. языка. Ташкент, Изд. «ФАН», 1968, с. 78

-ır\ -er, (-ar\ -ər), -r: kəyır vaktı, kiler kən, kuyar ırın (tat.)

-ası\ -əse (-ıysı\ -ise): kaytası yollar, barası jir (tat.)

-açak\ -əçək (-yaçak\ -yəçək): sörəçək jirqə, kitəçək koşlar (tat.)

Türkmən dilində:

-dık, -dik (fonetik variantları -tık, -tik, -tuk, -tük; -sık, -suk, -sük) forması: sürdüqim dövran, okadıqım kitap. Şu çek-diqim axı - zarım kaydadur?

-miş, -miş (fonetik variantları -muş, -müs; -mıs, -mis, -mus, -müs) forması: qurulmuş dükən, qurlan dükən, açılmış qül - açılan qül.

-qan, -qen -an, -en (inkar forması -maqan, -meqen; - man, -mən; -madık, -medik): kılqan iş, açılmaqan ter, doyman yiqid və s.

-qan feli sifət göstəricisi qədim özbək, yeni özbək, uyğur, qazax, qırğız və s. türk dillərində geniş işlədilir. Mahmud Kahğarının «Divan»ında -an forması ilə paralel olaraq -qan variantı da işlədilmişdir. Türkmən dilinin dialektlərində -on, -ön, -ən fonetik variantı da işlədilir.¹⁹⁶

Bir sıra türk dillərində - qan - an indiki zaman feli sifətini əmələ gətirir. Məs.: çuvaş dilində: esleken, kilen; türk dilində: yazan, gelen.

Müasir türkmən dilində -maqan, - meqen forması deyil, inkarda -man, - mən işlədilir: qarrıyan avlar, qörmeyen qurd.

-a (-e) - dur - qan forması. Bu forma analitik yolla XIX əsrə aid türkmən abidələrində feli sifət düzəltmişdir. Müasir türkmən dilində bu forma arxaikləşərək sıradan çıxmışdır. Bu forma mənşə etibarlı ilə -a, -e və durmaq feli bağlamasından üstəgəl -qan keçmiş zaman feli sifətindən törəmişdir¹⁹⁷. Bir çox türk dillərində bu forma aktiv variantlarla işlənir: -a, -i -diqan

¹⁹⁶ Мухиев Х. Түркмен дилиннə нəхур диалекти. Канд. diss. Ашқабат, 1959, s. 160; Nartiev N. Түркмен дилиннə сарык диалекти. Çərјев, 1959, s. 146

¹⁹⁷ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948, с. 191

(özbək dilində); -a (-e) -y - torqan (başqırd dilində); -a (-e) -y - tuqun (qaraqalpaq dilində); -a (-y) -di (-r) -qan (uyğur dilində) və s. Bu formalar mənşəcə -qan, -qen forması ilə sıx bağlıdır.

Feli sifətin özbək dilində aktiv formaları -qan, -diqan, - yetqan; qeyri-aktiv formaları isə -qusi, -(u) vçi, -(a) jak morfem göstəriciləridir. Sonuncular özbək dilində az işlədilir. Feli sifət şəkilçilərinin özbək dilində diaxron formaları isə bunlardır: -qu, -indi, -asi, -dik, -ağon, -mokçi.

«Причастия в турецком языке, как и в других языках, представляют собой производную форму глагола, которая выражает динамический или процессуальный признак предмета»¹⁹⁸.

Türkologiyada feli sifətin iki tipi təsnif edilir: qrammatik semantik əlaməti və funksional əlaməti. Bu planda feli sifətin aşağıdakı morfoloji göstəriciləri vardır:

Tarixi feli sifət formaları, indiki və keçmiş zamanın semantikasını saxlayan formalar -yor, -dı. Bu formalar qrammatik semantik planda olanlardır.

Funksional planda isə feli sifətin oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı formaları mövcuddur:

1) təyin və xəbər funksiyasında çıxış edən feli sifət göstəriciləri: -ar, -mış, -acak.

2) yalnız təyin funksiyasında çıxış edən feli sifət göstəriciləri: -an, -dik.

3) tarixi feli sifət formaları, ancaq xəbər vəziyyətində çıxış edən formalar: -yor, -dı.

Karluq qrupuna daxil olan özbək dilində -gan -qan, -ken variantlarında çıxış edir. Məs.: ukiqan (oxuyan), taklif etqan (təklif edən); ukilqan (kitab), keladiqan (poezd), birqa işlaşqan (kişilər), bollarni ükitqan (usta)

¹⁹⁸ Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. Москва, 1984, с. 37

-gan feli sifət forması uyğur - oğuz qrupu türk dillərində, məsələn, tuvin dilində indiki və keçmiş zaman mənalarını ifadə edir: ol çıtkan teve.

Altay dilərinə daxil olan oyrot dilində -gan morfoloji göstəricisinin variantları bunlardır: -kan, -ken (tutkan, keçken), -qan, -qen (barqan, kelqen), -kon, -kön, -qon, -qön.¹⁹⁹

Türk dilində «çürümək» felindən «çürümüş elma», «kaynamak» felindən «kaynanmış su», «eskimek» felindən «eskimiş kitap», «ölmək» felindən «ölmüş aslan», «okumak» felindən «okumuş adam» feli sifət birləşmələri əmələ gətirmək olur. Bunu digər oğuz dillərinə də aid etmək olar.

-gan feli sifət forması türk dillərində fonetik variantları çoxdur. Məs.: karaim dilində: -ğan, -qян, -kan, -xan, -qan, -qen, -kan, -ken; alqan -kelqen; Menmen ol kisi, kerqen kıyını.

Qaraçay - balkar dilində: -qъan, -xan, -nan, -qen, -nen; Ol teqseqen djaş kimdi? Narsanaqa barqan Adam djokmudu bılayda?²⁰⁰

-gan feli sifət forması və onun variantları - -kan, -kən, -qan, -qən başqırd dilində ən məhsuldar göstərici kimi qeyd olunur. -qan, -qən indiki və gələcək zaman mənasını ifadə edir: Məs.: Əsəhen rənyeten, karqış alqan Keşe yəlseı almay şul.

Noqay dilində -qan şəkilçili söz substantivləqir: At aяqan яяв kalar; Şakırqanqa bar, şakkannan kaş (at. sözü)

Feli bağlama. Türk dillərində feili bağlamaların unikal formaları fel və zərfin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirib. Sözügedən dillərdə feli bağlama göstəriciləri çoxdur, bu formaların semantikasını da cürbəcürdür, həmin məna cümlənin ümumi mənası ilə bağlı olur.

Bu kateqoriya qırğız dilində «çakçıl» termini ilə ifadə olunur. Felin əsas formalarından biridir. Hərəkətin digər

¹⁹⁹ Машадиева А.Э. Сравнительно-исторический анализ причастной формы на -эан\-ан в тюркских языках.-Избранные вопросы современной наука. Монография. Издательство «Перо», Москва 2011, с.215 (194-223)

²⁰⁰ Урисбиев И.Х. Спряжение глагола в карачаево - балкарском языке. Черкесск, 1963, с.62

hərəkətlərlə münasibəti bu formalarla ifadəsini tapır. Məs.: kaldırıp kaytu, kölə - kölə söyləü, kaytkaç belü (tat.), u yura - yura çarçadı, u kula - kula süzladi, erkin çolni kürğaç uninq oldıqə keldi; paxtani terib çikkaç uni oftobqa yeyiş kerak.

-inca, -qunça, -kunça: *bakınca, dönünce, gidince, görünce, kalkınca, ölünce (türk)*; sovuk tuşqunça biz xosilni yiğib oldik; kampir çoy kaynaqunça mexmonlar bilan qaplaşdı.

-i: Erkin ukiqani keldi. Vali çoy olqani ketdi.

-qali:, -kali: paxta terqali keldik.

Türk dillərində feli bağlama formaları aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşır:

-ib, -ib, -ub, -üb; -ır, -ip, -up, -üp -ep -p; -ça, -çe, -an, -ən, -on, -ön: Tut aqajın astına barıp oturardı. Köpçülüqin önündə ayboqdaşlıqını qurup oturardı. (türkm.), pışıldap söyləşü, kizənep - kizənep, bərelep - suqılıp (tat.)

Türkmən dilində -ıp, -ip formasının funksiyasını -aqada, -əqədə şəkilçisi yerinə yetirir: Oraz mekdepden *qeləqədə (qelip)*, qazet okamaqa başladı. Onson kitabı partanın içindən *çıkaraqada (çıkariq)* qörkezdim.

-lap, -lep: onlap, otuzlap, kırklap (türkm.)

-yıp, -yip: Kimdir rexm eyleyip soran xalımnı? Bozuk könlüm erkin yıkıp baradır. Jan xuruca qelip, qaynayıp joşdum (türkm.)

-araq, -ərək: Adam demaa erin yok! - ekledi o yumruunu *sallayarak*, da qitti Köseliya (N.Baboqlu); - Na ta çeketmer, - dedi o *savaşarak* qöstersin...(N.Baboqlu)

-anda, -əndə: *alanda, sevəndə, istəyəndə, söz verəndə (azərb.)*

-dıqda, -dikdə, -duqda, -dukdə: *aldıqda, gördükdə, sevdiqdə (azərb.)*

-inca, -incə, -unca, - üncə: *qaçınca, tutunca, oxuyunca (azərb.)*

-alı, -əli: başlayalı beri, bildim bileli, çikalı, gideli. Geleli, ayrılalı, çıktık çikalı (türk), öləli, qazalı, sevəli (azərb.)

-madan, -mədən: başlamadan, gəlmədən, oxumadan (azərb.), okumadan urmadan, dinləmeden (türk), önündən (N.Baboqlu); Butakım sayıqlarkan, Kirana xiç denəmedi, nija qeçdi aqlınja *sayıqlamaktan* xızlı lafetməyə (N.Baboqlu)

-may, -mey, -mayın, -meyin: Ey yaranlar, yıqlamayın neyləyin. Qam dumanı basıp, qarıp könlümni. Qöz yaşın saklamay döküp baradır (türkm.)

-iban, -ibən, -uban, -übən, -ban, -bən, -(pan, -pən): Yüreqe mövç urup, *doluban daşdı*, Bir ıyarat boldı, ana xem düşdüm (Maqtımku. Saylanan eserlər)

-kən, -ərkən, -iken: alırken, dinlerken, gezerken, konuşurken, yazarken, durulacak iken (türk), danışarkən, gülərkən, qaçarkən (azərb.)

-dıkca, -dikcə: baktıkca, çalıştıkca, gittikcə, okuduqca, yürüdükcə (türk), aldıqca, yaşadıqca, ömür sürdükcə (azərb.)

-ar, -ər, -maz, -məz: alar - almaz, gələr - gəlməz (azərb.)

-a, -ə; -ıy, -i: duradura janım çıkdı; bara - bara barjak erine etdiler, aqlay - aqlay qözleri çişip qıdıdır. (türkm.); sanay sanıy, söyləy söyli, tuktıy - tuktıy (tat.), koşa koşa, söylene söylene, güle güle, oynaya oynaya (türk), qaça - qaça, dolana - dolana (azərb.)

-qaç\ -qəç, -kaç \ -kəç: batır bulqaç, atqaç top (tat.)

-qançı\ -qənçe, -kançı\ -kənçe: talqançı kürsəm, kümel-qənçe ozat (tat.)

-ışlıy\ -eşli: kaytışlıy kerü, barışlıy kerep (tat.)

-qanlı, -qenli, -xanlı, -kanlı:

-day, -dey:

-qaç, -qəç, -kaç, -kəç:

-qançı, -qənçe, -kançı, -kənçe:

-makançı, -məqənçi (tat.)

-qalı, -qeli, -kalı, keli:

-qanlay, -qenley

O **çalarkan**, istedim Kiranaya nesitydi danışayım, ama yoktu nija, karı pak qöz - kulak olmuştu (Nikolay Baboqlu. Bujak ejelleri. Literatura artitstikg», Kişinev, 1979, s.39); Ama

nasıl adam o, evdə da dinnenməktə **bulunarkan** xep düşüner bolnitsada işinə. (s.41)

O k a ç a r a j ı k (qaçaraq) qirdi içeri, aldı bir başka iy (N.B.), Q i d ə r k a n, söölənirdi kendi kendinə (N.B.), Məsdər şəkilçisindən sonra -lər şəkilçisinin işlənməsi: Arta kalsın bu düşünməklər (N.B.). T. S a r a r k e n kalbimi hasret sancısı, A ğ l a p r k e n içimi hicran acısı (Ali Sevim), Ama işte d ö n e r k e n ne olduysa oldu. Arabasının yanında o t u r u r k e n birden yere yuvarlandım (İsmail Ali Sarar). T. Anasının ölüsünü bir merdivene b a ğ l a y a r a k qetirmişlerdi (Seyfettin Başçılar).T. İki yüz yedi numaralı odaya g e l i n c e önce durdum (Suat Encüllü)

Qaqauz dilində çox vaxt feli bağlamalar cümlənin əvvəlində işlənir. Məs.: Q i d a r k ə n, söölənirdi kendi kendinə. D ü ş ü n m e k t a n var nasıl deli olasın (N.Baboqlu); V a r ı n j a adımız da diyışildi (N.B.)

Onları seyredərkən «Bu ne güzellik, bu ne canlılık Tanrım!» diye mırıldanıyordum (A.Turan Ofzaloğlu),... biz Türklərin arasından keçərkən beni görüyor; yanıma geliyor gülümseyerek, sağ kolumu tutup «Bir Kanuni Süleyman yaz» diyor ve uzaklaşıyor (A.Turan Oflazoğlu). Kızının sesinde qittikce artan sinirli titrəşimlərdən ürküp daha fazla açılmadı Atiye Hanım (Savahat Emir)

ZƏRF

Zərf türk dillərində qədim kateqoriyalardandır. Bu söz kateqoriyasının inkişaf yolu müasir dövrə qədər kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri ilə xarakterizə oluna bilər. Türk dillərində zərfin özünəməxsus leksik - semantik və morfoloji - sintaktik xüsusiyyətləri vardır.

Türk dillərində bir əsas nitq hissəsi kimi zərfin semantik, sözyaratma, morfoloji və sintaktik əlamətləri mövcuddur. Zərflər həmçinin bəzi türk dillərində leksik - semantik dərəcələrə, funksional - semantik qruplara ayrılır.

Zərfin mənşəyinə görə təsnifi göstərir ki, ilkin dövrlərdə mövcud olan zərflər sonradan öz şəklini qismən dəyişmişdir. Məs.: müqayisə et: *inde - endi - indi; ertde - erte - irte - ertde - ertə; kundiz - qjundjüz - kundiz - köndez - kjundjüz - gündüz* və s.

Zərfin özünəməxsus morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri vardır. Zərf formasına, funksiya və mənalara görə türk dillərində stabilləşmiş və müstəqil nitq hissəsi statusu qazana bilmiş, isim və sifətdən ayrılmışdır.

«Zərf» türk dillərində «rəvəş» (tat.), qırğız dilində «tak-tooç» terminləri ilə ifadə olunur. Zərf prosesual olmayan əlamətləri ifadə edir. Türk dillərində zərf haqqında xüsusi monoqrafik araşdırmalar yazılmış, bu sahədə L.Xaritonovun, A.İskakovun, S.Fuzailovun, S.Davletovun, X.Qafurovanın, O.Camaləddinovun, Ə.Şükürovun, S.Qoçiyevanın, M.Qiyasbəylinin, Ə.Quliyevin tədqiqatları məlumdur. Bu işlərin çoxunda zərfin təhlili daha çox təsviri xarakter daşımış, amma tarixi – müqayisəli aspektlərdə də faktik materiallar tədqiqata cəlb edilmişdir.²⁰¹

²⁰¹ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 1974; Шукторов А.Дж. Наречие в азербайджанском языке. Автореф. дис...канд. филол. наук. Баку, 1966; Гочияева С.Наречие в карачаево-балкарском языке. Автореф.дис...канд.филол.наук. Баку, 1968; Гулиев А. Наречие в тюркских языках юго-западной группы. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1983.

N.K.Dmitriyev yazır: «Для тюркских языков - это тот фокус, в котором скрещиваются различные проекции имен (существительные, числительные, местоимения) и глагола, и отчетливая характеристика которого неминуемо должна пролить свет на всю проблему о частях речи»²⁰².

S.Qoçiyevanın namizədlik dissertasiyasında qaraçay - balkar dilinin zərfləri qırçaq qrupu türk dillərinin zərfləri ilə müqayisə edilir. Müəllif 100 zərfin 16 türk dillərində uyğun və ümumi əlamətlərə malik olduğunu aşkar etmişdir.

Zərfdüzəltmədə ümumi sistem şəkilçilərə görə müəyyən-lənmişdir: - ça (q - qalp.), -ça, -çe (tat.), -ça (başq.), -şa, -şe (q - qalp.), -ça, -çe (kum.), -şa, -şe (noq.), -lau, -leu (q - qalp.), -lay, -leu, -day, -dəy, -tay, -təy (tat.), tın, -tın (q - qalp.), -tın, -ten (tat.), garu, -keri (q.qalp.), -rı, -re (tat.), -çı, -çi, -karı, -keri, -qarı (qaz.), -rı, -ri (kum.), -karı, -qarı, -qarı, -ri (noq.); -lay, -ça, -tın (kum.)

Nümunələr: Nerda o sokak? Nerda var nica, nerda da yok nica (qaq.), nica bu iş oldu? (qaq.), yaprın; yaarın sabaa (qaq.), -ça: yakutça; yavaş - yavaş, yavaş beygi (qaq.)

Azərbaycan dilində zərf düzəldən -casına şəkilçisi qaqauz-larda ça - şəklində ifadə olunur. Məsələn, müqayisə et: düşmən-cəsinə - düşmanca, dostcasına – dostca.

-dan, -dən: Yaamur çeketti birdan; o yaper üç iş birdan (qaq.)

Funksional ümümlilik zərfin cümlədəki rolu ilə müəyyən-ləşir. Yəni zərf hər zaman zərflik funksiyasını yerinə yetirir; zərf cümlədə digər sözlərlə yanaşma əlaqəsinə girir.

Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərində zərf özünəməxsus leksik-semantik və morfoloji inkişaf prosesi keçirmiş-dir. Ümumtürkoloji səciyyə daşıyan zərflər qədimliyi ilə seçilir. Temporal zərflər (bayaq, bildir, birigün, bugün, dün\dünən, ertə, ertir, erkən, indi\şimdi, ikinci, yarın, yenə, öylə, tez, burun və s.)

²⁰² Дмитриев Н.К. Наречия места в турецком языке. «Памяти академика Л.В.Щербы». М., 1951, с. 154

üstünlük təşkil etmişdir. Ümumtürk mənşəli zərflər, məsələn, bayaq (azərb.), bayak (türk), bayak (türkm.) qaqaüz dilinə rast gəlinmir. Qədim türk dilindəki b a y a sözündən törəmişdir: Bayaq kəndin yuxarisından ağlaşma səsi eşidildi (danışıqdan) (azərb.), Bayak bir şaqalı urup, benisini pıtratdım (Türkmen dilinin sözlüqi)

Quşluq zərfinə tarixən Azərbaycan dilində təsadüf olunduğu halda, müasir dillərindən türk (kuşluk), türkmən (quşluk), qaqaüz (kuşluk) dillərində rast gəlirik. Məs.: (Q) Şofron qün ayırıldı erdan yavaş - yavaş kuşlaa yaklaşıp... (S.Kuruoqlu)

Oğuz və qıpçaq dillərində e r t ə, tez (tiz), yuxarı (yukarı, ekarı, joqarı və s.) bəzi fonetik fərqlənmələrlə müştərək işlənir.

Öz ümumi leksik-qrammatik tərkibinə görə zərflər türk dillərində sifətə yaxındır. Məsələn, müqayisə et: yaxşı keşe (yaxşı adam) - yaxşı yaşəü (yaxşı yaşamaq), turı sızık (düz xətt) - turı baru (düz getmək), küp keşe (çox adam) - küp yörü (çox getmək) və s. Nümunələr tatar dilinə aiddir, Azərbaycan dilinə tərcüməsi isə mötərizə içərisində verilmişdir.

Zərf, əsasən, sintaktik quruluşda zərfliyin funksiyasını yerinə yetirir. Məs.: Ul irtəqə də şulay ber - ike jır jırlap uzar, bersekönqə də (M.Məhdiev) (tat.), Onnan sonq birden kovip kette, kutırıp yaqalarinnan şıqadı...(noq.), Ol yaş zamanındok esli adamlar bulan birqe koy sirivleni uzata, biçen çalıvda, binalar kuruvda daim ortakçılık ete qelqen (kum.), Men epten basıp birneşe adam ilqeri jurip edip, temir kabırqaza barıp tireldim (qaz.) Tere bilaqa kezyu - kezyu karab, keb xınçmınç da etqendi (q - qalp.)

Neyse alın yazımız Ama gec, ama erken... Kini nefreti bırak Çık yola sabah erken... (Ahmet Tufan Şentürk)

Bir de uykuyla uyanıklık arasında sık s ı k, derinden derine, nerden qeldiği bilirsiz «Göç...Göç!» fısıltıları duyuyormuş (Savahat Emir)

Zərf xəbəri də funksionallaşdırır: Anın yolu erak tüqel ide (K.Nəjmi) (tat.)

Müasir türk dillərində zərfin leksik tərkibi belədir: eş, bik, az, son, qel, yuri, irtə, kinət, şəp, elek, haman, xəzer, ellarça, kıskaçə, bötenləy, vakıt - vakıt, qomer - qomerqə, berkön, tönen, köçke, inde (tat.)

Müasir türk dillərində zərfin məna növləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

1. Təyin zərfləri. Bunlara aiddir: hərəkətin tərzini, ölçü və dərəcəsinə ifadə edən zərflər: tiz, əkren, tın, berqə, rusça, köndəqəçə; bik, şaktıy, az, beraz, küp (çox), ozak (uzaq), baytak, köne - töne (tat.)

2. Zaman zərfləri. Bunlara aiddir: hərəkətin yerini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirən zərflər: dün, demin, önçə, şimdi, hemen, bugün, şu anda, henüz, derhal, çabuk, yarın, sonra, ilkönce, bir zamanlar, eskiden, akşama kadar, yarım saatte bir (türk), indi, dünən, sabah, tez, geç (azərb.), akşam, akşama, akşamları, akşama doğru, akşamleyin, akşam üstü, akşam vakti, erken, gece, sabahleyin, şimdi, şimdilik, şu anda, yaza doğru, yazın, yıllardır, yıllar yılı (türk.), erak, yakın, yuqarı, tübən (aşağı), yanəşə (yanaşı); xəzer, irtəqə, büqen, kiçə (gecə), biel (buil), bıltır (bildir), köndez, irtən, kışın, başta, berazdan, küptən; yuri, yukka, buşka, ərəmçə, tikkə, zayaqa, tikməqə (tat.), *Bir qün bir qejə* işlə xep okadar da evdə (qaq. N.Baboqlu); *Tizzən* teqe yar simendə katı bəreleş tokanıp kitte (başq. R.Xakimov); doim (daimi), kundan - kunqa (gündən - günə), kun oralab (özb.), önce, sonra, gücük (şubat, pazartesi, salı\sali, çarşamba, perşembə, cumaa, cumeertesi\cumaertemi\cumertesi, pazar (qaq.), buqun, tanqala (sabah), qeçe (gecə), qündüz (kum.)

3. Yer və yön zərfləri: içeri, dışarı, aşağı, yukarı, ileri, geri, öte, beri (türk); uzaq, yaxın, orta (azərb.), arasında, ardında, arkadan, arkasında, aşağı, aşağıda, baştan aşağı, boydan boya, burada, dışarıda, dışarıya doğru, derinden, geri, geride, geriye doğru, geri geri, gerisin geri, içeri, içeriye doğru, ileri doğru, ileri geri, orada, öbür tarafta, önde, önünde, öne doğru, tepeden tırnağa, yanda, yanında, yan yana, yer yer, yukarı, yukarıda, uzak, uzakta, uzaktan...(türk), yuxarı, aşağı, ön, içeri

(azərb.)...burayı qeldiynan, ani var bir laf, dinnenardi teninnan xem kefinnan (qaq. N.Baboqlu); *Ə tübəndə* tayış - tınhız ğına Ağizel ağıp yata (M.Taji); olğa, nari - beri, pastda, (özb.), aşaa, beeri, buyanı, dışarı, geeri, ileri, oyanı, yukarı (qaq.), onda, munda, onqda, solda, alqa (kum.)

Nümunələr: Bu oçrakta qitlerçılarnın k ö n d e z d ə , i r t ə d ə höjüm itülərə mömkin (Q. Əpsələmov); Kiləçəktə bireləse şuşı soraularqa javap ezləp o z a k utırdık (Q.Bəşirov) (tat.)

4.Tərz zərfləri: olay, yanqıdan, birden, başdan - ayake (kum.), yavaş, asta, cəld, qəflətən, birdən (azərb.), ağır, apansız, asla, aynen, benim için, beraber, beraberce, birden, böylesine, birdenbire, böyle, böylece, bundan dolayı, bu yüzden, büsbütün, çabucak, dikkatle, doğru, doğruca, öyle, öylece, kesinlikle, sadece, sessizce, sık sık, şöyle, şöylece, şübhəsiz, tamamen, tamamiyla, yavaş, zaten...(türk), Oşo urında hüzzə *kırka* özzö (S.Aqış); aranq, darrov, birdan, yaşirinça, tasodifan (özb.)

5.Miqdar (kəmiyyət) zərfləri: çox, xeyli, dəfələrlə (azərb.), az, çok, az çok, azıcık, aşağı yukarı, biraz, daha, defalarca, ekseri, ekseriya, eksik, en, epey, epeyce, fazla, fazlasıyla, fevkalade, gayet, hiç, kadar, kismen, son derece...(türk)

6.Sual zərfləri: hani, nasıl, ne. Ne denli, ne biçim, neden, nerede, nereden, ne kadar, nice (türk)

7.Ölçü və dərəcə zərfləri: Həübən közqölö harayza tıyğan-üskən erzərən kürqəs, *uğata* aşkınğan (folk.); taği, talay, unça - munça, taxminan (özb.); az, kep (çox), bir keren (dəfə), xıylı (çox) (kum.)

8.Məqsəd və dərəcə zərfləri: Eqəttər uğa *yurıy* yol birməs ösön kuzğalmanılar (X.Davletşina); kastedan (qəsdən), jürttaqa (özb.), boqiuna, açuvqa (kum.)

Tarixi zərflərin qalıqları türk və qaqauz dillərində müşahidə olunur. Məs.: T.Bir an kapıyı açıp d ı ş a r ı fırlamak, koşmak koşmak kendini ırmağa bırakmak istemişti (S.Başçılar)

Qaraçay - balkar dilində: alqa, alda, artka, artda, ataladan, kışda, djazda, kyuzde, birqe və s.

-ça, -çe şəkilçili zərflər: kumukça, tülküçə (kum.), adamça, malkarça, kuşça, Bekbolatça, Kazımça, sabiyça, frontdaça, kinodaça, askerdeça, soldatdança: Atasın men yoltyurqença, ol manqa bılay ters nek karaydı? Osman bizni tanımaqança etib aylanadı və s. (qaraçay - balkar)

Qaraçay - balkar dilində məhsuldar zərf düzəldən -lay, -ley, -day, -dey şəkilçisinə oğuz dillərinə rast gəlmək olmur. Məs.: temirdey (dəmir kimi), mallay, saulay temirça (dəmir kimi), qazax dilində «kustay uşadı» (quş kimi uçdu). Həmin şəkilçi ilə yaranan zərflər qaraçay - balkar və qazax dillərində kalay? Sualına cavab verir. Məs.: Aubekir entda bek djalay turadı.

Kumık dilində -day, -dey şəkilçili zərflər: kuşday (quş kimi), tavday (dağ kimi)

Kumık dilində -lay, -ley: bulay (belə), olay (belə), -layın, -leyin: yulduzlayın, tülküleyin və s.

Leksik yolla, adverbiallaşma nəticəsində yaranmış zərflər: yaxşı, yaman (kum.)

Sintaktik yolla yarananlar: bir gün (birqün), bu yıl (bu il), bir vakti (bir vaxt), tüneqün (axşam), birisiqün (birisi gün), biraz (bir az) yıllar bulan (kum.)

Morfoloji-sintaktik yolla: alqa, artıda, karanqıda, çalkasından, yırakda, kışda (kum.)

Türk dillərində zərf feili bağlama ilə birləşir: tez alıb (tez alıb), bek ura turup.

Bu dillərdə zərf feili sifətlə birləşir: bek çabaqan, çalt seyleyqen, arie yırlayqan (kum.)

Həmin dillərdə zərf məsdərlə birləşir: yaxşı yazmaq, түпдө олтурмақа (kum.)²⁰³

Mürəkkəb zərflər: bu+kyun (bugün), b bu+saqat, ir+sikyuç, birsi+ kyun, bıl+dır, keçə arası, bir djerde, bir djol, bir keziude (qaraçay - balkar); bu yıl, birqün, bir vakti (kum.)

²⁰³ Гасайнаева Э.З. Наречие в кумыкском языке. Автореф. дис...канд.филол.наук. Махачкала, 2002

Zərfin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, ümumilik bu nitq hissəsinin də leksik - semantik mənalarda, morfoloji strukturunda və funksionallığında özünü göstərir.

Zərflər həmişə inkişafda olmuş, fərqli formalar qazanmışdır. Məsələn, «arka» zərfi inkişaf nəticəsində arxa, arxada, arxadan (Azərb.), artınan, artında, artta, artkı, jakta (qırğ.), kiyininde (alt.), sonunda, sonunan, artında, artta (qaz.), orkasidan, keyinidən, orkasida, ketida (özb.), ızdan, ızında, ızda (türkm.)

Türk dillərinin inkişafı prosesində zərflərin forma cəhətdən şəkildərlə, müxtəlif halları ifadə edən ölü formalarla və mürəkkəb quruluşda təzahür etmişlər.

Zərfin mənşəyinə görə təsnifində ilkin və düzəltmə formalar qeyd olunmuşdur. İlkin zərflərə misal olaraq, az, burun, irtə, köndez, kup (çox) və s. Belə zərflər tədqiqat əsərlərində «xüsusi zərflər» adlandırılmışdır²⁰⁴

Morfoloji planda zərf digər nitq hissələrindən fərqlənir. Onun türk dillərində özünəməxsus şəkildələri vardır: *-ca\ -cə, -lay\ -ləy, -lata\ -lətə* (başq.)

Türk dillərində 90-a yaxın kök zərflər vardır: az, bik (çox), qel (həmişə), kinət (birdən), kəm (az), teüəl (dəqiq), inde, irtə, kire, yuğarı (başq.)

Bəzi zərflər alət halı olan qədim arxaik formalar əsasında əmələ gəlmişdir. Həmin forma: *-in (-un)*. Məs.: özbək dilində *ezin* (yayın), *kişin* (qışın), *oldin*, *keyin*, *keçkürün* (axşam)

İstiqamət halı əsasında da zərflər yaradılmışdır: *bekorqa*, *tikka*, *birqa*, *birdaniqa*, *ertaqa*, *ertasiqa*, *indinqa*, *ünqqa* (özb.)

Böyük qrup zərflər çıxışlıq hal forması əsasında yaradılmışdır: *çından*, *zimdan*, *sirtan*, *ilqaridan* (irəlidən) (özb.)

Yerlik hal şəkildəsi əsasında yaranan zərflər də vardır: *buekda* (burada), *pastda* (aşağıda), *tubanda* (aşağıda), *uzokda* (uzaqda), *yozda* (yayda) (özb.)

²⁰⁴ Гочияева С.А. Наречие в карачаево - балкарском языке (В сравнении с некоторыми языками кыпчакской группы). АКД, Баку, 1968, с. 15

Qədim istiqamət halının şəkilçisi - ğar\ - qəre (müqayisə et: qədim türk dillərində joqaru, ügarü (uyğ.), ilqiri, jukiri zərfin mənasını özündə əks etdirmişdir. Arı, bire, kure sözlərinin tərkibindəki -rı, -re göstəricisinin qədim istiqamət halı olduğunu göstərmişlər. a - , bi, - ki refleksləri ilkin kök morfemlərdir, sonradan fonetik dəyişmələr baş vermişdir. İr, il, yuk elementləri ilə irtə (ertə), ileri (irəli), ilk, ilqari (özb.) yuğarı (yuxarı), yük-sək, yokuş zərfləri əmələ gəlmişdir.

Müqayisə edilən müasir türk dillərində zərf düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-ca, -cə. Bu şəkilçinin mənşəyinin «çağ» (zaman) sözü ilə bağlılığı göstərilir: frontca, yanqica (yenicə), eskica, boşkaca, bolalarca, yillarca (illərcə)²⁰⁵

Məhsuldar zərf düzəldən formadır, iki görünüşdədir: bayramca, zamanca, tatarca, balalarca, dustarca, xujalarca (başq.)

-lay, -ləy: *buşlay (pulsuz), yaşləy, seyləy, tirələy, buylay, ortalay, böqönqölöy, barışlay, karanğılay, bötönləy, totoşlay* (başq.). Zərf düzəldən bu qrammatik göstəriciyə oğuz dillərində rast gəlmək olmur.

-lata, -lətə: aksalata, aşıklata, iqenlətə, naturalata, onlata (unlu), əyberlətə, seylətə (başq.)

-lap, -ləp: azlap, aznalat, berəmləp, detalləp, təülət, işləp (başq.)

-rok: tezrok, küprok, boşqaçorok, ilqarirok (özb.)

Özbək dilində *-lik* şəkilçili isimlə *bilan* qoşması birləşərək zərf əmələ gətirir. Məs.: *uyatcanlik bilan, keskinlik bilan, sabirsizlik bilan, asğalik bilan.*

Həmin dildə bir sıra zərf böyi qoşması vasitəsilə yaradılmışdır: *kun buyi, yoz buyi* və s.

-an: kisman (qismən), umuman (ümumən), taxminan (təxminən), odatan (adətən), tamoman (tamamən), şaxsan (şəxsən)

²⁰⁵ Узбекского-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1959, с.698

Təkrar zərflər: Belə zərflər müqayisə olunan türk dillərində reduplikasiya yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bunların tam təkrarlarına rast gəlmək olur: *vakit - vakıt, kat - kat, öyköm - öyköm, berər - berər, bişər - bişər, başka - başka, siltır - siltır* (başq.)

Təkrar olunan zərflər fonomorfoloji dəyişmələrə də məruz qalmışdır: *az - maz, səhər - məhər, vaxt - bivax* (azərb.), *yillar - yillar, sənələr - sənələr* (türk.), *az - maz, almaş - tilməş, aşık - boşok, öçtən - möçtən* (başq.); *tüp - түp, kop - kop, yakka - yakka, boşka - boşka, bir - bir, bitta - bitta* (bittə - bittə), *asta - asta, bazan - bazan* (bəzən - bəzən), *kayta - kayta* (özb.)

Oçikdan - oçik (açıqdan - açığa) yildan - yil (qa) (ildən - ilə) tipli təkrar zərflərə də müqayisə olunan türk dillərində rast gəlmək olur.

Qoşa zərflər: *azmı - küpme, topa - bara* (başq.), *asta - sekin* (sekin - asta), *tun - kun, uzil - kesil, ertə - keç, tükis - tuqal, ora - sira* (arasıra), *ança - munca* (özb.)

-ri) -ru) arxaik istiqamət halı ilə zərflər yaradılmışdır: *yuxari* (yokari). Özbək dilində «yokari məktəb», «şoxona diboslar» birləşməsində *yukori*, şoxona sözləri zərf deyil, sifətdir. Belə qüsurlara lüğətlərdə təsadüf olunur.

Mürəkkəb zərflər: *bıyıl, oşo arala, ara - tirə* (ara - bərə), *unan - bınan* (ondan - bundan), *yəyen - kışın* (yay - qış), *könözrn* (gün uzununu), *baştübən* (başdan - ayağa), *üz - ara* (özaramızda), *bıyıl* (bu il), *his vaxıt* (heç vaxt), *ber vakt* (bir vaxt), *kön hayın* (günbəgün) (başq.)

Türk dillərində adverbiallaşma-konversiya nəticəsində də zərflər formalaşır, yəni funksionallaşır. Təxminən 70 leksik-qrammatik omonimin belə yarandığı hallar mövcuddur: *Yakşı hüç taştı ıretə. Yılğa aryağınan hirək kenə urman başlana. Kartıftı hirək ultırtkandar* (başq.)

Türk dillərində arxaik hal forması -an -n, -ın -en şəkilçisi öz izini *yəyen* (yayın), *kisen* (axşam), *tönön* (gecə), *kırın*, *öçtən* sözlərinin tərkibində saxlamışdır.

Adverbiallaşma yolu ilə türk dillərində *baştan* (başdan), *töndə* (gündə), *ğəməldə* (əməldə), *bında* (bunda), *vakıtında* (vax-

tında), vaxıt (vaxt), zaman, zamanında, borondan (çoxdan), be (bir), hulğa (sola), axırza (axırda), kutara (güclü), özlökhöz (fasiləsiz) irtəqə (sabah), biltür (bildir) zərfləri də formalaşmışdır.

Zərfin müqayisə dərəcələri. Bəzi türk dillərində sifət və zərfdən eyni məqsəd üçün istifadə olunur. Həmin formaları müqayisə dərəcələri və intensiv formalar yaradır. Məsələn, oğuz dillərindən fərqli olaraq, başqırd dilində zərf və sifətin müqayisə dərəcəsinə *-ırak\ -erək, -orak\ -örək, -rak\ -rək* qrammatik göstəriciləri formalaşdırır. Məs.: *az - azırak, irtə - irtərək, tiz - tizerək, ozak - ozağırak* və s. Ul hinən tizerək kilde. Ul hinə karağanda tizerək kilde. Ul hinən irtərək torzo.

İntensiv forma, yaxud keyiyyətin dəyişməsinə, şiddətlənməsini əmələ gətirmək üçün optimal ölçülərdən istifadə edilir. İntensiv formaların işləndiyi türk dillərində (məsələn, başqırd dilində) söz reduplikasiya hissələrinə ayrılır. Məs.: *arı - ap - arı, kapıl - kap - kapıl, az - ap - az, irtə - ip - irtə.*

Zərfin sintaktik funksiyası. Zərf bütün türk dillərində zərflük funksiyasını yerinə yetirir.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

QOŞMA

Müstəqil leksik mənası olmayan köməkçi nitq hissələri sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqələrin məna çalarlarının əmələ gəlməsinə xidmət göstərir. Onların özləri isə müstəqil olaraq heç bir məna ifadə etmir.

Bu əsərdə köməkçi nitq hissələrinin hər birinin təhlilinə prinsipial yeni elmi mövqedən yanaşılmış, müqayisəli aspektdə onların hər birinin mənşəyinə, struktur və funksional, leksik-semantik əlamətlərinə toxunulmuşdur. Eləcə də, hər bir dildə həmin sözlərin tərkibi və təsnifi nəzərə alınmışdır. Bundan əlavə, həmin sözlərin sintaktik funksiyası da nəzərdən keçirilmişdir. Ən başlıcası isə həmin sözlərin morfoloji-sintaktik kateqoriya olduğu təyin edilmiş, cümlə və mətn sintaksisindəki «fəaliyyəti» əsaslandırılmışdır.

Predikativ sözlər. Predikativ sözlər hərəkətsiz, durğun vəziyyəti ifadə edir, sintaktik quruluşda cümlənin ekvivalenti kimi işləyir.

Türk dillərində predikativ sözlər mənalarına görə bir neçə qrupa ayrılır: 1) ekzistensial (məişət) predikativlər: var, yox (azərb.), bar, yok (türk), modal predikativlər: mümkün, gərək (azərb.), tieş, kirək, mömkin, yarıy (tat), 3) təsdiq predikativlər: əye, şulay, şul - şul, yarıy, yarar (tat.)

Var (bar) predikativi: Dialoji nitqin cavab replikalarında var/bar daha çox istifadə olunur: - Sorular barmı? - Bar, bar! (Ş.Kamal) (tat.)- Sual varmı?- Var. (S.Əhmədli)

Yox (yuk) predikativi: - Ber qenə minutka çakırıqız, min anın apası. - Yuk, bulmıy (Q.İbrahimov) (tat),- Sualın var?-Yox. (S.Əhmədli)

Tieş predikativi: Ozaklamıy tan atarqa tieş (A.Şamov) (tat)

Gərək (kirək) predikativi: Vəqdə birqən yaş eçetkə dön-yada saf məxəbbət, kersez künel xis kirək (S. Xəkim), Heç gərək deyil (azərb.)

Mümkün (mömkün) predikativi: Çın dustan qına fayda kötü mömkün (N.İsənbət), Əlbəttə, mümkündür. (azərb.)

Yarıy predikativi: Daha bəsdir. (azərb.), Ana yatıp torırıqə yaramıy: mienə kan kilü ixtimalı bar (A.Şamov) - Yarıy (bəsdir), Aysılı senel, min riza (Q.Bəşirov) (tat.)

Tatar dilində əye, şulay\şul, şul - şul predikativliyi dialoqun cavab replikalarında geniş şəkildə işlənir. Məs.: - Dimək, frontka çıkmıyça yaramıy - Ə y e (Ş.Usmanov)

Qoşmalar müstəqil söz köklərindən təcrid olunaraq şəkilçiləşməyə doğru inkişaf prosesi keçirən və mənaca fərqlənən köməkçi nitq hissəsidir. Qoşma xüsusiyyəti qazanandan sonra onlar heç bir suala cavab vermir, müstəqil cümlə üzvü ola bilmir, yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur, müəyyən bir sözə qoşularaq həmin sözlə feil arasında sintaktik bağlılıq yaradır; sintaktik quruluşda, əsas etibarilə yerini dəyişə bilmir, sözün sonuna qoşulur, ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənən sözlərə birləşir, bundan sonra rəngarəng mənə çalarları kəsb edir.

Türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri qoşmaların mənşə baxımdan əsas söz köklərindən təcrid olunması, müstəqil mənəsi olmayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməsidir. Ona görə də türk dillərində qoşmaların indiki durumu belə səciyyələnir: ümumiyyətlə, qoşmalar həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi funksiya daşıyırlar, eyni formalı söz əsas nitq hissəsi də olur, qoşma, bağlayığı və şəkilçi kimi də funksionallaşa bilirlər.

Türk dillərində tarixən qoşmaların meydana gəlməsinin səbəblərini türkoloqlar belə şərh edirlər: «Türk məkani hallar sistemi məkan və zaman münasibətlərini incəliklə ifadə etmək gücündə deyil. Görünür, buna görə hələ ulu türkcənin ilk dövrlərində bu ehtiyacı ödəmək üçün əlavə dil vasitələrinin yaranması lazım olub.

Bu cür vasitələr qoşmalar sistemi ola bilərdi. Adətən türkoloqlar türk dillərində olan bütün qoşmaları iki kateqoriyaya ayırırlar: bilavasitə qoşma və köməkçi sözlər deyilən söz qrupu ki, bunlar başqa nitq hissələrindən təcrid olunur, qoşma funksiyasını yerinə yetirirlər - buna görə də onlara nisbi qoşmalar deyirlər. Bu iki qrup arasında hər hansı funksional fərq yoxdur. Yeganə fərq kriteriyası odur ki, bunlarla səsləşən, lakin başqa funksiyaları ifadə edən sözlər mövcuddur.²⁰⁶

«Qoşma - köməkçi söz qrupuna o sözlər daxildir ki, onlar bir tərəfdən maddi mənaya malikdir, yəni əsas nitq hissələrinə daxildir, o biri tərəfdən qoşmalar kimi sözlər arasında müxtəlif məkani, zaman və başqa məna münasibətləri ifadə edirlər».²⁰⁷

Türk dillərinin bəzilərində, məsələn, quzey qrupu türk dillərində qoşmalar «edatlar» adı altında tədqiq olunmuşdur. Edatlar-qoşmalar dillərin tamamlayıcı elementlərindən sayılır. Cümlədə qoşmaların - edatların üzərinə çox yük düşür. Necimettin Hacıemioğlunun «Türk Dilinde Edatlar» kitabında qoşmaların məna-funksional cəhətləri araşdırılmışdır.²⁰⁸ Onun kitabında isə krım-tatar, qaraçay-balkar, kumuk, tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq, noqay, qırğız dillərinin qoşmaları müqayisə olunur.

Monoqrafiyada bu dillərə məxsus edatların-qoşmaların yayılmasına, köklərinə, istifadəsinə və vəzifəsinə görə təsnifi verilir.

Maraqlıdır ki, müəllif qeyd olunan türk dillərində 221 edatın - qoşmanın işləndiyini müəyyənləşdirmişdir. Qoşmaların «yapısı» bölməsində qoşmaların kökləri etimoloji baxımdan aydınlaşdırılır, dillərdəki müxtəlif fonetik görüntülər göstərilir. «Kullanımı» (istifadəsi) adlı bölmədə qoşmaların ismin hansı hal şəkilçiləri ilə işlənməsi, qohum dillərdən alınan cümlələr

²⁰⁶ Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. (Tərcüməçi T.Hacıyev). Bakı, 2002, s. 310 (s.310-315).

²⁰⁷ Современный татарский литературный язык. М., 1969, с.324

²⁰⁸ Kaya Ercanın «Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar. Manas Yayınçılık, Elazığ, 2007, 759 s.

içərisində verilir. «Görevi» - vəzifəsi bölməsində qoşmaların işlənmə dərəcələri hər bir türk dilinin cümlələrinin içərisində dəqiqləşir.

Əsərin sonunda müqayisələrin nəticəsi olaraq göstərilir ki, bu qohum dillərdə qoşmaların 32 fərqli işlənmə cəhəti ortaya çıxmışdır. Məsələn, b a ş k a, b a ş l a p, g ö r e, i ç i n, s a y ı n, t a b a, ü s t ü n e - ü s t ü n d e - ü s t ü n d e n qoşmaları 10 dildən hamısında, a r ı, a r t ı k, b e l e n, b e r i, b u r u n, - d a y, k a d a r, k a r ş ı, u r ı n ı n a qoşmalarının 10 dilin 9 - da ortaq olduğu qeyd edilmişdir.

Türk dillərinin bir çoxunda qoşma termini «posleloqlar» termini kimi verilir. Leksik mənası olmayan, qrammatik cəhətdən dəyişməyən, adla feil, adla ad arasında qrammatik əlaqə yaradan sözlər-qoşmalar türk dillərində əsas sözlərin köməkçi sözlərə keçidi - təcridi nəticəsində formalaşmışdır. Yəni bu gün türk dillərində istifadə olunan qoşmalar inkişaf gedişində müstəqil məna daşıyan sözlərdən əmələ gəlmişdir. Etimoloji tədqiqatlar da bu fikri, əlbəttə, təsdiqləyir.

Türk dillərində qoşmalar haqqında qrammatika kitablarında və ayrıca monoqrafiyalarda danışılmış, qoşmalar hal şəkilçiləri ilə bağlı müqayisəyə cəlb olunmuş, bu baxımdan da onlar isim hallarının semantikasına dəqiqlik gətirən, tamlayıcı, köməkçi morfoloji vasitə kimi təhlil edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, qoşma tarixən müstəqil mənalı sözlərin digər nitq hissələrinə təcridi nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Yəni əvvəlcə dilin lüğət tərkibində əsas sözlər olmuş, sonradan dilin inkişafı gedişində zəruri ehtiyac nəticəsində onlar qoşmaya və digər yardımçı vasitələrə çevrilmişdir.

Ə.Şükürov yazır ki, müstəqil mənasını itirərək köməkçi qrammatik vasitəyə çevrilən və dildə yalnız qrammatik əlaqə yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirən qoşmaların inkişafı dayanmır. Bəzi qoşma dilin inkişafı prosesində tədricən şəkilçiyə çevrilir²⁰⁹.

²⁰⁹ Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərs vəsaiti. APİ-nin nəşri, Bakı, 1981, s.21

Türk dillərində qoşmalar xüsusi qoşmalar olmaqla fərqləndirilir: *taba, beri \berli, kibi, ile -le -nen, birle\|birlen\|ilen\| -nen*.²¹⁰

Müqayisə edilən dillərdəki qoşmalar da köməkçi nitq hissələrindən biri olduğu üçün ayrılıqda heç bir leksik məna bildirmir. Buna görə də onlar ayrıca cümlə üzvü ola bilmir, təkcə qoşulduqları sözlərlə və ya birləşmələrlə birlikdə müəyyən cümlə üzvü vəzifəsini icra edirlər.

Obyekt seçilmiş dillərdə qoşmalar qoşulduqları sözdə bu və ya digər qrammatik məna çaları yaradır. Bu cəhətdən oğuz dillərində qoşmalar eyniyyət təşkil edir.

Bu dillərdəki qoşmaların bilavasitə vəzifəsi onların qoşulduqları sözlərlə birlikdə zaman, məkan, müqayisə, bənzətmə, səbəb, məqsəd və s. kimi mənaların ifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Məs.:

Toplantıdan sonra kəndə qayıtdıq (azərb.), Cıyılıştan son (tat.), Toplantıdan sonra. Annan lelek (önce) te ber kız belen yörge (tat.), Ondan önce de bir kız ile gezmiş (tat.)

Qaqauz dilindən verilmiş cümlələrə diqqət edək: Dizildik şindi biz otuz beş kırkığı, бүünküsü q i b i tuterım aklıma (N.Baboqlu)

...şindiya k a d a r Kirana olajeydi, tə nijə komşuykasına, Marinkaya, verer (N.Baboqlu.)

En ilkin benim elimi kaldırdılar y u k a r ı (N.Baboqlu); Q. Bana iş ozaman ureemə q ö r ə, açan te ölə bişey aar diştirersin oradan burayı (N.Baboqlu)

Qözlerini y u k a r ı kaldırıp, duva edərdi Kirana (N.Baboqlu.).

Q...fermadan, baalardan kolxozçularlan yollanerım q e m i y l ə n qeziyə (N.Baboqlu)

Şindi sa, k ö p e k l ə n keçidən kaarə bişeyjik yok (N.Baboqlu.).

²¹⁰ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, М., 1988, с.496-497

..qirişti kıvratmaa ileri d o o r u işini (N.Baboqlu.).

Kirana düündü piliç g i b i...(N.B.), İrin toplar g i b i toplerlar (N.Baboqlu.)

Türk dilində işlənən cümlələrin tərkibində istifadə olunan qoşmalar: Bulutlar q i b i keçib gittilər üstümüzden, Kuşların kanatlarında (Abdullah Akay), Hıçkırın çocuğun yaşı bendedir Baskın q i b i yağar başa kırağı... Sayıyı unutan parmaklar q i b i Yıldızları düşer qönmekler q i b i Kesintisiz akan ırmaklar q i b i Yorğun qönül boşa çeker küreği (Mehmet Zeki Akdag), Asyanın yüreqinde Yesevi buyruğu:

Göç güneşe d o ğ r u

Göç denize d o ğ r u

G ö ç Ruma d o ğ r u (Ali Akar)

S o n r a çocukluk yılları başladı (İsmail Ali Sarar). T. O zaman, içinde bir hafta kaldıktan s o n r a dönüş yaptık (İsmail Ali Sapapr), O zaman hatırladığıma q ö r e yıl 1935 veya 36 idi (İsmail Ali Sarar), Akşama d o ğ r u o qüzel, şirin köye vardık. Bütün hızı ile Karadenize d o ğ r u yol alıyordu (İsmail Ali Sarar). T...düşünceleri kağıda dökmek insanoğlu i ç i n belki en qüzel qörev idi (İsmail Ali Sarar), Feride su qötürüb ürkek bir ceylan q i b i karşılarında durmuştu. Mıstık koca, satılık bir hayvan q i b i onu tepeden tırnağa süzmüş (S. Başçılar), Köye dönmek i ç i n saatlerce kamyon beklemişlerdi (S.Başçılar), Feride, qönlünün kuşlarını uçurarak pınara d o ğ r u yollanmıştı (S.Başçılar), Yollara ufka d o ğ r u uzanıyordu (S.Başçılar), Karanfilden b a ş k a çiçek de yok (Suat Encüllü), «Ohooo... Boş durduğun olmamış demek son görüştüğümüzden b e r i (Suat Encüllü), Kendimi toparladıktan s o n r a da yavaşca kapıyı araladım (Suat Encüllü)

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki qoşmaları sabit və qeyri-sabit olmaqla 2 qrupa ayırmaq olar: 1) sabit qoşmalar. Bəzi əsərlərdə sabit qoşmalara «əsil qoşmalar» deyirlər²¹¹. Müəlliflər

²¹¹ Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002, s.311

əsil qoşmalar haqqında yazırlar ki, müxtəlif türk dillərində olduqca çoxlu qoşmalar var, lakin onların hamısı başlanğıcını ulu türk dilindən götürmür. Görünür, bəzi qoşmalar ayrıca götürülmüş və ya qrup halında olan türk dillərində yarandığından onlar müəyyən ərazilərdə məhdudlaşır.

Müasir türk dillərində sabit qoşmalar qədim tarixə malikdir. Amma kəmiyyət etibarını ilə bunların sayı azdır. Tarixi inkişaf prosesində sabit qoşmalar müstəqil mənalı sözlərdən törəmişdir. Əvvəllər bunlar ikili səciyyə daşmış, yəni həm müstəqil, həm də qoşma kimi fəaliyyət göstərmişdir. İnkişafın müəyyən gedişində həmin qoşmalar öz əvvəlki söz mənasını və vəzifəsini itirmiş, təkcə qoşma olmaq funksiyasını davam etdirmişdir. Sabit qoşmaların hansı bir nitq hissəsindən təcridini - törədiyini demək çətindir. Türk dillərində işlənən sabit qoşmalar aşağıdakılardır.

Ü ç ü n qoşması: uşin (noqay), eşin (tat), ehin (başq.), eşin (qazax), uçun (özbək), əsən (başqırd), ihin (yakut), uçun (qumuq) үшін (qazax), öçön (qaraçay - balkar); içün\tün (yazıdjı içün - yazıçı üün), kırımılıarçün (kırımılıar üçün) (krım.tat.)

T ə k qoşması. Bu qoşmanın arxetipi *t ə ğ r i. M.Rəsənen bu qoşmanın kökünü t ə ğ «toxunmaq», «dəymək» felinin kökü ilə müqayisə edir²¹²

Həmin kökdən bəzi türk dillərində özünü göstərən d e y i n «dək» qoşması formalaşır: d e y i n (qaraqalpaq, qazax, noqay, qırğız). Bu, sonuna qədim yönlük hal şəkilçisi - n artırılan t ə ğ r i qoşmasıdır. Tarixi inkişaf bu cür getmişdir: təzrin - təyin - deyin. Noqay dilində d e r i, çuvaş dilində t e r i, uyğur dilində t ə q i, qaraçay - balkar dilində d e r i, yakut dilində d i ə r i, azərbaycan dilində d ə k, türk dilində d e k formaları mövcuddur.

Bu qoşma qeyri-müəyyən və yiyəlik hallarda işlənir. Bu qoşma qırpaq qrupu türk dillərində artıq sözdüzəldici morfemə çevrilmişdir.

²¹² Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, 1969, с. 468

Başqırd dilində: - tay, - təy, - day, - dəy, - zay, - zəy; taba
Qaraqalpaq dilində: - dak, - day, - dey, - tay, - tey.

Qırğız dilində: - day, - dey.

Qazax dilində: - dayın, - deyin, - tayın, - teyin, - day,
şeyin: Ekinşisi - Abay turalı romandarda kazak xalkı men orıs
xalkının arasındaǵı tarixi kalıptaskan karım - katınastın naktılı
jaǵdayları şınayı körkemdik şeşimin taptı²¹³

Kumuk dilində: - day, - dey, - tay, tey

Qaraçay - balkar dilində: deri.

Yakut dilində: saka

Qumuq dilində: çakı

G ö r ə qoşması. K ö r e * - ən qədim arxetip. Mənası
«baxaraq» feli bağlamasına uyğun gəlir. Bu qoşma tədqiqatçıla-
rın fikrincə, görərək feli bağlamasından təcrid olunmuşdur²¹⁴.
Bu qoşma körə (uyğ.), köre (q - balk., xak., q. - qalp.), k ü r ə
(tat., başq.), kürə (noq.), küre (özb.), kura (çuv.), küre (özbək),
köre (qazax), kere (qaraçay - balkar), kürə (başqırd), aayı
(yakut), qere (qumuq) fərqli fonetik görünlərdə müşahidə olu-
nur. Oğuz dillərində isə qörə (türkmən), qörə (qaqauz), göre
(türk) şəklindədir. K ö r ə qoşması k ö r «görmək» felindən
əmələ gəlmiş feli bağlamadır.

Sayın* «sanki» qoşması. Tatarca sayn, noqayca sayn, qara-
qalpaq, özbək dillərində isə sayn şəklində işlənir. Bu qoşma sa: l
«saymaq» felindən -in şəkilçisi ilə yaranmış feli bağlamadır.

*K ə b i k qoşması. Bu qədim forma müasir türk dillərində
forma cəhətdən fərqlənməyə başlayıb: kibik (q.qalp.), kiviq
(başq), kebiq (tat.), kebi (özb.), kibi (qaq.), k i m i (azərb), kibi
(türkmən), qibi (qaqauz), gibi (türk), karaqanda (özbək), köri
(qaxax), kibik (qaraçay - balkar), karaqanda (başqırd), axsın
(yakut). Bu qoşmayaya türkmən dilində «teteli», qaqauz dilində
«deyni» formalarında da rast gəlmək olur. Qazax dilində kimi
qoşmasının sıyaktı şəkli də işlənməkdədir. Bu qoşmanın

²¹³ R.Berdibaev. Kazak tarixi romanı. Almatı, 1979, s.64

²¹⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М., Л., 1940, с. 90

əsasında k e: p «forma», «model» sözünün durduğunu göstərirlər. İlk dövrlərdə bu forma (k e b i k) «buna bənzər» semantikasını ifadə etmişdir. Türkmən dilindəki k i m i n (kibin) qoşmasındakı -p qədim yönlük hal formasıdır. İlk -ə - nin i kimi əks olunması bir sıra dillərdə normadan kənara çıxma (anomalıya) kimi mövcuddur. Ola bilsin ki, burada ikinci hecanın təsini özünü göstərmişdir.

Qaqauz dilində: Biz artık uykudan şıştiydik tulum q i b i (N.Baboqlu)

Ü z r ə qoşması. Üzre (türkmən), üzərə (qaqauz), üzere (türk), uzra (özbək), boyşa (qazax), buyınca (başqır), ker dılı (yakut), yimik, boyunda (qumuq).

B o y u n c a qoşması. Boynce (türkmən), boyunca (türk), buyica (özbək), sıkıldı (qazax)

S a r ı qoşması. Türk və özbək dillərində sarı formasındadır. Yakut dilində saka şəklində istifadə olunur. Digər türk dillərində müşahidə edilmir.

Ö t r ü qoşması. Ötri (türkmən), ötrü (türk), büyü (özbək), sayın (qazax). Başqa türk dillərində müşahidə olunmur.

- d ə k qoşması. -dek (türkmən), dak (qaqauz), dek (türk), deyin (qazax), kurduk (yakut), taba (qumuq). Digər türk dillərində işlədilmir.

T ə k qoşması. - dey (türkmən), tek (türk), şeyin (qazax), deri (qaraçay - balkar), taba (başqır), saka (yakut), çaki (qumuq).

İ l ə qoşması. İle (türkmən), - y (lan) (qaqauz), blan (özbək), menen (qazax), bla (qaraçay - balkar), menen (başqır). Yerdə qalan türk dillərində rast gəlmək olmur.

Y a n a qoşması. Yana (türkmən), yana (türk). Başqa türk dillərində yoxdur.

D o l a y ı qoşması. Dolayı (türk), sayalı (qumuq). Başqa türk dillərində işlənmir.

R ə ğ m ə n qoşması. Yaraşa (türkmən), rağmen (türk), yaraşa (özbək), jaraşa (qazax), diefi (yakut). Başqa türk dillərində rast gəlinmir.

A ş ı r ı qoşması. Aşırı (qaqauz), sayın (özbək, qazax), hayın (başqırd), deyın (yakut), bulan (qumuq).

N i s b ə t ə n qoşması. Türk dilində «nisbeten» şəklində işlədilir. Digər türk dillərində təsadüf etmək olmur.

- C a n \ - cən qoşması. «Çəm» şəklində türkmən dilində işlədilir. Türk dilində «tevfiren», «riyasen» formalarındadır.

D a i r qoşması. Yalnız türk dilində bu qoşma işləkdir.

İ ç r ə qoşması. Bu qədim qoşma təkcə türkmən dilində «içre» şəklində özünü göstərir.

B) Qeyri - sabit qoşmalar

Qazax dilində qeyqi - sabit qoşmalar:

1) **keyin:** Bu qoşma qazax dilinin izahlı lüğətində «üst, son, sonınan» mənalarında işlənmişdir²¹⁵. Patşahlıq Rossiya kapitalistik damu yolına baska elderden k e y i n tüsti (BK(b) P tarixi).

2) **baska:** Bu qoşmanın qazax dilinin izahlı lüğətində «ekinşi, bireu, özqe, bötön» mənalarında olduğu göstərilir (TSKƏ, s.94). Senen artık jan tumas, tusa tuar, artırılmas. Bir özinnen b a s k a ğ a ıntıktığım aytilamas (Abay)

3) **böten:** Bu qoşmanın qazax dilinin izahlı lüğətində «üst, böqde, jat, tanım emes, baska biriu² mənalarında olduğu qeyd olunur (TSKƏ, s.125). Bizqe b ö t e n n i n süyemdey jereninin kereqi jok. Artım jaksı, aldım kanday tamaşa B ö t e n eldin padişası bolğanşa Öz elimnin tersem artık tezeqin (Amanjalov). Kepilim menin - bir özin, b ö t e n jan tesik taba almas (Abay)

4) **bölek:** Bu qoşmanın digər nitq hissələri də nəzərə alınmaqla tazax dilinin izahlı lüğətində bir çox mənaları göstərilmişdir. Həmin mənaları olduğu kimi, müqayisəli önəmini nəzərə alaraq burada veririk: 1. Jeke, onaşa, dara. Kürbılarım süyip böbek Özimmenen birdey b ə r i Akar - şakar üy bop b ö l e k (Kırğız jırları). Tüqin tartsa mayı şıkkan siırlar, Bir b ö l e k tür, əlpeşteqen böbektey (tokmağambetov). 2. Özqeşe, erekşe,

²¹⁵ Толковый словарь казакского языка. Том I, В-К, Изд-во Академии наук Казакской ССР, Алма-Ата-1959, с. 281

ayrıkşa. Birikken belsendi elmiz biz bir b ö l e k, Bizde jak köpten b ö l e k jeke tilek, Saylaudı tağı ötkizin zor şattıkpen B ö l e n s i n kuanışka barlık jürek (Aynabekülü). Bül üydin sipatı kıskı üyden b ö l e k, töbesi ak brezent, kabırğası şırmauk (Mustafın). 3. Bütün, tütac zattın jeke, bir böleqi, bölşeqi. Ült məselesi deqenimiz proletariattık revolyusiya turalı jalkı məselenin bir böleqi. 4.Okşau, şetkeri. Soyıldarın süyretken jüz karalı adam bir b ö l e k tür (Köbeev) (TSKƏ, 123)

5) **bürin:** Bu qoşmanın da digər nitq hissəsindən təcrid olunaraq formalaşması izahlı lüğətdə qeyd olunmuşdur. Birinci məna qoşma olmaq xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Həmin məna «üst, ertede, ilqeride, eski yakıtta» olan mənardır. Məs.: B ü r ü n ğ ı Torğay oblısı Nikolay uezi. Obağan bolısı, kazırqi Kostanay oblasının Mendikara audanı (Köbeev). B ü r ü n ğ ı dala, dala ma? (TSKƏ, 123)

6) **beri:** üst. Belqilibir uakıttan k e y i n, s o n. Seyit bül manayğa biltürdan b e r i kelqen jok edi (Müsipepov). Küz özenqe şöiş jüre bastabannan b e r i bül ünqe bizdin külağımız üyrenin te bolğan - dı (Sərsenbaev)

7) **boyunda:** Jıl boyunda. Üş - tört jıl işinde tapkanımız, ağılışın, orıs baylarının elu - alpıs jıl b o y ı n d a tapkanınan artıqırak (Müstafın)

Özbək dilində işlənən sabit qoşmalar. Qoşmalar özbək dilində köməkçi sözlərin içərisində təqdim olunur, müxtəlif səviyyədə qrammatik mənalarını qoruyub saxlayır. Özbək dilində qoşmalar müxtəlif münasibətləri ifadə edir. Məkan, zaman, səbəb, məqsəd və s. Bunlar ismin müxtəlif qramatik halları ilə genişlənir və funksiyalarını artırır.

Özbək dilində qoşmalar müstəqil sözlərlə «mestoimanno - prityajatelğnoqo affikesa 3 l.ed.ç padejnıy forma» köməyilə ilə yaranır. Məs.: y a n - y a n ı d a, y a n ı q a, y a n ı d a n; i ç + i ç i d a, u s t + u s t i d a; o s t + o s t i d a, digər qoşmalar k e y i n «posle», u ç u n, b i l a n (vmeste), s a r i (təraf), k a b i (kimi), s i n q a r i (kak, podobno, vrode) və s.

Məkan münasibəti bir sıra isimlərlə, əvəzliliklərlə lokativ hallarla (yönlük, yerlik və çıxışlıq) və s. köməkçi sözlərə - qoşmalara çevrilir. Məs.: t o m b o ş i d a (evin başında), x i r m o n b o ş i d a (xırman başında), s t o l y a n ı d a (stolun yanında), ünq y a n i d a (mənim yanımda), uy i ç i d a n, (evdən, evin içindən), uy i ç i q a (ev içində); Şokir onasiniq koşığa bordi. (Şaikir öz anasını yola saldı); daraxt taqıda (ağac altında); Erqaş ayvon ustuni taqığa ütirdi.; stol ustida «stolda»; stol ostida «stol altında»; doktor oldida və s.

Özbək dilində s a r i, t o m o n istiqlamət bildirir. Məs.: M a k t a b s a r i. Bu istiqlamət Azərbaycan dilində +ə (məktəbə sarı) formasında, yəni yönlük haldadır. D a l a t o m o n (tarlaya, tarlaya tərəf).

Q e y d: Ayrı - ayrı söz birləşmələrinin tərkibində və idiomatik ifadələrdə qoşmaların mənaları dəyişir. Məs.: janjallari pul u s t i d a (davaları pul üstündə), b o ş u s t i q a (baş üstə), k ü l o s t i d a (rəhbərliyi altında), k ü z t a q i q a o l m o k və s.

Özbək dilində bəzi türk dillərindən fərqli olaraq zaman münasibəti aşağıdakı qoşmaların iştirakı ilə yaranır: k e y i n (sonra), s ü n q (sonra), o l d i n (əvvəl), a v v a l (əvvəl), i l q a r i (əvvəl), b u r u n (prejde, qədər), b e r i (bəri) və s. Bunlar birləşmənin tərkibində aşağıdakı şəkillərdə işlənir: i ş d a n k e y i n (işdən sonra), m a j l i s d a n a v v a l (yığıncıqdan əvvəl), u r u ş d a n b u r u n (müharibəyə qədər), b i r x a f t a d a n k e y p n (bir həftədən sonra), s i z d a n i l q a r i (sizə qədər, sizdən irəli), a p r e l d a n b e r i (apreldən bəri), k e ç a d a n b e r i (gecədən bəri), u ç k u n d a n b e r i (üç gündən bəri) və s.

B e r i (bəri) qoşmasının sinonimi kimi özbək dilində n a r i i qoşmasından da istifadə olunur. Məsələn, müqayisə et: b o z o r d o n b e r i, m a k t a b d a n n a r i və s.

Özbək dilində birgəlik, vasitəlik mənasını ifadə etmək üçün b i l a n (i l ə, birlikdə) qoşmasından istifadə olunur. B i l a n qoşması aşağıdakı mənaları ifadə edir: a) birgəlik mənasını: Boti Saşa b i l a n (ilə) dars tayerlayapti. Xodica xola kiçik uğli Obidjon b i l a n (ilə) keldi; b) hərəkətin vasitə və alətini bildirir:

Yomğir b i l a n (ilə) er kükarar... komandirinq b u y r u ğ i b i l a n (ilə); p o e z d b i l a n (qatar ilə); Akl büy b i l a n (ilə) ülçanmaydı (ağıl ilə...); rümol uçı b i l a n «konçikom platka), kalam b i l a n (karandaşla) və s.

Vasitə mənası həmçinin özbək dilində o r k a l i (ilə) qoşması ilə ifadə olunur. Məs.: radio o r k a l i (radio ilə), poçta o r k a l i (poçt ilə) və s.

Müqayisə mənası özbək dilində k a b i (digər türk dillərində k i b i, k i m i) və oğuz dillərində müşahidə olunmayan s i n q a r i (kak) qoşması ilə ifadə olunur. Məs.: a t l a s k a b i (atlas kimi), l o ç i n s i n q a r i (laçın kimi) və s.

O r k a s i d a qoşması özbək dilində məqsəd mənasını bildirir. Məs.: ütkazılqan tajribalar o r k a s i d a; o t a m n i n q mexnati o r k a s i d a. Həmin məna o r k a s i d a n, y u z a s i d a n qoşmaları ilə də ehtiva olunur.

U ç u n qoşması özbək dilində səbəb mənasını bildirir. Məs.: Sen u ç u n (Azərbaycan dilində ziyəlik halla - sənin üçün) kitab olib keldim. Maktab u ç u n mebelğ olindi. Paxta u ç u n kuraş (pambıq uğrunda mübarizə) və s.

U ç u n qoşmasından əvvəlki söz - l i k şəkilçisini qəbul edə də bilir, etməyə də: alo ükiqani (ükiqanlıqı) u ç u n mukofotlandi. U ç u n qoşması özbək dilində s a b a b l i qoşması ilə də əvəzlənə bilir, məna olduğu kimi qalır. Hər iki qoşma ziyəlik halla idarə olunur: Bu kitodin seninq u ç u n (sabali) olib keldim.

Barəsində, haaqqında qoşması: t ü ğ r i s i d a, x a k i d a, y u z a s i d a n, j i x a t i d a n. Məs.: Qap maktab xakida (haqqında) bordi. Unsin t ü ğ r i s i d a süz oçdı (Unsin barədə, haqqında söz açdı).

Oğuz dillərindəki g ö r ə qoşmasınının vəzifəsini özbək dilində b ü y i c a qoşması yerinə yetirir. Məs.: müqayisə et: k o n u n b ü y i c a (qanuna görə), qarafik b ü y i c a (qrafikə görə)

Özbək dilinin cümlələrində qoşmaları əvəz etməklə məna qalmaqla bir neçə çeşiddə cümlə qurmaq mümkündür. Məs.: Kalam b i l a n yazdı - kalamda y adi; bu kitodni seninq u ç u n

olib keldim - bu kitobin senqa olib keldim; İntiomdan qapirinq - intizom yuzasidan qapirinq - intizom tüğrisida qapirinq; Ğayrat b i l a n işladi və yaxud Ğayrat kürsatib işladi və s.

Özbək dilinin tarixində b i r l a n, b i r l a və i l a, (-la), i ç r a (içrə), u z r a (üzrə), -ç u n (u ç u n) qoşmaları səciyyəvi olmuşdur. Tarixi roman və poetik əsərlərdə bu qoşmalar işləkdir. Həmin qoşmaların fonetik variantları (birlə, birlən, içrə, çün və s.) Azərbaycan dilinin də tarixi abidələrində, klassik ədəbiyyatda işləkdir. Əlisa Şükürlü bu tarixi formaları ətraflı tədqiq etmişdir.

U ç u n (üçün) : Lüğətdə bu qoşma haqqında xeyli məlumat verilmişdir. 1) qoşma kimi: sen (seninq) u ç u n, xamma narsa ğalaba u ç u n, umum manfaati u ç u n, u bu erqa dam oliş u ç u n kelqan, kulqi uçun, nima u ç u n uninq şoşilişi kerak?; butun jaxonda tinçlik u ç u n kuraş. Vatan uçun janq kilmok. Maksadqa erişiş u ç u n va tilmok. Mexnat va mudofaa uçun tayyor. Poezqa keçikmaslik u ç u n barvakt çikiş kerak (URS, s.484).

K ü r a: F.Zeynalovun kitabında imla baxımından yanlış olaraq k ü r e şəklində təqdim olunmuşdur (s. 295). K ü r a qoşması özbək dilində də yönlük halda olan sözlə əlaqəyə girirərək idarə olunur. Məs.: Komissiyaninq çikazqan xulosasıqa k ü r a; talablarqa k u r a, xeçdan k ü r a keç yaxşı. Siz buni menlan küra yaxşırov bilasiz Undan küra bu yaxşırok və s. (URS, s.233).

K a b i: Lüğətdə bu qoşmanın «napodobie, podobno, vrode, kak, ka i» mənalarda işləndiyi göstərilir. Məs.: sen k a b i, U üz otasi k a b i mexnatsevardir. Üzbekistonning Toşkent, Smarkand, Farğona k a b i şaxarlari (URS, s.196).

U z r a (üzrə): Buqşma Azərbaycan dilindəki «üzrə» qoşması ilə uyğundur. Məs.: Qilam (gəbə) u z r a, şaxar uzra, boş uzra, dunyo - donği ketqan Vatanım u z r a və s. (URS, s. 473)

B u y i c a: Lüğətdə bu qoşmanın bir sıra funksiyaları qeyd olunmuşdur: 1) buyruk büyica; odat büyica; üz odati, konun büyica, 2) ixtisos buyica; neft büyica mutaxassis; şaxar büyica birinci usta; şaxmat büyica birinçilik; kolxoz büyica planni

tüldirmaqan zveno yuk; 3) u m r (öür) öuyica; 4) -qan şakilçili sözdən sonra işlənir: ketqan buyica ketdi (URS, s.94)

S a r i (sarı): Bu qoşmada orfoqrafik cəhətdən F.Zeynalovun kitabında s a r ı formasında verilib (s. 295). Dili-mizdəki istiqamət bildirən s a r ı qoşmasının bir variantıdır. Lü-ğətdə bu qoşmanın işlənmə şəraiti belə göstərilib: 1) t o ğ s a r i (dağa sarı), yanqı ğalabalar sari (yeni qələbələrə sarı), Kolxoz-çılar yoppasiqa çül s a r i otlandi; 2) Şaxarqa yakınlaşqanimiz s a r i; bu kitobin ükiqan s a r i ükiqinq keladi; boqan sari; 3) bir sari, bir sari kadam; bir sari kadam kelib ketmok (URS, s. 356)

B u y i: u m r buyi (ömür boyu), yoz buyi (yaz boyu), şu buyi (bu vəziyyət) və s. (URS, s. 94)

Y a r a ş a: Datelğnım padec.: xar kiminq üziqa y a r a ş a işi bor. Xar kimdan kobiliyatiqa yaraşa, xar kimqa mexnatiqa yaraşı. Eşaqiqa y a r a ş a tuşovi (URS, s.574)

S a y i n: Bu qoşma da F.Zeynalovun kitabında s a y ı n şəkildə verilib (s.295). upotrebləşiyse s osnovnım p. 1) po mere toqo, kak, çem,...tem; t o ğ l a r q a yakınlaşqanimiz s a y i n 2) kajdiy, s kacdım, ece v soçetanii s suhestvitelğnımı, oboznaçeaöhimi ediniuu vremeni: m i n i t s a y i n; y i l s a y i n; kizninq yuraqıda sevqi kun s a y i n kuçlirok, yolkinlanadi (Oybek) (URS, s.350)

Özbək dilində işlənən qeyri - sabit qoşmalar:

A v v a l: uruşdan avval (qoşma). Lüğətdə «avval» sözünün digər mənaları da göstərilmişdir. Məs.: enq avval, avval uyla, k e y i n suyla (at. Sözü), Avval yuldoş, keyin yul (at. Sözü), avvali va oxiri, avval boşdan, avvaldan oxir, avval baxor və s. (URS, s. 20)

B u r u n. Lüğətdə bu sözün də həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işləndiyi hallar göstərilmişdir. Biz burada qoşma kimi işlənmə görünüşünü qeyd edirik: revolyusiyadan b u r u n (bundan) beş yil b u r u n (URS, 91)

B e r i: Lüğətdə həm zərf, həm də qoşma olmaq funksiyası qeyd edilmişdir. Qoşma kimi nümunələrlə yanaşı, lüğətdə bu

qoşmanın yaratdığı istiqamət, çıxışlıq mənaları,, hərəkətin icrasının an, momenti, təbiət zaman hadisələrinin davamı və s. mənalar da qrup şəklində göstərilmişdir ki, bu da lüğətin dəyə-rini bir daha artırır. Məs.: *apredan beri, keçədan beri, alimsok-dan beri, ançdan və ya küpdan beri, yakından beri, undan beri, kaçondan beri, beş kundan beri, bir oydan beri men uni kürqanim yuk. Yiğlamokdan beri buldi* (URS, s. 65 - 66)

T o m o n. Qeyd edək ki, F.Zeynalovun 2008 - ci ildə çap olunmuş «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası» (I hissə, fonetika, leksika, morfologiya) əsərində bu qoşma da digər qoşmalar kimi orfoqrafiya cəhətdən düzgün verilməmişdir. T o m a n şəklindədir (s. 297 - yə bax)

«Özbəkçə - rusca lüğət»də bu sözün 6 mənası (nitq hissə-ləri əsasında) göstərilmişdir. 5- ci məna qoşma mənasıdır. İstiqa-mət mənalı bu qoşma lüğətdə aşağıdakı sözlərlə birgə işlənmiş-dir: *keçqa t o m o n, yaxşilikka tomon*. Deməli tomon qoşması-nın məzmununda tərəf, istiqamət anlayışı vardır. (URS, s. 442).

U z q a: Lüğətdə 4 məna verilmişdir. 4-cü məna sözün qoşma funksiyasında işlənmişdir. Çıxışlıq halda olan sözlərlə işlənir. Məs.: *bundan üzqə, undan üzqə* (URS, s.579)

T a r a f. Men sizqa t a r a f bülaman. Bu tüğrida sizqa t a r a f yük.²¹⁶

B o ş k a. Bu ikkisi b o ş k a. B o ş k a kilib ajratmok. Qoşma kimi: **bundan boşka, undan boşka** (URS, s.86)

Qaqauz dilində: Bundan **b a ş k a** biz bilirdik, ani küyü-müzda vardı Paçıkların Demirçusu, o yalnızca yaşardı, en fukaara adamdı (N.Baboqlu)

Q ə d ə r qoşması. Qadar (türkmən), kadar (qaqauz), kadar (türk). Kadar (özbək), kadar (qaraçay - balkar), kadar (qumuq), kədər (uyğur). Qazax və qırğız dillərində belə bir qoşma işlənmişdir.

²¹⁶ Узбекско-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1959, с.407). Гаг.. Чоууклар дурардылар бир т а р а ф д а (Н.Бабоглу)

*Karışı qoşması. Müasir türk dillərində bir sıra fonetik fərqlənmələrlə özünü göstərir: qarşı (türkmən), qarşı (qaqauz), qarşı (türk), qarşı (tatar), qarşı (qumuq), qarşı (q.qalp.), qarş (uyğ.), qarşı (başq.), qarş (qazax, noqay), xuris (çuv.). Bu qoşmanın k a r a ş «birgə axtarmaq» felii bağlaması ilə əlaqəsini göstərir. Tarixən k a r a ş 1 şəklində olan bu sözün sonradan ikinci hecasındakı a düşüb. Başqa türk dillərində təsadüf olunmur.

Qaqauz dilində k a r ş 1 qoşması qoşmalı birləşmə daxilində sırasını dəyişir. Məs.: Qani da bu arada oturdu öbür k 1 z l a r a k a r ş 1 (N.Baboqlu).

T ə r ə f qoşması. Bu qoşmanın eyni məna daşıyıcısı sarı və doğru sözləridir. Hər üç qoşmanın tarixi forması *t a b a, t a b a n. Qədim forma qazaz, özbək, qaraqalpaq dillərində t a m a n şəklində, tatar dilində t a b a, noqay dilində t a b a ğ a n və s. formalarda qalmışdır. Yaranma səbəbi hələ aydınlaşdırılmayıb. Taban qoşmasının sonundakı -n qədim yönlük halın -n şəkilçisidir.

Tarap (türkmən), taraf (qaqauz), taraf (türk). Oğuz qrupu üçün xarakterik olan bu qoşma qırpaq dillərində istifadə olunmur.

S ə m t qoşması. Qalat (türkmən), baçıp (qumuq), kiyin (qırğız), keyin (uyğur)

S o n r a qoşması. Bu qoşmanın ən qədim forması *k e z i n şəklində olmuşdur. İndi də qazax, uyğur, qaraqalpaq, özbək dillərində k e y i n, qırğız dilində k i y e n formasında özünü göstərir. G ə z i n qoşması «nəyinsə arxa hissəsi», «s o n» mənasını verən *k ə z isminin n yönlük hal şəkilçili formasıdır. Türk dillərində aşağıdakı müqayisə də bu fikri təsdiqləyə bilər: uyğ. K i d «son», c a q kət, çuv. **k a y** «arxa», xak. kizin «arxadakı», şor. kezin və s.

Son\sonra (türkmən), sora (qaqauz), sonra (türk), sunq\sunqra (özbək), son (tatar, qaraçay - balkar), keyin (qazax), sonq (qumuq).

S o n qoşması oğuz dillərindən türkmən dilində də geniş müşahidə olunur. Məs.: Okuv qutarandan s o n, sapak tayyarlayarın.

G e r i qoşması. Geri (türk), boylap (qumuq).

B a ş q a qoşması. Bu qoşma «baş» sözündən yaranmışdır. Yönlük halla idarə olunur. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda müşahidə olunur: Başqa (türkmən, qaqaуз), başq(tatar), başka (türk), başka (alt.tuv.), başka (noqay), başka (qazax), boşka (özbək), başxa (qaraçay - balkar), tutup, urup (qumuq)

S u v a y qoşması. Baska (qazax), başqa (qumuq), başka (qırğız və uyğur)

Q e y r i qoşması. Qayrı (türkmən), kaare (qaqaуз), qayrı (türk), boten (qazax), onqe (qumuq)

Ö z g ə qoşması. Üzqa (özbək), ezqe (qaraçay - balkar), boleq (qazax)

Ə l a v ə qoşması. Kayrı (qumuq)

Ə v v ə l qoşması. Oval (türkmən), evvel (qaqaуз), evvel (türk), avval (özbək), alqa (qaraçay- balkar)

Ö n c ə qoşması. Ön (türkmən), önce (türk), alda (qaraçay - balkar), özqe (qazax), ozqe (qumuq), özqö (qırğız)

Q a b a q qoşması. Burun (türkmən, özbək), borın (tatar), bürın (qazax),, murun (qırğız), burun (uyğur).

B ə r i qoşması. Ən qədim forması *b ə r l i: Əksər türk dillərində həmin qoşmanın ilkin forması sadələşmişdir. Məs.: bəri (Azərbaycan, türkmən), beri (türk, özbək), beri\berli (tatar), ilqeri (qazax), alda (qumuq), beri (qırğız), beri (uyğur)

Tatar və qaraqalpaq dillərinin göstəriciləri sübut edir ki, həmin vaxtlar b ə r i qoşması b ə r l i formasında müşahidə olunmuşdur. Məs.: berli (qaraqalpaq), birlə (tatar)

Bu qoşmanın türk dillərində tarixi inkişafı dəyişən xətt üzrə olmuşdur: * bi: rlən, birlə «ilə»: tat. Bilən, türkm. Bilən, bile, uyğ. Bilən, özb. Blən, azərb. İlə (-la, -lə), türk. İle (la, -le), çuv. Pirle, qırğ. Q. - qalp. Menen, noq. -man\ -men və s. Qırğız dilində olan m e n e n qoşmasının sonunda olan -n e n sonluğu başda olan -m -n-in təsiri altında -le -dən yaranmışdır: Bi: rlən və bi: rlə qoşmalarındakı -lən və -lə formantları qədim birgəlik halın şəkilçisidir.

D o ğ r u qoşması. Bu qoşma «nəyəsə istiqamət» mənasını ehtiva edir. Doqrı (türkmən), doru, do:ru (qaqauz), doğru (türk), toman, karab (özbək), aman, tebe, karab (qaraçay - balkar), beri, boyunda (qazax), beri\berli (qumuq), beri, karab, taman, tebe (qırğız). Adətən həmin qoşmanın t o ğ r u «düz» sifətilə əlaqəsindən danışirlar. Məs.: türkm. doğru «düz», qazax, tat. Tur «düz» və s. Nəyəsə tərəf istiqamət mənası ilkin «doğru» mənası vasitəsi ilə formalaşa bilərdi. Amma bu fərziyə qeyd olunan kökdən yaranan törəmələri şərh etmək şansını azaldır. Məs.: tat. Turında «barəsində», «haqqında», başq. Turahında, qazax. Tural, q. - qalp. Tuvral, özb. Tuğ. Ola bilsin ki, doğru «təg» - dəymək, təmas etmək, aid olmaq feli ilə bağlıdır. Bu halda tat. Turında «haqqında» ola bilsin ki, «aid olmaq» semantikasını ehtiva etsin.

Qoşmaların məna qrupları. Qoşmaların müxtəlif mənalar əks etdirə bilməsi məsələsində mübahisələr mövcuddur. Tədqiqatçıların bəziləri eyni bir qoşmanın müxtəlif məna çalarlığı yarada bilmə qabiliyyətindən çıxış edərək qeyd edirlər ki, onlar az da olsa, leksik - semantik əlamət qazana bilirlər. Dilçilərin bəziləri isə qoşmalarda yalnız qrammatik mənanın olduğunu göstəririlər. Yəni qoşmaların leksik - semantik cəhəti yoxdur.

F.Zeynalovun fikrincə, qoşmalara da leksik - qrammatik bir kateqoriya kimi, onlarda leksik mənanın olduğunu qəbul etmək lazımdır. Lakin burada sabit qoşmalarla qrammatik omonimləri olan qoşmaları fərləndirmək lazımdır»²¹⁷.

Müəllif daha sonra yazır ki, qoşmaların əks etdirdiyi mənalar həm özündən əvvəl gələn sözün leksik məzmunundan, həm də ilkin semantikasını ilə əlaqəsindən çox asılıdır. Qoşmaların məna qruplarına ayrılması, əlbəttə, şərtidir, çünki əslində söhbət qoşmanın birləşdiyi tərkibin mənalarından gedir (yenə orada, s. 288).

Qıpcaq qrupu türk dillərində qoşmaları məna çalarlarına görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

²¹⁷ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 2008, s.288

1.Zaman münasibətlərini bildirən qoşmalar: s o n (Rıqə şəhərən kaldırıp çıkkannan s o n, soldatları arasında tuqan töşenkeleknə betərü, rüx kütərü maksatı belən, kontrhöjümqə küçtelər (Kamalov X. Ülqənnən son yazdım. Roman. Kazan utları. 8. 1988, s.3); Tufaylov ana küz sirpep alqanan s o n, nihayat, zihenen tuplap ölqerde, situasyane bəyləü anın başına töşkənleqen nık toydı (yenə orada, s. 5); - Əye, - dide. - Perev-yazkadan s o n yanıma kerə ide də təməke tötəterqə kuşa ide, biçara! (X.Kamalov); Ber aydan s o n Mira üzənen Rudnıyqa kiyəüqə çıquın əytte (X.Kamalov, 15)

2.İstisna bildirən qoşmalar: b a ş k a: - Yuk, bu əhəmi-yətle. Kaza kilep çıksa, ul anı sinen b a ş k a töşərmi ala (yenə orada, s.7); Avır yaralılarını əyləndərərqə, kuzqatırqa kirək bulqanda ir - at kulınnan b a ş k a mömkin tüqel (yenə orada, s. 7); Anı hiç tə kitməs ber uy intekterə: menə keşelər nindi təmuq qazapları kiçerə, ə şunı üzlərennən b a ş k a berkəm toymıy, belmi (yenə orada, s. 7)

3. Ziddiyyət və qarşılıq münasibətlərini bildirən qoşmalar: k a r ş ı: - Çumaqa k a r ş ı əməl tapkannar bit! (yenə orada, ç. 8); Ləkin keçknə bülməle komsostav palatasına iyanya kilep kerqəç, ber ofiser anı ötələnep, kauşap k a r ş ı ala (X.Kamalov, 8)

4. Səbəb - məqsəd və nəticə bildirən qoşmalar: ö ç e n: Orqanizmnın yaşəü ö ç e n (üçün) körəşe! (X.Kamalov, 8); - Niqə evakuasiyalənmədeqez? - Tufaylov jep oçın tartır ö ç e n unaylı sorau taptı (X.Kamalov, 8); Əmma Mamak ö ç e n javap birü məsələse ber əhəmiyətkə iya bulmaqan nərsə kebek ide (X.Kamalov)

Türk dillərində məqsəd bildirən ö t r i (ötrü), ü ç i n (üçün) qoşmaları felin qeyri - müəyyən formaları ilə birgə işlənir. Məs.: Münlerce sovet vatançı ayalları sovet urşujılarının əziz janını ölümədən qutarmaq ü ç i n özlərinin qanını beryərler. Ştatları reqistirleməkədən ö t r i çağırılıyan yıqnaqa quramaların yolbaşçıları ve baş, starşiy buxqalterleri çağırılırlar. Men okamaktan ö t r i obadan qəldim. Men bu kitabı okamak ü ç i n aldım.

Üslubi bir hal kimi türk dillərində ü ç i n (üçün) qoşmasının əvəzinə y o l u n d a, u q r u n d a sözlərini də işlətmək olar. Məs.:

Türkmən dilində: Sovatlılık üçün (sovatlılık uğrunda) qöreş. Kolxozçılar ekinin xili ve xasilı üçün (uqrunda) qöreş-yərler. Taxır ü ç i n berbat kılıp özümni, Jiçerim yakar men yarın y o l u n d a. Ona pida bolsun bu şirin janım, Y o l u n d a sarp olsun bu başım, malım.

Azərbaycan dilində: Vətən üçün (Vətən uğrunda, Vətən yolunda) şəhid olduq.

Üslubi məqamda ü ç i n qoşmasının funksional xüsusiyyətlərindən biri də onun əvəzinə «deyib» (deyip) sözünün işlənməsidir. Bu cəhət türkmən dili ilə Azərbaycan dilinin funksioal - üslubi yaxınlığıdır. Məsələn, müqayisə et: Sen ü ç i n (sen d i y i p) obadan qeldim (türkmən dilində). Azərbaycan dilində: Sənin üçün (səni deyib) kənddən gəldim. Amma Azərbaycan dilində kitab üçün şəhərə getdim demək olur. Türkmən dilində «Kitap d i y i p şəxere qitdim» demək olur. Bu deyim tərzli Azərbaycan dilində yoxdur.

Türkmən dilində X.M. Baylıyev «K semantike form «d i y i p»...» məqaləsində bu müqayisəyə geniş yer ayırmışdır.

Qeyd edək ki, «üçün» qoşmasının məna ekvivalenti kimi «üstündə» (üstündə) sözü də işlənə bilər. Bu da müqayisə edilən dillərin məna yaxınlığını göstərir. Məsələn, müqayisə et: Revolyusiyadan ön baylar üç şayının ü s t ü n d e adamları köp xorlayardılar.

Maqtumqulu, söveş bolar,
Yiqidin sırı paş bolar,
Ya başın bir, ya baş alar,
Qoç yiqit yoldaş ü s t ü n d e (Maxtumqulu).

Qoşmaların inkişaf tarixi göstərir ki, müqayisə edilən türk dillərində həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənənər qrupuna bəri, qədər, tərəf, başqa, özgə, ayrı, əlavə, qeyri, qarşı və s. (Azərb), ayrı, başqa, qayrı, özqə (türkmən) elementləri daxildir. Məs.:

Türkmən dilində: Özi qelen keyiqin qözünden b a ş q a ayıbı yok (Xalk sözündən), Onun mundan b a ş q a - da birnəçe qızıklı kitapları bar. Ovalda qara qüyçlerinden ö z q e xiç zatları bolmadık işçiler xem fabrik ve zavodlara ee boldular. Xer erde yürüşyən itin sesinden a y r ı adam sesi eşidilmeyər.

5. Zamanı, vaxtı bildirənlər: Okuvdan s o n sapak tayyarladım (türkmən),

Türk dillərində posleloqlar iki böyük qrup daxilində öyrənilib: 1) xakıkı posleloqlar (həqiqi qoşmalar); 2) posleloqlaşan sözlər (qoşmalaşan sözlər). Bu bölgü əksər türk dillərində göstərilir. Yəni oxşarlıq türk dillərinin bu təsnifatında özünü göstərməkdədir. Məsələn, türkmən dilində xakıkı posleloqlar sırasına aşağıdakı qoşmalar aid edilib: bile, bilen, burun, dek, dey, deyin, den, deneç, zeyilli, ile, kibi, kimin, sayın, sarı, üçin, - ça, - çə, çen, çenli, yalı...

Maraqlıdır bu qoşmalar türkmən dilini ona ən yaxın dillər olan Azərbaycan, türk, və qaqauz dillərindən də fərqləndirir.

Türkmən dilində posleloqlaşan sözlər (qoşmalaşan sözlər) sırasına isə aşağıdakılar daxil edilmişdir: aqzında, ayrı, alında, anırısında, arasında, astında, axırında, aşıqında, ayaqında, başında, başqa, bərsinde, boyunda (boynunda), qayrasında, qayrı, qaranda, qarap, qapdalında, qaşında, qolayında, daşında, daşarı, depesinde, düybünde, ensesinde, yukarsında, yolunda, ilerisinde, içində, yüzünde, manlayında, oval, özqe, ön, önünde, ortasında, seredende, son, tövereğinde, uqruna, üstünde, ızında, yanında, babatında, baka, barasında, boyunca, burun, qadar, qarşı, qörə, doqrusında, layık, tarap, üzre, xakında, yaraşa.

Qoşmalaşmış bu sözlər türkmən dilində aşağıdakı sözlərin təcridi nəticəsində formalaşmışdır: aqız, ayır, al, anrı, ara, arka, ast, axır, aşak, ayak, baş, bəri, boy, qayra, qara, qara, qapdal, qaş, qolay, daş, depe, düyp, ense, yukarı, yol, ileri, iç, yüz, manlay, oval, ozal, öz, ön, orta, seret, son, töverek, uqur, üst, ız, yan, babat, bak, bara, boy, burun, qadar, qarşı, qör, doqrı, layık, tarap, üz (yüz), xak, yaraş. və s. (yuxarıdakı sözlərlə bunları qarşılaşdırmaq lazımdır).

Həqiqi qoşmalardan ile, kibi, sarı, üçün, -ça, -çə, dek Azərbaycan dilindəki ilə, kimi, sarı, üçün, -ça, -çə, dək qoşmalarına uyğun gəlir. Amma bəzi fonetik fərqlər yaranır.

G ö r ə qoşması türkmən dilində q ö r ə şəklindədir: Xova maqlumatlarına q ö r ə, şu qiye - qündiz az bulutlu, yuvaşdan arama çenli şemallı, mayıl xovanın bolmağına qaraşılır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində q ö r ə qoşmasının funksiyasını b o y u n c a qoşması da yerinə yetirir. Məs.: Xova maqlumatları b o y u n c a, şu qiye - qündiz az bulutlu, yuvaşdan arama çenli şemallı, mayıl xovanın bolmağına qaraşılır.

Həm türkmən, həm də Azərbaycan dilində qörə (görə) qoşması «layıq» sözünün mənasını ifadə edir: Yorğanına q ö r ə (layıq) ayak uzat (Ayağını yorğanına g ö r ə uzat).

G ö r e qoşması ümumtürk mənşəlidir. Köre (özbək), körə (qaq.), görə (türkm.), qöre (kum.), köre (q - qalpaq, şor, noq.), k.rə (uyğur), körö, kürə, kore, kura (çuv.)

Qazax və qaraqalpaq dillərində k ö r i qoşmasından istifadə olunur. Mahmud Kaşğari «Divan»ında da bu forma işlək olmuşdur (III, 133). Qırğız dilində k e r e, tatar dilində k ö r ö, başqırd dilində k ü r ə, çuvaş dilində k u r a, qazax və qaraqalpaq dillərində k ö r i variantları işləkdir.

Bu qoşma fel mənşəli qoşmalardandır. Qoşma ehtimal ki, k ö r + e (görmək) felindən yaranmışdır. K ö r felinin kökünə artırılan «e» şəkilçisini qədim feli bağlama göstəricisi olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

K ö r e qoşmasına hələ XIII əsr abidələrindən olan «Oğuzkağan haqqında olan əfsanə»lərdə təsadüf etmək olur.

Feil mənşəli qoşmaların bir neçə struktur modelləri fərqləndirilir. Məs.:

- o z a - o z o (altay, uyğur)
- o z a - o z o q
- o z a - o z a l
- t a p a - t a b a
- t a b a - tebe (şor)

• t a p a - t a b a (başqırd)

• t a p a - t a r t a

• T a p* qədim türk dilində yerləşmək anlamında işlənmişdir.

Digər bir struktur model «ö t» feli ilə əlaqədardır. Ö t m ə k felində ö t r ü, ö t ü qoşmaları yaradılmışdır.

T o y u r* felindən d o ğ r u, d o o r u, t u r a qoşmaları əmələ gətirilmişdir.

Q a r ş u qoşması isə qarışmaq felinin kökü əsasında formalaşmışdır. Qarşı - qarşı - qarşu - qarşə fonetik variantlarında istifadə olunur.

Ad mənşəli qoşmalar : a r q a - arqərə - arqələ - arqılıq

S a: r a - s a: r i: * sa+ ri istiqamət bildirən tərəf - jaru, yar, yori qoşmaları ilə bir mənada çıxış edir.

Qıpçaq qrupundakı qoşmaların bir çoxu zərflərdən təcrid - transformasiya olunmuşdur. Məkan, zaman mənalı qoşmalar bu qədildəndir. Məs.: burun, son, on (birinci qrup); gibi, üçün, bilen, kijin, başqa, öngə, özqə (ikinci qrup).

Qıpçaq qrupu türk dillərində burun qoşmasının inkişafı; burun - burin - murin - purin.

Son qoşmasının inkişafı: son - hun - son (sağırnun) - son - sonra.

B ö t e n qoşmasına qaraqalpaq, qazax, tatar, başqırd dillərində rast gəlmək olur. B ö t e n qoşmasının mənası a y r ı qoşması ilə üst - üstə düşür. Bu qoşma bütən (tat), bötön (t - m), böten (noqay) və s. fonetik variantlarında müşahidə olunur.

«Boyunca» sözü türkmən dilində qoşma kimi səbəb məzmununu ifadə edir, g ö r ə qoşmasının mənalərini təsbit edir: Kanun b o y u n c a işləyərmiş. Fabrikdə və zavodlarda işçilər smena b o y u n c a işləyərlər. Muqallımın qörkezmeqi b o y u n c a okadım. Amanın aytmaqı b o y u n c a, şu qün klubda qızıklı kino boljak, şona biz xem qideli. Azərbaycan dilində belə bir ifadə tərzinə rast gəlinmir. Məsələn, müqayisə et: Onun aytmaqı b o y u n c a qeldim (Türkm.) - Onun dediyinə görə gəldim (azərb.). B i l e n qoşması da bu iki qoşmanın yerinə işlənə bilir:

Onun atmaqı b i l e n qeldim. Ümümiyyətlə, q ö r ə (görə) qoşması müqayisə edilən türk dillərində səbəb, uyğunluq - müvafıqlıq, əsas, istinad, nisbət və s. mənalar daşıyır. Məsələn, Azərb. dilində: Atasına görə qəbul etmədilər (səbəb), İşgüzarlığına görə qabağa çəkдилər (uyğunluq - müvafıqlıq), Adətə görə gəlinin ayağının altında qoyun kəsilməli idi (əsas), Filosoфа görə, insan kainatın bir hissəsidir (isnad), Bu qardaşa görə kiçik qardaş yaşlı görünür (nisbət).

Türkmən dilində də bu oxşar mənalar müşahidə olunur: Sosializmdə xer kim zəxmetinə q ö r ə xak alyan bolsa, kommunizmdə xer kimi isleqinə q ö r ə xak alyar (isnad), Yorqanına q ö r ə ayak uzat (uyğunluq - müvafıqlıq), Xova maqlumatına q ö r ə şu qije rayonlarda az bulutlu olajak (əsas), Aman Berdə q ö r ə köp okayar (nisbət) və s.

Türkmən dilində nisbət mənasını q ö r ə qoşmasının sinonimi olan q a r a n d a sözü də yerinə yetirir: Bu qün düynkə q a r a n d a (qörə) xova biraz ıssı boldı.

Qaqauz dilində q ö r ə qoşası modal söz də yaradır: Adetə q ö r ə, çojuklar dernnektə qeçmerlar (N.B.).

Türkmən dilində qoşma, həm də digər nitq hissəsi kimi işlənən sözlər:

Qoşma kimi: Bu kitabın i ç i n d e qızıklı xekayalar köp. Aman Durdının y a n ı n a bardı. Ayallar sovetinin ö n ü n d e ulı vezipelerin duryandıqını Ama Saparbaevanın öi xem bilyərđi.

Digər nitq hissəsi kimi: Qavunun i ç i n d e çiqidi köp ekeni. Xakıki pəlvanın qöreşde y a n ı ere deqmeyər. Çayın s o n ı, çilimin ö n i bolyar.

Qaraçay - balkar dilində aşağıdakı qoşmalar xarakterikdir: amaltın, sora, bıla, deri (qədər), kibik, katış, kıllı, sayın, sartın, üçün, ala, alda, alqa, ezqe, kadar, karşçı, matallı, sıfatlı, uşaş, xalili, şekeli, sebebli, al, art, iç və s.

Türkmən dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq cümlə tərkibində qoşma müxtəlif formalara düşə bilir. Məsələn, «yanında» qoşmasına diqqət yetirək: Oraz şkafin yanında otur. Oraz

şkafın yanraqında otır. Oraz şkafın yanjaqazında otır. Oraz şkafın yanındajık otır.

Həmin qoşmaların əvvəlinə türkmən dilində digər bir qoşma da əlavə etmək olur: Oraz şkafın bəri yanraqında otır. Oraz şkafın bəri yanında otır. Oraz şkafın bəri yanjaqazında otır. Oraz şkafın bəri yanındajık otır.

Azərbaycan dilində də yanında sözünün əvvəlinə bəri sözünü artırmaq mümkündür. Məs.: Mələk dirəyin bəri yanında oturdu.

-ca, -ce ədatı türk dillərinin bir çoxları üçün səciyyəvidir. Şəkilçiləşmiş bu qoşmanı bəzən hansı dil elementi olduğunu da təyin etmək çətin olur. Məsələn, Azərbaycan dilində mən, sən sözünə artırılmış mənəcə, mənəcə sözləri modallıq ifadə edir. Türkmən dilində isə aşağıdakı cümlədə «sence» sözü qoşmadır. Çünki bu qoşmanı k i m i qoşması ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, müqayisə et: Men xem s e n c e (sənin kibi, sənin kimi) işləyərən. Və yaxud Oraz M ı r a t c a (mırat kibi) okayar.

Azərbaycan dilində bu qoşmanın vəzifəsini -dək, -can, -cən qoşmaları yerinə yetirir. Məs.: Bizcən (bizim kimi, bizimdək) qeyrətin yoxdur.

Türkmən dilində -ca, -çe qoşmasının qalığı onun qədim morfoloji xüsusiyyətləri qoruyub saxlaması ilə bağlıdır. Çünki -ca, -çe qoşmasına Orxon - Yenisey abidələrində də təsadüf olunur.

Çulım türklərinin dilində «ça» şəkilçiləşmiş qoşmasının işləkliyi çox aktivdir. Z.Korkmazın mülahizələrinə görə «ça» qoşması əvvəlki dövrlərdə müstəqil söz olmuş, bu qoşma ədəbi dilin inkişafı prosesində tam şəkildə şəkilçiləşmişdir.²¹⁸

Q.İ.Donidze də bu qoşmanın ilk dövrlərdə müstəqil leksik mənaya malik olduğunu göstərmişdir.²¹⁹

²¹⁸ Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK, 2003, s.1054

²¹⁹ Донидзе Г.И. Послелогои в хакасском языке. \\Зап. Хак. НИИ ЯЛИ Абакан, вып 4, 1956, с.5

-ça qoşması türk dillərində məkan və zaman mənalarını ifadə etmişdir. Bu mənalarına görə «ça»nın «çağ» sözü ilə bağlı olduğu da göstərilir.²²⁰

Q.Kazımov yazır ki, -ca, -cə qoşması sözlərə adlıq hal formasında qoşulur, münasibət, miqdar, qədər, hüdudlanma və s mənalar ifadə edir. Bəzi məqamlarda qədər, ilə qoşmaları ilə sinonimləşir. Müəllif bir çox maraqlı nümunələrdən istifadə edir: Tanrıqulunun oğlu, bir əlcə uşaq çox qeyrətlidir. (İ.M.) Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdir. (Elçin) Sofi Gəncədən çıxıb iş dalınca getmişdi. (Elçin) və s.²²¹

Digər türk dillərindən nümunələr: Men izimçe kelğenar uqılan oğaştar (Üç uşaq mənim izimlə (izimcə) gəlirdi), Pis kalyevs culca is sonda (Mən işdən sonra çaya qədər getdim)

A.M.Şerbak hesab edir ki, -ca forması türk dillərində hal paradiqmaları ilə qoşulur, onun funksiyası morfoloji kontekstdə meydana çıxır.²²²

Xemçe (çaya qədər), xölçe (gölə qədər), xoorayje (şəhərə qədər) (tuv.), colca (yola qədər), tağca (dağa qədər), tayğaca (tayğaya, meşəyə qədər, meşədən), carca (çaya qədər), su: ça (suya qədər), suqca (çaya kimi), (çul.)

Çağatay dilində -ça, -çe +kadar forması qorunub saxlanmışdır.²²³

Türkmən dilində də ü ç i n qoşması işlədilir. Amma Azərbaycan dilindən fərqli olaraq onun mənasını türkmən dilində b i l e n qoşması ehtiva edir. Məsələn, müqayisə et: Meret ü ç i n kitab qetirdim. Oqlanların xemmesi Esenin aytjak meselesi b i l e n qızıkladı.

Altay dillərində bəzi qoşmalar öz müstəqil mənasını itirmiş, qrammatik münasibət yaradan göstərici kimi istifadə olunmaqdadır: Torblim uçun (Vətən üçün), tura jaar (evə kimi).

²²⁰ Deny Jean. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2012, s.573

²²¹ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası, s. 387

²²² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., 1977, с.54

²²³ Бирюкович Р.М. Морфология чувлымского - тюркского языка. С.П. Саратов: Изд - во Саратов. Ун.та, 1981, с.100 (184 с.)

Bile, bilen, burun, dey, deyin, den, deneç, zeyilli, kimin, sayın, çenli, yalı qoşmaları həm türkmən dili üçün spesifik qoşmalardır, həm də bu qoşmalara karluq, qıpçaq qrupu türk dillərində də rast gəlmək olur. Məs.:

Asmanda yüzyən ay çekinyən y a l ı, Bu qörnüşe aqrın - oqrın seredyər. Möjek d e y i n uvlap ayazlı şemal, Rus qışı xakıt mövç uryan maxal. Bizin oba xojalığımız, senaqtamız, medenietimiz qün s a y ı n (qünsayın) ösyər. Ruqsam vaxtına d e n e ç ene üç ay bar.

Türkmən dilində qoşmalaşmış sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində zərf funksimiyasında çıxış edir: önündə (önünde): Meret tamın önünde otur. İrəli (ileri): Ol öyün ilerisinde otur. Arxasında (Ol öyün arkasında otur), Qaşında: Oraz onun qaşında otur.

Türk dillərində qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə görünüşünü dəyişə bilir, hallanır. Məs.: senden ö z q e, senden özqənin, senden özqəni, senden özqə, senden özqede, senden özqeden (türkmən); səndən başqa, səndən başqanın, səndən başqaya, səndən başqanı, səndən başqada, səndən başqadan (Azərb.),

Tatar dilində qoşma termini «bəylek» termini ilə ifadə olunur. Bu dildə spesifik qoşmalar işlənir. Məs.:

B e l ə n: İlə qoşmasının funksiyasını yerinə yetirir: dəftər belən kitab. Ul keşe Əxmet b e l ə n küreşkəndə, azrak elmaep aldı (Ş.Kamal). Konservatoriya studentları köçe b e l ə n konsert birelde (qazetadan).

Ö ç e n: dəftər öçen tüləde. Tıncılık öçen körəş. Alqan öçen rəxmət. Kilqən öçen şatlandım.

K e b e k, k ü k, t ö s e, ş i k e l l e, s ı m a n, ç a k l ı, x ə t l e qoşmaları: Kuyan kebek kurkak, Yıldız kük jemeldi, Kar tösle yomşak. Sinen şikelle jitez.

Son, başqa, bütən, birle, tış, elek qoşmaları: Başqa, bütən, tış qoşmaları tatar dilində sinonimdirlər. Məs.: Klasstan tış eşlər. Küzem töşsə, künelem töşmi Sinnən başqa bütünqə (jır).

Tatar dilində də digər qıpçaq qrupu türk dillərində olduğu kimi qoşmalar xalis və digər nitq hissələrindən təcrid olunanlar qrupunda birləşir.

1) xalis qoşmalar: belən, öçen, kebek, kadər, saen, birle, taba.

2) digər nitq hissələrindən (isim, sifət, əvəzlik və s.) əmələ gələn qoşmalar: bue, buenca, tış, səbəbennən, yolında; töslə, xətle, şikelle, çaklı, tikle, arkılı, başka, bütən, səbərle, karşı; elek, son və s.

3) feldən əmələ gələnələr: aşa, buylap, kürə, karaqanda, karamastan.

Tatar dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq qoşma rolunda aşağıdakı köməkçi isimlər işlənir: as, ös, yan, yak, tış, ec, al, art, arka, urta, baş, ara. Məs.: Aysılı, kızının arkasınnan söep, ö s t e n - b a ş ı n tözətkələde (Q.Bəşirov). Uram u r t a s ı n n a n yöqerep baruçılar - Qabdelxəy, Zakir həm Məxmüt idelər (Ş.Kamal). Xəlim yöqerep səke ö s t e n ə mende (İ.Qazi)

Müasir tatar dilində bəzi fonetik dəyişmələrlə aşağıdakı istiqamət (yönəliş) bildirən qoşmalardan istifadə olunur: kadər, çaklı, xətle, kürə, karşı, taba, karaqanda, karamastan və s. Məs.:

Avılqa kadər; bələqa çaklı; səqat bişkə xətle; kiçkə kadər, mina xətle; şəhərqə çaklı. Kitkənçeqə x ə t l e bir kilep çık, Fətxi (Ş.Kamal).

Kürə, karaqanda, karamastan qoşmaları fel əsaslıdır: Eşənə k ü r ə bəyse, üzənə kürə tüqel. Vakitı ğulmaqanqa k ü r ə, bara almadı. Kürə torıp şunu vaqtırdı bit.

Qidrometeoroloqiya byurosı məqlumatlarına k a r a q a n d a, büqen Kazanda temperatura 10 qradus jılı bula; Ana karamastan, aytüenə karamastan və s.

Taba (taban): urmanqa taba, avılqa taba (n), kiçkə taba, alqa taba.

Karşı: öy karşısında; beznen öyqə karqı.

A ş a, a r k ı l ı qoşmaları: elqa arkılı, uram aşa, urman arkılı; Bu xezmətnə kitapxanə a ş a aldırırqa kirək. Seznen a r k ı l ı əytep bulırmı? Dönyada küp nərsə beldem sin, tuqan tel a r k ı l ı (Q.Tukay).

B u e, b u e n c a, b u y l a p qoşmaları: səqat bue, ellar buenca, urman buylap, su buylap. Jəy jitsə, minem könnər b u e urman yörep kayta torqan qadətem bar (Q.Qaliev).

S a e n qoşması. Kön saen, atna saen, el saen, keşe saen, kitap saen, östəl saen və s. Kön saen avıl östennən hava yanqırıtıp klrıç koşlar oca (Q.Kutuy). Barqan saen Məskəü yakınlaşa, Yörəklərdə xislər kuera (M. Cəlil).

S ə b ə p l e qoşması: şunun səbəple, yanqır yavu səbəple, eşkə sonqa kalu səbəple²²⁴.

Türk dillərində tarixi qoşmalardan biri t a b a \t a p a qoşmasıdır. XI əsrə aid mətnlərdə bu qoşma dağın istiqamətini bildirmək üçün işlədilmişdir: tay tapa²²⁵.

Türk dillərinin qoşmaları addan ibarət olan və feldən ibarət olan qoşmalara ayrılır. Birincilər ad formaları əsasında, zərf və feli bağlamaların təridi (izoləsi) nəticəsində meydana çıxmışdır. Ərəb və digər dillərdən türk dilinə keçmiş qoşmalar bu qəbildəndir.

Qaraqalpaq dilində qoşmalar bir neçə qrup üzrə bölgülərə ayrılmışdır:

1. birak, birak ta, jalğız - ak, lekin, tek, te, al, bəlki, son-da da, söytse de, bolmasa, öytpeqende, deqen menen, solay da.

2. jəne, jəne de, xəm, xəm de, tağı, sonnan son, da, - de, - ta, - te, benen, menen, nenen.

3. ya, yaki, qə, qeyde)qədə), birese, yamasa, bazda.

4. Onnan keyin, sonnan beri, onnan son, sonnan son (keyin): Sonnan b e r i kolxoz aktivleri koş körmeytuğın boldı (s. Xojaniyazov)

5. O n n a n s o n şığıl jakka karan kolın sozdı (K.Sultanov)

6. S o n n a n k e y i n telefon arkalı söylese alatuğın bolamız (M.Dəribaev).

Bundan əlavə, qaraqalpaq dilində səbəb qoşmaları fərqləndirilir: s e b e b i, öytkeni, nəçe desen: Sebebi köp xayal - kızılar balık aylayğa künde ötiniş etedi (K. Sultanov).

²²⁴ Вах: Тумаşева Д.Қ. Хәзерге татар әдәби теле морфолоғиясе. Казан Университети нәшриятı, 1964, s.257-265

²²⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, «Наук», 1988, с. 491

Ö y t k e n i ol sestü xüülen esken samal bizqe küşli xəmə anık etip jetkeredi (M.Dəribəev).

Qaraqalpaq dilində səbəb - nəticə mənasını ifadə edən qoşmalar da üstünlük təşkil edir: S o n ı n u ş ı n, b u n ı n u ş ı n, o n ı n u ş ı n, sonlıktan, sol sepebli. Məs.: S o n ı n u ş ı n da invalid bolğanıma karamastan kolxozına kömek beriu uşın men de islep atırman. S o n l ı k t a n okın yadlap aldım (M.Dəribəev).

Şert qoşmaları müqayisə edilən türk dillərində ümumilik təşkil edir: E q e r, e q e r d e: Eqr Xəklıbayğa kızındı berip, küyleu bala etsen, mına bolan mərdıkarlıktan kaladı. E q e r d e ol kelmese, baska ilajın körpu kerek (M. Dəribəev).

Bənzətmə qoşması: Türk: Dedem **gibi**, nenem gibi, Yavrum diyen anam gibi, Baba diyen balam gibi; Türkce konuş, kurban olam (Latif Mahmat. Türkce konuş)

Müqayisəyə cəlb edilmiş türk dillərində qoşmalar bir sıra münasibətləri də ifadə edir:

1) Məkan (lokal) münasibətini: sari (t - m), doğru (az.), ütə (başqırd), arı (qaraqalpaq), qarşı (t - m), içrə (qədim türk dilində), ajıra, aylandıra, arı, ala, beri, jaar, juk, keçire, sayın, udura və s. (alt.)

2) Zaman (temporal) münasibəti: ozal (t - m), bərən (tat.), son (qaraqalpaq), ba:ri (t - m), ajıra, arı, ala, beri, kayra, ozo, sayın (alt.) və s.

3) Komitativ münasibəti: bilən (uyğur), birge (qaraqalpaq).

4) İnxoativ - finitiv münasibəti: ala (şor), zete (qırğız), titlə (tat.), digri (yakut).

5) Komporativ münasibəti: jali (t - m), kimi (azərb.).

6) Məqsəd münasibətini: bola (qaz.), ötrü (azərb.), uçun, bolup (alt.).

7) Səbəb münasibətini: sepebli (qaraçay - balkar), ulam (alt.)

8) Deliberativ münasibəti: barada (t - m), tu:ralu (qırğ.), kereqinde (haqqında, barəsində) (alt.)

9) Ablativ münasibəti: başqa, bütən (tat.), önge (qumuk), öske (tuv.) və s.

Türk dillərində feil mənşəli qoşmalar areal, fərdi xarakter daşıyır. Belələri feili bağlamaların təcridi, qoşmaya transformasiyası nəticəsində yaranmışdır.

Qoşmaların morfoloji tərkibi. Qıpçaq qrupu türk dillərinin qoşmalarına aşağıdakı morfoloji göstəricilər qoşula bilir: - ğı, - qi (ı) rak, (ı) rek, - lay, - ley. Məsələn, nümunələrə diqqət edək: odan s o n ğ ı kişi. Ol Jomarttan b ü r ı n keldi; Kölqe t a m a n barayık; Kölqe t a m a n d a u barayık.

Qoşmalarda morfoloji dəyişmələr müşahidə olunur: s o n, k e y i n (deyin, şeyin), b ü r ı n, t a m a n, j y u k, baska və s.

S o n ğ ı tüeyin jüqi ayır.

-rak, -rek, -lay, -ley şəkilçiləri ilə: keyinirek, bürınırak, tamandau, juıktay, b a s k a l a u və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərində qoşmalar hallara görə də dəyişir. Məs.: baska, baskağa, baskadan, baskasın, odan baskasın.

Aşağıdakı qoşmalarda da morfoloji cəhətdən dəyişmə halları özünü göstərir: ü ş i n, s a y ı n, q ö r i, a r k ı l ı, t u r a l ı, t a r t a, b i r q e və s.

Qoşmaların morfoloji tərkibinə tarixi planda yanaşmaq lazım gəlir. Bunları 3 qrupa ayırılır:

A) baska, bire, özqe və s.

B) qöri, sayın, bola, karay, tarta və s.

C) bürın, son, keyin, şeyin, ilqeri, tıs, cuık, əri, beri.

Misallar: temirbek Aslannan b ü r ı n keldi (qazax dilində)

Joldasın üş jıldan k e y i n (bəri) keldi (qazax dilində).

Qıpçaq dillərindən qazax dilində qoşmaların mənaları qismən fərqlənir. Bu dildə qoşmalar məkan münasibətini bildirir: taman, karay, ilqeri, arkılı, şeyin, deyin və s.

Jilkılar batıska t a m a n ı ğ ı sta.

Bu dildə qoşmalar zaman münasibətini ifadə edir. Bu mənənin ifadəsi üçün k e y i n, son, deyin, şeyin, beri, sayın, əri, yakın, bürın qoşmalarından istifadə edilir. Nümunə: Bayjan jümısın bitirqennen keyin Kızılırdaga kaytti (S. Kükənov).

Qıpçaq dillərində qoşmalar səbəb və məqsəd münasibətini bildirir. Ü ç ü n\ ü ş i n qoşması bu baxımdan ümumtürk keyfiyyətləri ilə fərqlənir.

A r k ı l l ı qoşması qıpçaq dillərində instrumental münasibətləri ifadə edir. Məs.: Bül xabardı r a d i o a r k ı l l ı estigin.

K a r a y v ə t a m a n qoşmaları müqayisə olunan dillərdə hərəkətin istiqamətini göstərir. Məs.: Bala mektepke k a r a y (tərəf) keti.

Qarşılaşdırılan dillərdən oğuz dillərindən fərqli olaraq t u r a l l ı qoşması işlədilir⁶ Raxmet Anatoliy Kondratgeviçnen k a n a l t u r a l l ı saylesin ketti (S. Mukanov).

Müqayisə olunan türk dillərində qoşmalar hallana bilən sözlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu zaman qoşulma funksiyasını yerinə yetirir. Yiyəlik halda a r k ı l l ı , ü ş i n , s a y ı n , t u r a l l ı , j ö n i n d e , j a y ı n d a , t ü q i l , b o y ı , b o y ı n ş a , s i y a k t ı (sekildi, sıkıldı), t ə r i z d i idarə olunur.

Yönlük halda müqayisə olunan türk dillərində d e y i n , ş e y i n , k a ç a y , b o l a , t a r t a , j a k ı n , j u ı k , t a a n qoşmaları idəə olunur.

Çıxışlıq halda b ü r ı n , k e y i n , s o n , b e r i , ə r i , b a s k a , b e t e r , q o ö r i v ə s . qoşmalar idarə əlaqəsinə girirlər.

Qarçay - balkar dilində ismin müxtəlif hallarında qoşmalar işlənir. Məs.: Adamla tan ala keldile. Keç kurun ketdim. Bu kadar. Xar djıl sayın djaraşa edi djalqa. Seni üçün. Menden alqa və s.

Uçun, mir uçun (sülh üçün), minin uçun, say (hər), kun say (hər gün), kilten say (hər dəfə), arazında (ağas arazında, ot arazında), xar üstinde (qar üstündə), tas altında (daş altında) (xak.)

Xakas dilində şəkilçi -qoşmalar fərqləndirilir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: -ar, -er (toğıstanar -iş haqqında), sinnener (sənin barəndə); -ça, -çe (çolça (yola qədər), tayğaça (tayqadan) və s.

BAĞLAYICI

«Bağlayıcı» termini türk dillərində fərqli sözlərlə ifadə olunur: «bağlaçlar» (türk), «soyuzlar» (türkm.), «bağlaçlar» (qaq.), «baylamtalar» (qırğ.) və s.

Bağlayıcılar sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında istifadə olunur. Onların bir qrupu təklikdə, digər qrupu isə təkrar olunaraq işlənir. Bağlayıcıni bəzən durğu işarəsi (vergül) əvəz edə bilər. Türk dillərinin bağlayıcıları cümlə üzvləri (həmcins üzvlər) və mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənir.

Bağlayıcılar da müqayisəli aspektdə az öyrənilmiş köməkçi nitq hissələrindən biridir. Biz sinxron və komponentlərin təhlili metodlarından istifadə edərək bağlayıcıların həmin xüsusiyyətlərini müqayisə etməyə çalışmışıq. Metodoloji əsas kimi A.N.Kononovun, N.K.Dmitriyevin, V.V.Vinoqradovun və başqalarının əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Bağlayıcıların müqayisəli aspektdə öyrənilməsi nəticəsində onların mənşəyi məsələlərini, struktur və funksional cəhətlərini, leksik - semantik xarakteristikasını dərinlən öyrənmək mümkündür. Müasir türk dillərində xalis türk mənşəli digər nitq hissələrinə daxil olan sözlərin bağlayıcılara keçidi və onların əsas tiplərinin araşdırılması, öncə, bağlayıcıların bir qrammatik kateqoriya kimi formalaşma təkamülü və sabitləşməsi yollarını müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.²²⁶

Bağlayıcılar köməkçi sözlərdir, cümlə üzvləri və cümlələr arasındakı əlaqəni ifadə edir. Sintaktik əlaqənin iki növü bağlayıcılar vasitəsilə əks olunur: tabesiz və tabeli. Onlar müxtəlif münasibətləri ifadə edir: bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qoşulma, zaman, səbəb, aydınlaşdırıcı və s.

Bağlayıcılar haqqında müqayisəli tədqiqatlara da son illər rast gəlmək olur. Bu baxımdan A.N.Şilxanovanın Kumık və

²²⁶ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 2008, s. 330

Azərbaycan dillərində bağlayılar və bağlayıcı sözlər dissertasiya işi diqqəti çəkir.²²⁷

Bu müqayisəli tədqiqatda kumık və Azərbaycan dillərinin bağlayıcılarının leksik - semantik strukturu öyrənilmişdir.

Türk dillərinin hamısı bağlayıcılarla zəngindir. Həmin bağlayıcılar sözlərlə sözlər, cümlələrlə cümlələr arasında əlaqə, münasibət yaradır. Mənşə cəhətdən türk dillərinin bağlayıcıları həm milli, həm də alınmadır.

Tabesiz bağlayıcılar türk dillərində 3 əlamətinə görə səciyəyənlir: 1) morfoloji tərkibinə və ya strukturuna görə (sadə, mürəkkəb və tərkibi); 2) sintaktik funksiyasına görə (sözlə, söz birləşməsinin komponentləri ilə, cümlə üzvləri, ayrıca cümlə və sintaktik bütövlə); 3) leksik - semantik mənalarına görə (birləşdirmə - bitişdirmə, iştirak, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, inkar).

Əsas nitq hissələri və bəzi köməkçi sözlərin bağlayıcı funksiyasında çıxış etməsi və funksional - semantik baxımdan bağlayıcılara doğru inkişafı həmin qrammatik kateqoriyanın zənginləşməsi yollarından biridir və bu inkişaf meyili müasir türk dillərinin bağlayıcılarında geniş müşahidə olunur²²⁸.

Bir çox köməkçi nitq hissələrinin formalaşması əsas nitq hissələrindən təcrid olunma nəticəsində mümkün olur. Buna türk dilində *bağlayıcılaşma prosesi* deyilir. Bu prosesi keçid prosesi hesab edənlər də var.

Türk dillərinin bağlayıcıları quruluşca oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir: *ve, ile, hem, hem de, gerek...gerekse (gereksem), ne...ne; fakat, lakin, veli, amma, amma ki, halbuki, yahud...yahud, çün, çünki, çünkim, zira, ziram, madam (madem), madam ki, madem ki, adeta, aa, ancak, barii, belki eger, fakat, güya, halbuki, hatta, keşke, madem, mademki, nitekim, öyle ki (türk), xem, ve, da, emma, veli, xem, çünki, yöne, meqer, eger,*

²²⁷ Шилханова А.Н. Союзы и союзные слова в кумыкском и азербайджанском языках. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. Махачкала, 2005

²²⁸ Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesləri). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1997, s.30

erse, ya, yaqni (türkm.), *da\de; ye, ye...yeki; ye...yeise; hem ki* (tat.), *da\de; ta\te eri...eri jene* (qaz.), *da; ce; ce bolboso; ari...arı* (qırğ.).

Mavi ve siyah, Karagöz ile Hacivat.

Türk dilində bağlayıcıları mənşəcə (kök etibarı ilə) bir neçə qrup bölürlər:

1) Yabancı kökənli bağlayıcılar: *adeta, aksi halde, aksine, amma, ama, asıl, esasen, fakat, galiba, gayrı, hakikaten, hatta, lakin, madem, mesela, yani, zaten, zira, va (və), amma, va (və) amma, (ərəb mənşəli), həm (ham, qəm), tek, qaq* (fars mənşəli)

2) Qarışıq köklü bağlayıcılar: *belki, bilmem ki, canım, demek ki, hiç olmazsa, ola ki, öyle ki və s.*

3) Türk əsilli bağlayıcılar: *açıqçası, ancak, anlaşılan, ardından, arkasından, ayrıca, bak, bakalım, bile, böylece, hele, ile, ise, ister, kısaca, nasıl və s.*

Bağlayıcılar tabesiz və tabeli olmaqla iki qrupa bölünürlər:

Tabesiz bağlayıcılar: *a (o gitti, a ban kaldım)* (qaq.), *ba ölə, ba bölə* (qaq.), *həm, da - də\ ta - tə, ni...ni, taqın, taqı, yanə, ə, əmma, ləkin, tik, barı, fəkat, isə, bəlki, məqər, məqərənkı, xəlbuki, yaki, ya, yaisə, əlle* (tat.). Mənqəndə batır yara eze h ə m biləndə poxod kaeşı (M.Jəlil), Bu yulı n i üze, n i xəbəre - qajən (Ə. Eniki), Şeşədən yasalqan lampa yanmadı, l ə k i n aların küz alları barıber yaktı ide (F.Xösni), Monı anın nindider doşman keşeseme, ə l l ə Qazizəne alırqa yörep tə ala almaqan berəü tarafınnan eşlənqən eş didelər (Ə.Fəyzi) (tat)

Tabeli bağlayıcılar: *çönki, nik disən, əqər, əqərənkı, qərqə, yaqni, aeruça, biqrək tə, başlıça, döresrəqe, ikençe törle, başkaça əytkəndə, xəttə; ki, qüya, qüyaki, əytersen, diyarsen*. Bülərləne taqın katı kurku bastı, ç ö n k i xəzer başlıkları kitep kaqtı (Q.Tukay),

Tatar dilində tərkiibi bağlayıcılar fərqləndirilir: *nik disən, niqə disən, nik diqəndə*: Sadıyu mullaqa tınkış tavışın çak kına tuktatın torırqa turı kilde, nik disən məjlesnen ber öleşe, şul

isəptən töp koda Səlman bay üze də, poşınıp, ayakka baskan ide (F. Xösni)

Müqayisəyə əsas olan müasir türk dillərindəki bağlayıcılar forma və funksiyalarına görə 3 qrupa görə təsnif olunur:

1.Cümlə başında işlənən bağlayıcılar: Y a bütün yaz boyunca sadece yirmi lira veriler ve ya ancak keçici işler gösterrirler (türk), Q ə r ç ə anda tuqmasam da, min biraz torqan idem (Q.Tukay), Y e böten cey buyına yeqerme tenke qene bireler, y e i s e vaktılı eşler qene kürseteler (tat.), M e g e r sinen bu aqan hem qaskerlere sinen eşke ve sina yuldaş bulırqa yarıy torgan keşeler tüqel (qırğ.), A n c a k senin bu ağabeyin ve askerleri senin işine ve sana yoldaş olmaya yarayacak kişiler degil (türk)

2. Cümlə ortasında işlənən bağlayıcılar: Efendim şimdi icap ediyor ki şu ana kadar sakladığım sirlari size söylüyeyim ta ki ne size ne bana dağ - i derun olsun (İbrahim Sinasi), Zaman altındır, derle, fakat o da vaktın kiymetini layikile takdir etmek degildir...(Namik Kemal), Bez kurkunı belmiybez; y e ülerqe, y e cinerqe, dip barabız. Bu cümlədəki «ye» bağlayıcısı türk dilində «ya» fonetik tərkibində verilir: Biz korkuyu bilmeyiz: Y a ölmeli, y a yenmeli diye qideriz.

Men qeldim, emma sen qelmedin, Ol uçjak bolup xeniz sınanışman ekeni, yöne qanatlarını qalqadyar eken v e xemişe xövürtqesinden kellesini çıkarıp qaranjaklayar eken; yaqtı dünyənin nəmediqini v e onun özünə yarajakdıqını – yaramajakdıqını tizrək bilesi qelyər ekeni (türkm.), Kot anı, kot söyqen etkenne. Ul da sine şulay saqına; y e poyezdda, y e k i samoletta oçıp kaytır ber kön yanına (tat.) Bekle onu bekle sevdiğin babanı. O da seni öyle özlüyor; y a trende ve y a uçakta uçup döner bir gün yanına (türk), Aqan var işim - yaşerim, a m a xaylak durmak bana ölümdən beter (N.Baboqlu), Kirana sustu, a m a i çi kan üüdüdü (N.Baboqlu, qağ.)

3.Cümlə sonu işlənən bağlayıcılar: Rifqat tiz qene kiyende d e çıqıp kitte. Türk dilində d a bağlayıcısı «ve» bağlayıcısı ilə əvəzlənir: «Rifqat çabıcak qiyindi v e çıqıp qitti.

Müqayisə edilən müasir türk dillərində sonda gələn bağlayıcılar bunlardır:

Tatar dilində: t ü g e l, u k \ ü k, g i n a \ g e n e; d a \ de, ta \ te, elle, ele, lebası, iç, la \ le, bit, imeş və s.

Qazax dilində: t ü g i l, ak, g a n a, k a n a, da \ de, ta \ te, turmak, tursın, qoy, ekeş və s.

Qırğız dilində: e l e, g a n a, da, dağı, dele, ee, ıya, beyüm, belem, go, miş və s.

Nümunələr. Tatar dilində: Andıy tiplər ber sezde gene t ü g e l, bizde de bik küp. Türk dilində: Öyle tipler bir tek sizde değil, bizde de pek çok. Buran basılıp kile. Bayağı şikelle ü k bitke berelep yavmıy.

Türk dilində: Kar fırtınası basılıyor. Deminki gibi yüze çarparak yağmıyor.

Qazax dilində: Bugün habarlap ertən bastaymız b a dep otırmız. Türk dilində: Bugün haber verip yarın başlarız m ı diyoruz. Onısı ras t a edi. Türk dilində: Orası doğruydu d a. Olar e k e ş olardı ayamaganın ba? Türk dilində: Onlar bile onlara acımamış mı?.

Qırğız dilində: Tuş - tuşun torogon karoolçular g a n a kaldı. Türk dilində: Sadece yasak eden bekçiler kaldı. İştı tez e l e bütürüp koyuşar. Türk dilində: İşi hemen tezden bitirverdiler. Malımız d e l e bar ele. Türk dilində: Malımız da var artık. Biz d a g ı adam balasız go. Türk dilində: biz de insan evladıyız ya.

Beləliklə, müqayisəli araşdırma göstərir ki, müasir türk dillərində bağlayıcılar bir çox hallarda qoşma və ədatlarla qarışıq salınmışdır. Bəzən bağlayıcıların sərhədini bu dillərdə təyin etmək çətinliyi yaranır.

Türkmən dilində ü ç i n qoşmasını bir sıra hallarda bağlayıcı kimi izah edirlər. N.Nartıyev yazır: «Ü ç i n bağlayıcısı əslində qoşmadır, bəzi məqamlarda bağlayıcı kimi çıxış edir. Qoşmalarla bağlayıcıların arasında tarixi bir bağlılıq olub. Məsələn, b i l e n (ilə), d i y i p qoşmaların bağlayıcı xidmətində durduğu məqamlar var»

Ü ç i n bağlayıcısı məqsəd mənasında işlənərək, d i y i p sözünün sinonimi kimi çıxış edə bilər. Məs.: Yöne beyle yaqday bolmasın ü ç i n (d i y i p) vaqtal - vaqtal duşmanın üçtüne projektor tutup, qoşunun yöremeli uqrunu qörkezyərdiler (X.Derəev)

Özbək dilindəki bağlayıcıların əksəriyyəti ərəb, fars və tacik mənşəlidir. Həmin bağlayıcılar özbək dilinin sintaksisində böyük rol oynayır. Məs.: qerbariy v a kolleksiyalar; Karim x a m Turğun keldi. Sbor tuqadi, b i r o k xeçkim tarkamadi. Biz... poezda y a x u d samoletda boramiz mı...; u... ya injener, ya yukituvçi bölüşü mümkün; bu erda n a tom, n a deraza bor gdi. Lupani x a m yodidan çikarmaqan edi. Büyi kiçkina bülse x a m..

Tabelilik bağlayıcıları. Səbəb bağlayıcıları: neqe tyuqyul (nə üçün), nəqe dese (variantları: neqe desenq, neqe deseqiz), ne uçun dese (variantları: ne uçun desenq, ne uçun deseqiz), şo sayalı, şonu uçun (kum.)

Məqsəd bağlayıcıları: den (Bürlenqen terekleyi suvuk korkutmasın d e n (deyə), bavnu er - erinde sapam yaqqa ediler), uçun (Uyqe biraz kömək uçun, Batır ulanın bataqaçılaqa koqiup yibermeqe toktaşa (Baqabov) (kum.)

Şərt bağlayıcıları: eqer (variantları eqer de, eqerdim) (kum.)

Müqayisə bağlayıcıları: busa, sayki (kum.)

Gücləndirici bağlayıcılar: uçun da, bulan da, turup da, ekençin, karamağı (kum.)

Türk dillərində tabelilik bağlayıcıları dilin tipoloji xüsusiyyətlərini, onların daxi qanunauyğunluqlarını və inkişafını aydınlaşdırır.

Hal formaları bəzən tabelilik bağlayıcılarının funksiyasını icra edir. Məsələn, rus dilində olan çto, çtobı, budto, budto bı aydınlaşdırma bağlayıcılarının qarşılığı kumik dilində yoxdur, həmin vəzifəni, deyildi kimi cümlədə hal formaları, yaxud feilin şəxsiz formaları (feili sifət və feili bağlama) yerinə yetirir. Məs.: Jıyılqanlardan Mtvienko şunda yuvukda, stolovoyda, ekenni bilip, Serqney Petroviç onu artından yiberdi.

Birləşdirmə - bitişdirmə bağlayıcıları: və, ilə (- la, - lə) (azərb.), ve, - da, - de, xem (türkm.), v a, x a m (x a m d a), ye, yeki (yaxud) (özb.), va, da, - de, qam, qene, şolay da (kum.) və s.

Bəzi türk dillərində (məsələn, kumik dilində) bağlayıcılar azlıq təşkil edir.

Yaşpar barı da jiyıldı v a top oyun yanqıdan başlandı. (kum.Yaqiyev); Mən hər gün qəzet və jurnal oxumağa adət etmişəm (azərb.)

Güzəşt və qarşılaşdırma (karşı) bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, leyk, və leyk, vəli, fəqət, halbuki, yoxsa (azərb.), veli, velin, yöne, emma (türkm.), a...a...ba... ba...ha... ha...hem... hem...mi.. ni...ne (da), tölə, bölə...ya...ya (da) (qaq.), l e k i n, b i r o k, a m m o, d a m...d a m, q o x...q o x, n a... n a (özb.); hərçənd, hərçənd ki, gərçi, əgərçi (azərb.), amma, tek, va amma, busa, eqese, tyuqulese (kum.), ləkin, əmma, ə, bəlki, fəkat, tik: Yalkaurak iptəşlər avıl yanındaqı ineşkə barırqa dimlilər, l ə k i n anar barlık köçem belən karşı toram (Q.İbrahimov), Ə qariza ul könne yazılmadı...həm berkaycan da yazılası yuk ide anın (Ə.Eniki); Ul eqılqan, meskenem. Taqın torqızqannar taqın azaplaqannnar. Ə m m a ul batır kız, avızın acıb, ber qenə süz də əytməqən (Q.Bəşirov), Bu Kazanda xup, xup eşlər küp, torır, hiç monın t i k beri təkıy yuk torır (Q.Tukay), Min sinnən əllə nərsə soramıym bit, b a r ı t i p nindi külməqemne kiim dip kenə sorıym (Q.Kamal), Kürmi həm xəzrət bu kartnı, t i k küzne kırın sala (Q.Tukay), V ə l ə k i n jir kızı sinnən söekle (Q.Tukay); Ozyunikin tüz etmeqe oq ne qarakat etdi daqı, amma katınından ozup ya onu toktatıp bolmadı. (M.Abukov)

Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, və ya, ya da, yaxud, gah, gah da, istər, istərsə də (azərb.), ya, ya da (türkm.), ya, yada, yada - yada, ya - ya, ne, ne - ne, yada busa, nede, nede busa, bir - bir, qaq - qaq (kum.) və s. Ya sen özünq qel şo kaqızlanı alıp, ya da ulanınqdan benip yiber. (Quseynov)

Balki bağlayıcısı qırpaq dillərindən yalnız başqırd dilində istifadə olunur. Bu bağlayıcı bölüşdürmə - təyin münasibətlərini ifadə edir.

İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, da, də, hətta, habelə, həmçinin (azərb.) və s.

İnkar bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki (azərb.), -pe, -ba, -pe, -pa, -pe -ma, -me (variantlar) emes (qar - qalp,) və s. Nümunələr: Ağam ketpedi. Kuyı teren emes. Jadrininin toğayı ele körinbedi. Menin yaktım jok. Üyde xeş kim jok. Ağamnan xat bolmadı. Ol kelqen emes. Bul tapsırmanı orınlağa bolmaydı. Bul xakkında xeş kim aytpadı. Bizler xeşkayda barğanımız jok. Ol xeş yakıtta Kavkazda bolğan emes. Bu cümlələr qaraqalpaq dilində inkarlığı ifadə edir.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki, məsələn, ki, belə ki (azərb.), yaqni (türkm.), yani, demek, aytayık, masala (kum.) və s.

Kumık dilində «*aytayık (ayt+a+yık)*» bağlayıcı sözü leksik - semantik baxımdan «*demək*» sözü ilə sinonimdir. Həmin dildə çox az hallarda «*aytayık*» sözünün morfoloji variantı da (aytmaq (ayt+ma+qa) işlədilir. Məs.: Am çapdıraqaplanı kebyusyu, aytayık, başqa rayonlardan qelqenler, zamanında baxil anmayqanqa bek xokunlarıdılar.

Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, onun üçün ki, o səbəbə, bundan ötrü (azərb.), səbəbi, çünki (türkm.) və s.

Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki (azərb.), eger, qer, onda (türkm.); aqar da, aqar - maqar (tat.) Aqarda bu kitob menda bülse edi, men uni sizqa berar edim. Aqar odamlar bir tarafqa karab yurqanlarida er ağdarilib ketar edi - ku1 («Afandi») E q e r sol kezde toptın aldınğı jağınan bireudin ökten daysı şıkpağanda. - sa: ban sa hiç düşünmedim... (qaq.), ya...yada; ya sultan ölecek, yada eşek geberecek (qaq.folk.)

Türkmən dilində *xatda, şeyle xem, dine, belki* sözləri qüvətəndirici bağlayıcı kimi götürülür. Məs.: Adamzadın emele qetiren baylıklarının xemmesini bilmek bilen xaçan öz xuşunu baylaşdırsan, d i n e şonda kommunist bolmak bolar; Atık alaşanın qerşini sıpap, x a t d a arkasına -da pat - pat kaddı - da: - Bolyar, eje - diyip içerik qiri (B.Kerbabayev)

Tabesiz bağlayıcılar: ç u n k i, şuning uçun, q a r ç i (heç olmasa), - ki (- kim); maxkam boğlanq mexnatqa bel, ç u n k i mexnat bilan yaşnaydi e; Kişlok buldi obod, şuning uçun mening küqlim şod; Bilasanki, matbuot xayet oynasi.

Tatar dilinin özünəməxsus bağlayıcıları vardır. Bu dildə bağlayıcılara «t e r k ə q e ç» deyirlər. Tatar dilinin bağlayıcıları sırasında alınmalar üstünlük təşkil edir: və, əmma, ləkin, xəttə; həm, əqər, qüya və s. Həmin bağlayıcılara bu və ya digər fonetik görüntüdə digər türk dillərində də rast gəlmək olur.

Tatar dilindəki bağlayıcılardan bir çoxunu bölüşdürmə bağlayıcıları təşkil edir: y a, y a k i, y a i s ə və s.: Y a k i keşene süqüdən, anın eşen yukka çıxarudan, ana ayak çaludan tuktıysız,... y a k i inde, biqaybə, saubullaşırqa röxsət, iteqez (Ə.Eniki). Yakub, ber fikirqə tuktala almıyca, y a avıl tuarında, y a zavod tuarında uylap utırdı (İ.Qazi).Ul kılqən saen şulay berər nərsədən avız ittermicə, y a i s ə berər küctənen birmicə kalmıy (Q.Bəşirov)

Tatar dilindəki bağlayıcıların bir qismi birləşdirmə, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. mənaları ifadə edir. Məs.: k i, çönki, qüya, yüyaki, qərcə, əqər, əqərənki, əqər də, yaqni.

Nümunələr: Döyyada küp keşələr bar k i, ütken və qakıllı keşelərdən kurkıp, üz tirələrində übrək axmaqlarını yörtələr (Q.Tukay); Kızlar dərrəü qenə köleşep aldılar, ç ö n k i Jihannın zur tüqərək bite, köyqən söt östedəy, qayat kara tutlı ide (Ə.Eniki). Ş u n l ı k t a n hərkemnen iptəşlərdən aldarak elderəse kilə (Q.İbrahimov), Tıncı birmi, q ü y a, baric kötə eşlənməqən eşlər (Q.Afzal), Q ə r c ə anda tumasam da, min beraz torqan idem (Q.Tukay), Ə q ə r e n k i ul serlərne min üzem də belep jitkerməsəm ?(Q.Bəşirov)

Tatar dilində bağlayıcılar digər sözlərlə korrelyativ əlaqəyə girir, bağlama funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, kem - şul, nindi - şundi, nərsə - şunu, kayda - şunda və s.

D a bağlayıcısı çox işlənən ümumtürk mənşəlidir. Qıpçaq qrupu türk dillərində 8 variantda işlənir:

d\ːt: a\ːe\ə\o\ö; atay dilində: da\de\do\dü; ta\te\to\tö

Y a- bölüşdürmə bağlayıcısı yakut və tuvin dillərində müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir: ya\ye\yo\ze\ie.

Qazax dilində bağlayıcılar morfoloji quruluşuna görə yekcins deyil. Bu və digər qırpaq dillərində bağlayıcıları quruluşuna görə 3 qrupa ayırmaq olar:

1) sadə bağlayıcılar: jəne, da (de, ta, te⁰, əri, al, men, jok, bolmasa, sebebi, ne, ya, deqenmen, bir.

2) mürəkkəb bağlayıcılar: əytpese, sondıktan, üytkeni, əytkenmen, birak, biqese, nəmese, əytpeqende və s.

Tərkibi bağlayıcılar: sol sebepti, neqe desen, ne üçün decek, sonan son, onda da, sonda da, süytse de, əytse de.

Mənalарına görə türk dillərində bağlayıcıları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: jəne, da (de, ta, te), əri, men (nen, ben), sonan son. Tabesiz mürəkkəb cümləni bir - birinə bağlayan bağlayıcılar. -da, - de, xəmə, jəne, taqı da, xəmə de (q - qalp.): Kızta künler de suyk boladı xəmə daryalar da katadı. Mine, dumanlı aspanda kuslar sayray basladı jəne kün şığıs kızarğan türqe endi. Bir xəpte ötti de, olar bir - biri menen xat alısatuğın boldı. Ol xəmə xəş kimqe tiymeydi, onı xəmə xəş kim türtpeydi.

2. Qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılar. Belə bağlayıcılar sonrakı fikri əvvəlkinə qarşı qoyur: amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki (azərb.) birak, alayda, deqenmen, əytkenmen, əytse de, süytse de, sonda da, onda da, al, əytpese, əytpeqende (tat.), ləkin, yuğihə, yukha, fəkət, əmmə, ə, tik, barı, illa, illə məqər, şulay (başq.), al, al...bolsa, birak: Senin menen biz jük maşınasında jürqen edik, ol anay kişkene maşınanı aydaydı Bizler onnan korkamız, al ol bolsa bizden korkadı. Poezd bir saattan jönep ketedi, birak ta sen ketiyqe ele tayar emessen.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, və ya, ya, ya da, ya da ki, və ya da ki, yaxud, yaxud da, yaxud da ki, ki yainki, gah, gah da, istər, istərsə də (azərb.) (Hər bulaq başında bir söhbət olur. Gah gözaydınlığı, gah qiyyət olur. (S.Vurgun). Bilmirəm nə olub, ya gözünə təzə şeylər dəyib, köhnələri bəyənmişən, ya Rüstəmov-

lar pis olub, ya da əvvəlki şirin sözlər yalan imiş. (M.İbrahimoğlu); ne, ya, yaki (ne...ne, ya, nemese, bolmasa, jok, əldə, biresə, bir (tat.), yə, yəki, yəihə, ber - bersə, əllə, xatta, bəlkə, yəğni (başq.)); biresə, birde, - qə - qə, qeydə, ya, yamasa: Küni boylu biresə janbır jaydı, biresə kar jaydı. Qə katı külki esitildi, qə şadlı kosıq janğıradı. Ol birde kelse, birde kelmeydi. Ya ol Natalyanı künlədi, ya onu ayadı. Men olardın kasına özüm barayın ba, yamasa joldasımı jibereyin be? Ya şan, ya tütin. Xəş nərsə körinbeydi.

4. Səbəb bildirən bağlayıcılar: yütəki, sebebi, necə desən, ne üçün desən. Ü y t k e n i j e t i j ü l d ü k m e k t e n q i b i t i r q e n d e r d i n b ə r i b i r d e y a u d a n n ı k o r t a l ı ğ ı n a n ə m e s e K o s t a n a y ğ a b o r ı n o k i a l m a y t ı n (s. Köbeev)

Birəzdan keyin izdeqenime kuanğanım da jok s e b e b i...köp jerde jüru mümkün emse (S.Mükanov)

N e ü ş i n d e s e n d ü n i l d e j ü r e n d e t u s ı n , ö s u i n , t ö y ı n ...bəri birdey (abay).

5. Şərt bağlayıcıları: eqer, onda (eqer...onda) (tat.), əqər, əqər zə, əqər zə məqər, sönki, qüyə, qüəyi, qərsə (başq.), eqer, şurup (hələlik), bulan (əgər) (kum.)

Nümunələr:

Seni oyda orie, kırdə kazak tüqel bileđi j ə n e s ı y l a y d ı (S. Mükanov)

O kayda deysin - ay, Bəken ol ə r i a l ı s t a , ə r i j a k ı n d a (m. İmanjanov)

Sizdin şınınızğa şınnan baska b i r d e b i r o r a y ı j o k (M. Əuezov)

Kündelikti normasın orındamantın k e m d e - kem (S.Mükanov)

Ekeyi mağan jattı d a j a l ı n d e (S. Mükanov)

Abay osı keşte bolğan öz xalin bül tünde d e , erteninde d e t ü s i n e a l m a y k e t t i (M. Əuezov)

O n a n s o n i s t e s e , B ö j e y q e b ü l i s t e d i (M. Əuezov)

Küyneqe minetin üljan m e n K a l ı k a ğ a n a (m. Əuezov)

Teren teniz b e n jat jağadan men de korıkpaymın
(F.Müsirenov)

Ziddiyyət bildirən bağlayıcılar:

Alasa, tıkrı, b i r a k tığız beteqemen jaynağan
(M.Əuezov)

S o n d a d a tiri kalğan (M. Əuezov)

B i r a k s o n d a d a bül otırıda Abaydın deqeni balğan
jok (M. Əuezov)

Ə y t k e n m e n Botaköz kayda kela jatkanın şamalaydı
(S. Mükənov)

Bir kalada türğan son, ərine, körüit de mümkün, a l a y d a
künde talay adamdı köresin...onın bərin jadında saktay ber-
meysin ğoy (M.İmanjanov)

Sen tanımadın jiqitim, a l (a m m a, l a k i n, a n c a q) men
tanıdım (F.Slanov)

Bölüşdürmə bağlayıcıları: n e, y a, y a k i, ə l d e, j o k və s.

J o k Əzimbaylar kaşağan kuın jür me? (M. Əuezov)

Oy bastı ma, at soktı ma, ə l d e özünün miezi me, əyteuir
aşılğan jok (F. Müstafin)

Birak n e kökşe, n e onın balaan tauları, n e kölderi
eşuakıtta Askardı toyğızğan emes (S.Mükənov)

B i r e s e ızası, b i r e s e külkisi keledi (Ə. Əbişev)

Müqayisə edilən dillərdə diqqəti cəlb edən cümlə başı
bağlayıcılarının tatar dilində «d a» qədim yazı dilindən qalan
sözlər olmasına baxmayaraq, qazax və qırğız dillərindəki nümu-
nələrin sonradan qəlipləşmiş feil və isimdən yarandığı
məlumdur.

Tatar dilində: e, l e k i n, h e l b u k i, t i k, h e t t a, e m m
a, m e g e r, ç ö n k i, e g e r, g ü y a, g ü y a k i.

Qazax dilində: b i r a k, degenmen, onda da, bolmasa, al,
jok, elde, öytkeni, ne үшін desen, nede desen, sondıktan, sol
sebepli, eger, esirese.

Qırğız dilində: antkeni, andıktan, eger, birok, bolso da,
al emi.

Başqırd dilində: əqər, həm, tağı, yənə, fəkət, əmma, tik, illə məqər, şulay, əqər ki, ləkin, yə, yəki, bersə, yəihə, ber, xatta, bəlki, yəğni (bunlar tabesiz bağlayıcılarıdır). Başqırd dilində tabeli bağlayıcılar bunlardır: əqər, əqər zə, əqər zə məqər, çönki, qüyə, qüyəki (guya ki), qərsə və s.

Qarçay- balkar dilində işlədیلənlər: *bla, da, em, emda, a, ya, alay (alay bolqanlıqqa, alay bolqanı yüçin), andan sonra, ansı, annı yüçin, ne yüçin desen, ol sebebden, kalay (necə), kallay, kaçan* və s.

Nümunələr: Kite alar, berse unda, e berse sulga. Türk dilində: Gitti onlar, birisi sağa, birisi ise sola.

Bugen maynın ortalari bulqanqa, koyaş yırak, l e k i n turı hem matur kariy. Türk dilində: Bugün Mayısın ortalari olduğı için, güneş uzaktan l a k i n doğru ve güzel bakıyor.

Minem öçen de caylı imeş! H e l b u k i minem öçen ber de caylı tügel. Türk dilində: Benim için de iyi imiş! H a l b u k i benim için hiç de iyi değil.

Kükte küyürüp bolıt bolgana, t i k ımsınıp kala kükte tulgan ay. Türk dilində: Gökyüzünde kararıp bulut geziniyor, f a k a t imrenerek duruyor gökte dolunay.

Kay aranı bu tavış şul kader açık işetele, h e t t a Nefise ihtiyarsız kütereler karga mecbur bula. Türk dilində: Bazen bu ses o kadar açık işitiyor ki, h a t t a Nefise elinde olmadan kalkıp bakmağa mecbur oluyor.

Aylar, yıllar ütürler, qasırlar uzar, e m m a sinen danın hervakit yanqırıp torır. Türk dilində: Aylar, yıllar geçerler, asırlar geçer, a m a senin şanın her zaman yankılanıp durur.

Ömitsezmen: F e k a t artık dekıykanne kötem inde. Türk dilində: Ümitsizim, artık sadece dakikamı bekliyorum.

Ul tınlavçı yukka küre, süzen artık ozaytmadı inde, ç ö n k i hatını yoklıy ide. Türk dilində: O dinleyici boş yere sözünü fazla uzatmadı, ç ü n k ü hanımı uyuyordu...

Oçıp barıp kaytır idem, e g e r bulsam kübelek. Türk dilində: Uçup gidip dönerdim, e g e r olsam kebek.

G e r ç e Glaşa hezer öyde bulmasa da, kombatnı çolgar alqan böten nerseqe hatın - kız kulu kağıqlanlığı sieler tora ide. Türk dilində: Gerçi Glasa evde olmasa da, komutanı çevreleyen her şeye kadın eli değdiği sezilip duruyordu.

Emma bu kisek - kisek tetrevle monnar g ü y a k i anın üz kükregennen, yöregennen ut bulıp yalkınlanıp çığalar... G ü y a bolarnı ul üze çığara... G u y a ul şulay zarlana.

Q a z a x dilində: Ken yazık mandayı, külkisi az, b i r a k nuri mol közderi akıldı, oylı adamdı angartsa...

Türk dilində: Geniş, düz alnı, gülmesi az, f a k a t nuru bol gözleri, akıllı, fikirli adamı hatırlasa...

D e g e n m e n üy iyesinin ıklasına razı konaktar soyqanın arık degen jok. Türk dilində: F a k a t yine de ev sahibinin samimiyetinin emin olan konukların kestiğin (kurban) zayıf dedikleri yok.

O n d a d a keşkurum gana. Türk dilində: A n c a k o da akşam üstleri.

Anav balanın bliminen evreşilikte bolıp, men de mezgilien oylamay kalıppın, b o l m a s a bıyıl irgeni alısırak salar edik. Türk dilində: O çocuğun ölümünden eziyet çekip ben de tam düşünmeden kalmışım, hiç olmazsa bu yıl evin temelini daha uzağa atardık.

Sen tanımadın jigitim, a l men seni tanıdım. Türk dilində: Sen tanımadın delikanlı, a m a ben seni tanıdım.

Jıkıga kaskır şaptı ma, j o k Ezimbaylar kaşagan kuvgızıp jür me? Türk dilində: At sürüsüne kurt mu girdi, y o k s a Ezimbaylar kaçak hayvan mı kovalıyor?

Oy bastı ma, at soktı ma, e l d e özünün minezi me, eytevir aşılğan jok. Türk dilində: Efkar mı bastı, at mı çaptı, y o k s a kendi mizacı mı, tam belli değil.

Artımnan ilese Tayjannın üyine kirüvge bata almadı, ö y i k e n i ol üyde ayuday akırgan tentek minezdi Selima bar. Türk dilində: Ardımdan gelerek Tayjanın evine girmeğe izin alamadı, ç ü n k ü o evde ayı qibi bağırان edepsiz huylu Selima var.

N e i ş i n d e s e n dünyede jürgende tuvısın, övüvin, toyuvin...beri birdey. Türk dilində: Ç ü n k ü (n i ç i n d e r s e n) dünyada yaşarken, doğuşun, büyümen, doyman...hepsi de aynı.

S o n d ı k t a n bul söz, bul saz burın emes, del osı arada algaş aytilganday boldı. Türk dilində: Ç ü n k ü bu söz, bu saz eski degil, tam o arada, biraz evvel söylenmiş gibi oldı.

Q ı r ğ ı z dilində: Calbarıp olturgan Toktogul tündö tüş körüügö mümkün ele, a n t k e n i al tan atkança kirpik irmegen emes. Türk dilində: Yalvarıp duran Toktogulun geceleyin düş görmesi mümkün değildi, ç ü n k ü o tan atıncaya kadar kirpik yummuş değildi.

Moldosan ömüründö birinci colu pionerge ötkönün. Kubandı, Lenin ordeni menen Altın cıldızdı alganda k a n d a y tolkundasa, azır da o ş o n d o y tolkundadı. Türk dilində: Soldasan ömründe ilk defa pionere geçtiğinde kıvandı, Lenin madalyası ile Altın Yıldızı alınca nasıl heyacanlandıysa, şitmdi de ö y l e heyacanlandı.

K a n ç a l ı k meenet kılsan, o ş o n ç o l u k bereke tabası. Türk dilində: Nasıl zahmet çekersen ö y l e başarı bulursun.

Başqırd dilində: Ata - əsəhənen h ə m Vaxitten kayğılarn urtaklaşıp (M.Ğafuri), Axır yazmışka yənə baş eyep, başınan bürken alıp şul «şəfkətle» keyəüenə kaytıp inə (Z.Biişeva), Ğəjəp eş, taştı teyzerzem, ləkin üzem şatlanmanım (K.Mərqən), Unın atay, minen əsey ülqən, kayğılar ber, fəkət tös başka (X.Kunakbay), Töş yakınlap bara, əmmə kolxozsılar eşkə sığarğa aşıkmayzar əle (B.Bikbay), Azağırıp bıl yaktarza altın priiskıları asılğan, xatta bıl da Ural artı təbiğəten üzqərtə almağan (F.Əmiri), Nurıy za, Mortıy za hikerep torzolar, sönki işekten, kağılışı bılay ğına kilqən keşenen kağışı keüek tüqel... (A.Tahirov)

BAĞLAYICI SÖZLƏR

Belə sözlər bağlayıcılardan təkcə əlaqə vasitələrinə görə deyil, cümlə üzvü olma xarakterinə görə də fərqləndirilir. Bağlayıcı sözlər türk dillərində əvəzliliklərin sual tipi ilə üst-üstə düşür. Məs.: kim, nə, hansı (azərb.), kem, ni, nindi, kaysı, küpme, niçə, niçək (tat.)

Türk dillərində bağlayıcı sözlər morfoloji forma və sintaktik funksiyasına görə budaq cümlənin tiplərini təyin edir, nisbi söz kimi çıxış edir. Konstruksiyalar bağlayıcı sözlərin köməyi ilə qurulur. Məs.: Künelqə...uy kilde, n i n d i səbəplər bolarnı monda kiterde ikən (Ə. Eniki)

Türk dillərində hansı (kaysı (hansı kim, kaysı kim) sözü atributiv münasibətləri konkretləşdirir. Məs.: Hansı cəbhədə qələbə qazanıb (azərb.), Bəxetle şul baladır, kaysı dərəsenə künel birsə (Q. Tukay)

Qaqauz dilində bunları «cümlə bağlayıcıları» adlandırırlar. Bunlar aşağıdakılardır: *açan, allelem\|allele\|alle, ama, ancak, ani, aniki, bari\|bare\|barikim, ekim, bile, bolay, da\|de\|ta\|te, eer\|er\|eerlem, ki, makar ki, neçinki, onuştan, osa, osaydı\|osıydı, sa, sansın\|snki, zerə\|zeram.*

Nümunələr: *Açan* Aaaç - Kırın hem Ayı - Kulak gelmişlər, görmüşlər, ani bordey erinde yokmuş. *Allele* korktun san. Aldım bir kerə inek, *ama* bakamadım. Genç literatūra yapar *ancak* ilk adımnarı və s.

NİSBI SÖZLƏR

Türk dillərinin qrammatikalarında nisbi sözlər mühüm yer tutur. İşarə əvəzliləri Hind - Avropa dilləri ilə müqayisədə türk dillərinin cümlələrinə böyük yük daşıyır. «Для тюркских языков характерно то, что относительные слова в главный части сложных конструкций часто не требуют употребления в придаточной части союза или союзного слова, как это обычно бывает в сложных предложениях индоевропейских языков В тюркских языках относительное слово главной части целиком принимает на себя роль связующего элемента между главной и придаточной частями»²²⁹.

Türk dillərində işarə əvəzliləri müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək qoşmalarla birlikdə çoxsaylı nisbi sözlər əmələ gətirə bilirlər. Bunlara aiddir: onun, ona, onu, onda, o qədər, bunun üçün, ondan ötrü (azərb.), monın, mona, monnan, bu kadər, şunnan, şulay, şulay itep (tat.) Məs.: Kön bik esselənep kitte, ş u n a k ü r ə yaşlər artık yuanmıyça öyqə kaytırqa aşıktılar (Ə.Eniki) (tat.)

Türk dillərində nisbi sözlər sual əvəzlilərinə başqa, təyin əvəzlilərilə, saylarla da ifadə olunur. Məsələn, bir (ber) sayı ilə: İdarədə utırqan arada min ber nərsəne töşenep aldım: monda yomiş belən kilüçene işek artında totmıylar... (Q.Axunov)

Türk dillərində nisbi sözlər öz strukturuna görə 2 qrupa bölünür: 1) sadə nisbi sözlər və 2) tərkibi nisbi sözlər.

Sadələr: Taqın ş u n ı s ı kızıq: ni kadər qenə yarlı bulmasın, ul berəüdən də bernərsə də sorarqa yaratmıy ide (Ə.Eniki)

Tərkibilər: Ə yanqır haman yok ta yok, ş u n a k ü r ə vodokaçka çanın kütərin Mostafa aşıktırırqa tieş taba (Ş.Kamal)

²²⁹ Татарская грамматика. Том II, Морфология. Казань, Татарское Книжное Издательство, 1993, с.341

ƏDAT

Türk dillərində ədatlar həm ayrı-ayrı sözlərə, həm söz birləşmələrinə, həm də bütövlükdə cümləyə aid olub müxtəlif mənə çaları yaradır. Onlar müstəqil nitq hissələrindən törəmişlər.

Ədatlar bir köməkçi nitq hissəsi kimi cümləyə müxtəlif emosional və modal-ekspressiv mənalar verir. Ədatlar tərkib etibarlı ilə türk dillərində sadə - bir sözdən: *belə, elə, axır, artıq, tək, təkə, bir, bircə, bax, gəl, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görə, ki, hətta, da, də ancaq, ama, fəqət, -a, -cə, -mi, -mi, -mu, -mü, lap, ha, daha, bircə* (azərb.), *dəl, ne, -ma, -me, ne, qatı, in, öran, xas, çuv, dine, eke, yalnız, ene, ene -de, -a, -ə, -ay, -əy* (türkm.), *bit, da\də (ta\tə), isə, iç, in, nə, tik, tüqel, uk\ük, əle, əllə* (tat.), tərkibi: *barı tik, bit əle (inde), menə bit (əle), taqın da, qüqel də bit (son), əle qenə* (tat.), *koy\ğoy, -au, -ay, -ak, -şı\ -şi, -mıs\ -mis, -da\de, -a\ -ə, -də* (q - qalpaq), *-ku, -çi, -mişlemiş, -da, -a\ -ya, -dir* (özb.), *koy\ğoy, -au, -ay, -ak, -mıs\mis, -da\de, -di\di* (qaz.), *-ma, -mə, tüqel, -dır\ -der, -tır\ -ter, -maqaə\ -məqəə, iç, labasa\ləbasa; da son inde\də son inde, ta son inde; qına tüqel bit\qenə tüqel bit, kına tüqel bit\kenə tüqel bit; qına tüqel - der iç; inde də, əllə inde, menə bit; tik...qına, xəttə..da də; xəttə...ta* (tat.), *ba, be, pa, pe, ma, me* (pararızın ma? Olar kilqenner be?, la, le, ne, ne (çılığ kunnerde le; za, ze, se (ol za minnen tabrax çüqürçe) (xak.) şəklindədir.

Türk dilində ədatlar türk əsilli və yabançı olmaqla fərqləndirilir. Bunlar ismi və feili olur: *gibi, için, başqa, bakıma, bakımından, beri, boyunca, dek, denli, içre, önce, sonra, üzere, yana* (ismi olanlar); *ile, ilişkin, göre, aşırı, aşkın, degin, diye, doğru, dolayı, karşı, ötürü* (feli olanlar)

Türk dillərinin ədatlarında genetik yaxınlıq var.

Müqayisə edilən dillərdə *ma\me, mi* (*ba\be, pa\pe*) sual ədatları sadə cümlənin tərkibində işlənir.²³⁰

(I) Türk dillərində ədatın özünəməxsus təbiəti və funksiyaları mövcuddur.

(II) Ədatın spesifik semantik-qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

«Bütün ədatlar uyğur dilində köməkçi elementlərin müstəqil qrupudur»²³¹

Yakut dilində ədat hərtərəfli öyrənilib.²³² Burada ədat müstəqil qrammatik-semantik hadisə kimi öyrənilib.

Ədat bir sıra əsərlərdə köməkçi sözlərin içərisində «əridilib».²³³

«Все частицы сравнимаемых языков по своему происхождению исторически связаны с различными частями речи».²³⁴

Ədatlarda da fonetik deformasiya baş vermişdir.

Ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) müqayisə edilən dillərdə ümumi olan ədatlar: *koy\ğoy* (*-ku*), *da\de* (*-da*), *-mis\ -is* (*-miş, -mis*)

2) bir neçə dilə aid olan ədatlar: *-au, -ay, -ak* (*qar - qalp; qaz.*), *-ş1\ -şi* (*-çi*), *-a\ -e* (*-ya*) (*q - qalp., özb.*)

3) müqayisə edilən dillərin yalnız birində olanlar *-dir* (*özb.*), *-də* (*qar - qalp.*), *-d1\ -di* (*-t1\ -ti*) (*qaz.*)

²³⁰ Бекимбетов П. Интонация собственно-вопросительного предложения в современном каракалпакском языке. Дисс...канд. фил. наук. Ташкент, 1965; Ахмедов А. Вопросительные предложения в современном узбекском языке. Дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1965; Туркбенбаев Н. Интонация простых вопросительных предложений в казакском языке. Дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1966

²³¹ Кайдаров А.Т. Краткий грамматический очерк уйгурского языка к уйгурско-русскому словарю. Алма-Ата, 1961, с. 316

²³² Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. Якутск, 1978

²³³ Хыдыров М.Н. Служебные слова в туркменском языке. Ашхабад, 1947; Тошакова Т.М. Служебные слова в алтайском языке. М., 1950; Саяргалиев Б.С. Служебные слова в башкирском языке. Уфа, 1955

²³⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948, с. 211

Balası kelse, kuyın kiberetuğını tur q o y! (O Aytcanov); Unakada malokuoğturaqa kaytış buladı - k u! (T.Pulot); Yapırmay, analar kaşıp bara jatır q o y!; Seninq xam tilinq çikib kolibdi - k u! (T.Pulot)

Ədat köməkçi söz kimi nitqin qrammatik elementləri funksiyasını yerinə yetirir.

Ədatlar sinonim cərgə yarada bilirlər: koy\qoy\ -ku, -au; -şı\ -şi\ -çi, -də, -dı\di. Bunlar müqayisə edilən dillərdə aktiv və passiv şəkildə işlədilir: Adamğa adamdı janastıratın til q o y! (M. Əuezov) - Adamğa adamdı janastıratın til - a u. Seni de köp okığan adam deydi - a u! - Senide köp okırğan adam deydi - m i s!

Müqayisə edilən dillərdə hər bir ədatın müxtəlif tarixi inkişaf xüsusiyyətləri mövcuddur. Amma semantik struktur etibarı ilə eynidir. Bu genetik ümumilikdə, universal əlamətlərlə bağlıdır.²³⁵

Sual ədatları ümumi quruluşa malikdir: mı\ - me, - mını\ - meni: - Frontta buldınmı, miltık tota beləsemi? (Ş.Usmanov) (tat.)

Tatar dilində -mı ədatı əllə modal vahidi ilə nitqdə çox işlənir: Əbi, mina yauçıqa kildenme əllə? (M.Fəyzi). Bu dilə tüqel ədatı mı ədatını qəbul edərək birlikdə işlənir: Bu tös tüqelme? (Q.İbrahimov).

Tatar dilində -maqae\ - məqəe, iç, labasa\ləbasa ədatları cümlənin xəbərinin tərkibində iştirak edir və səciyyələndirir: Əni, beznen teqe merinos sarık b ü q e n k ö n d e z b ə t i l ə m ə q e (M.Məhdiev), Adaşkan bolan balası kebek i ç u l (Ş.Rəkıypov), Ul ber ük vakıtta qorur da, şat ta labasa (Ə.Kasımov).

R.Sibaqatov cümlə tərkibində işlənən ədatlarının funksional imkanlarını müəyyənləşdirmiş, bunları bir neçə qrupda dəqiqləşdirmişdir, bu bölgü tatar dilinin ədatlarını digər türk dillərindən fərqləndirir. Fərqli əlamətlər ədatların postpozisiya

²³⁵ Амйрәлиев К. Семантико- грамматиеские функции частиц тюркских языков. АҚД, Алма-Ата, 1980

və prepozisiya vəziyyətlərində işlənməsi, ayrılan kombinasiyaların üzə çıxmasında özünü göstərir. Ədatların quruluşunda da spesifiklik görünür.²³⁶

Məsələn, Azərbaycan dilində «*Mən ancaq Bakı haqqında fikirləşirəm*» cümləsi tatar dilində «*Min Kazan turında qına xıyallanam*» şəklində ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki «ancaq» ədatı, tatar dilində «qına» ədatı ilə təsbit olunmuşdur. Tatar dilində «qına\qenə» ədatı Azərbaycan dilindəki «fəqət» (alınma ədat) ədatının da funksiyasını icra edə bilər.

Modallıq bildirən ədatlar türk dillərində variantlaşmışdır. Məs.: *tügül\tügel\tigel... emes\iməs\ebes, sual ədatları: -ma\ -mə\ -me\ -mu\ mü, -mo, mö...*

Sual ədatı: -mı, -mi, me, -mo: Bu ədat konkretlik, inam ifadə edir. Məs.: Qapınq tüğrimi?; -çi, -a (ya): Uyqa borasanmı? -Sen -çi?, Xüp, kelişdik - a?

-çi ədatı: kani, maslaxatlaşaylik - çi, üğlim (özb.)

-ku, -u (-yu), -da, -ok (yok) ədatı: axir sen xam buyuk say exsan -ku! (özb.)

Ko: ko her zaman olsun güneş! (qaq.), (qoy hər zaman günəş olsun!).

²³⁶ Сибгатов Р.Г. Особенности функционирования частиц в предложении. «Советская тюркология», 1984, № 5, с. 52-58

MODAL SÖZLƏR

Modallıq iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət barədə irəli sürülən hökmün reallığını, doğruluğunu, zəruriliyini ya təsdiq, ya da inkar edən məntiqi- qrammatik kateqoriyadır. Türk dillərində həmin kateqoriya əsasən feilin formaları və modal sözlərlə öz ifadəsini tapır.

Türk dillərində modal sözlər müstəqil nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında aralıq mövqe tutur. Həmin söz qrupunu sözügedən dillərdə spesifik semantik, morfoloji və sintaktik əlamətləri vardır. **Semantik planda** modal sözlər iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini, zəruriliyini və s. ifadə edir. **Morfoloji planda** modal sözlər hər bir dəyişiklikdən uzaq olan daşlaşmış sözlərdir. **Sintaktik planda** təkə ara söz və ara cümlə kimi yox, həm də söz - cümlə kimi çıxış edir. Eləcə də də tərkibi xəbərin komponenti kimi özünü göstərir. Modal sözlər relyasion mənalara ifadə edir. Öz semantik təbiətinə görə modal sözlər dilin predmet-anlayış və ya relyasion, eləcə də subyekt - qiymətləndirici sferasına aid edilir.

Türk dillərində modal sözlər öz leksik tərkibi, semantik əhatəsi və cümlədəki funksionallığına görə xüsusi söz qrupu təşkil edir. Modal sözlərin smantikası çox şaxəlidir. Güman, şübhə mənalara aparıcı yerlərdən birini tutur. Güman, şübhə modallığı təkə leksik vasitələrlə, yəni modal sözlərlə, modal ədatlarla, predikatlarla deyil, həmçinin də sintaktik, morfoloji və intonasiya vasitələri ilə ifadə olunur. Güman modallığının konstituent sistemində leksik vasitələr mərkəzi yerdə dayanır. Güman, şübhə modallığının modal sözlərlə təzahüründə ümumi və fərqli cəhətlər özünü göstərməkdədir. Qeyd olunan modal məna kontekstdə ara sözlərin, tərkibi xəbərlərin və söz- cümlələrin işlənməsi məqamında üzə çıxır.

Modal sözlər türk dillərində feil formaları ilə də ifadə olunur, güman, şübhə modallığı zaman planında da xarakterizə olunur.

Türk dilləri üzrə müəyyənləşən nəticələr bir tərəfdən modallığın ifadə vasitələrindəki genetik ümumilikdə, digər tərəfdən isə kommunikativ funksiyanın oxşarlığına əsasən əldə olunur. Belə ki, qohum dillərin birində hər hansı modal mənənin ifadə vasitəsi leksik, digərlərində isə qrammatik vasitələrin aktivliyində müşahidə olunur.

Bəzi türk dillərində, məsələn, qaqauz dilində **olmalı, beki, bekim, bezbollahi, butakım** modal sözləri müxtəlif mövqələrdə işlənir. Bu modal sözlərin bir çoxuna digər oğuz qrupu türk dillərində təsadüf olmur.

Qrammatik əlamətə görə bu qrup sözlər «daşlaşmış» sözlərdir, donuq vəziyyətdədir; leksik - semantik xüsusiyyət modal sözlərin danışanın söylədiyi fikrə aydınolma münasibəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu modal münasibətlərin məzmununda güman, şübhə, ehtimal, ardıcılıq, yekun, fikrin mənbəyi və s. çoxsayda mənalar mövcuddur.

Türk dilində modal sözlər az öyrənilədiyi üçün bəzi əsərlərdə *tabii (təbii)*, *albette (əlbəttə)* və s. sözlər ədat sayılmışdır (A.N.Kononovun əsərlərində).

Türk dillərinin bəzində modal sözlər köməkçi, bəzində isə xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim olunmuşdur. Biz bu tədqiqatda modal sözləri xüsusi nitq hissəsi hesab etmişik.

Formal cəhətdən həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərməkdədir. Amma oxşar formaların içərisində çoxları fonetik quruluş, yəni səs tərkibi etibarilə fərqlənir: *bəlkə*\\belki\\bekim\\belkim; *məncə*\\mence\\benimja, *bizcə*\\bizçe\\bizimja\\bizimje\\bizimjesina, *sizcə*\\sizinja; *şübhəsiz*\\şupesiz, *əlbət*\\elbet//əlbəttə, *albette* və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq o biri oğuz dillərində bəzi modal sözlərin paralelizmi özünü göstərir. Məs.: qaqauz dilində *beki*\\belki\\bekim\\belkim; *bizimja*\\bizimje\\bizimjesina. Göründüyü kimi, qaqauz dilində sadəcə olaraq bir modal sözün üç, dörd yazılışı müşahidə olunur. Biz bunu həmin dilin hələ də ədəbi dil səviyyəsində işlənməməsi ilə əlaqələndiririk.

Müqayisə olunan oğuz dillərinin hər birinin özünəməxsus modal sözləri də vardır: *butakım (beləliklə)*, *bitkida (nəhayət)*, *bezbəlli (dəyəsan)*, *sansın (sözsüz)*(qaq.)

Modal sözlər müasir tatar dilində aşağıdakı leksik tərkibdə çıxış edir: *axrı, buqay, şöbhəsez, ixtimal, bilqele, döres, aytərsen, bəlki (bəlkəm), möqəen, ikən, imeş, şayat (şət), əlbəttə, şiksez, çınlap.* (tat.)

Nümunələr: İxtimal, xalığın qasırlar buença buınnan-buınça söylənəp kilə torqan bu soklanqıç ijat jimeşen bez tulaem jəp ta betərə almabız (Q.Bəşirov) (tat.), Ul da karışmas, bəlki (H. Taktaş), Əlbəttə, plan buença qına pesanı tulısınça küz aldına bastıru kien (M. Jəlil) (tat.), ajımsız, kertisi, tüzü, sezsüz, ayxayda (əlbəttə), tüb - tüz, kertidi, kaydam, kerekdi (qar.balkar)

Başqırd dilində modal sözlər müxtəlif modal mənaları ifadə edir: *əlbittə, axırı, buğay, bəlki, bar, yuk, kərək, teyəş, tüqel, ısından, döros, yaxşı, yarar, eye* və s.

Nümunələr:

Eye, qeüləp torğan zamandar ütte (H. Döüləşina), Dimək, ul əle lə içəptən töşkən keşe tüqəl (R.Soltanqərəev), Əlbittə, kan küp koyolacak (Y. Xammatov), Döres, Xismətulla böqön kilde (Y.Xammatov), Buranbayğa irtəqə ük polkka kiterqə kərək (D.Yültıy)

Başqırd dilində hipotetik modal sözlər fərqləndirilir: *axırı\axırılı, buğay (göründüyü kimi), bəlki\bəlkəm, ixtimal (ehtimal)* və s.

Qohum dillərdə müştərək işlənən modal sözlər əksəriyyət təşkil edir: *acaba \ ajaba, bəlkə\belki; sanki* və s.

Müqayisə edilən qohum dillərdə modal sözlərin xalis və digər nitq hissələrindən törəmiş formaları fərqləndirilir.

Modal sözlərin əsas funksiyalarından biri dil modallığının ən mühüm ifadə vasitəsi olmasıdır. Modal münasibətləri aktiv olaraq göstərən modal sözlər iki sistemin lelik və qrammatik sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında inkişaf edir.

Modal sözlərin özünəməxsus sintaktik mövqeləri var. Cümlənin istənilən yerində - əvvəlində, ortasında və sonunda,

dialogi şəraitdə, sintaktik bütövlərdə (makro və mikromətnlərdə) işlənərək müxtəlif modal münasibətlərə xidmət edir, marağ doğuran üslubi - semantik çalarlar yaradır.

Modal sözlərdən istifadə də qohum dil ənənələri bəzən saxlanılmış, bəzən isə bir dilin spesifik modal sözlərinin işlənmə tezliyi artmışdır. Özünəməxsusluq qaqauz dilində fonetik tərkibcə bəzi dəyişiklik türk və Azərbaycan, eləcə də türkmən dilində özünü göstərməkdədir.

Çoxfunksiyalılıq müqayisə edilən türk dillərinin modal sözlərinə də xasdır. Modal sözlərlə ifadə olunan modal mənalar əsas və invariant (əlavə) mənaları ehtiva edir. Bu mənaların gələcəkdə geniş diapozonda tədqiqi lazım bilinir. Leksik - semantik cəhətdən ifadə imkanlarının çoxluğu, variativlik, yəni eyni modal mənanın sinonimliyi, omonimliyi, əksmənalılığı (antonimliyi) bu söz qrupunun başlıca əlamətlərindən də sayılır.

Cümləyə xas olan əlamətlərdən biri modallıq olduğu üçün, invariant modallığı modal sözlər yaradır.

Beləliklə, modal sözlər modal mənaların, münasibətlərin «avtonom» qazanmasında konkretliyə, əyaniliyə malikdir. Modal sahədə mövcudluğunu saxlayan mənaların birbaşa və dolyısı ilə bir - birindən fərqlənən təzahür imkanları vardır. Modal sözlər birinci ifadə vasitəsidir, bu leksik yolla təzahür vasitəsinə aiddir.

Modallıq ümumdil kateqoriyasıdır. Onun ifadə imkanları zəngindir. Amma araşdırma göstərir ki, eyni mənanın ifadəsi üçün türkmən dilində prosodik, qaqauz dilində morfoloji, türk və Azərbaycan dilində isə leksik vasitələr ön sıraya çıxır. Müxtəlif sistemli dillərdə türk dillərindən fərqli olaraq əsasən modal feillər modal mənaları meydana çıxarır.

Modal sözlər sintaktik planda təkcə ara söz deyil, həm də dialoqlarda söz- cümlə rolunda çıxış edir. Bu, həmçinin xəbərin tərkibindəki komponentlərdən birini təşkil edir.

Türk dillərində modallaşma prosesi keçid prosesinin bir hissəsi olub dil sistemində qənaəti təmin edir, əlavə sözlərin yaranmasına ehtiyac qalmır.

Əhatə dairəsinə görə də modal sözlər oğuz dillərində həm fərqlənir, həm də fərqlənmir. Məsələn, qaraqalpaq dilində işlə-nən modal sözlərə diqqət yetirək: əlbəttə, sözsüz, qüman jok, söz jok, şınınında da, xakıy, katında da, qümansız, bete, belqili, məlim, sirə, mümkün, bəlkim, itimal, şaması, şığar, bolıyı kerek, bolıyı tiyis, bosa kerek: Oniki, əlbəttə, durıs (T.Kayıpberqenov), Şınında da, bull kanday mərtəbe!. Bul kəmşiliklərdin barlığın, sözsüz, düzsüz, düzetnuqe boladı. Sirə, xəmmə jıynalğan bolsa kerek. Mümkün men Mokvağa okıyğa bararman. Şaması, ol sizikine kelip ketkisi kelmeqen. Ol, mümkün, kelmes.

Qaqauz dilində olan bir çox modal sözlər bolqar mənşəlidir, o biri oğuz dillərində yoxdur. Eyni zamanda qaqauz dilində Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərdə işlənmiş modal sözlər indi də işlənməkdədir. Bu da həmin dilin ləng inkişafı ilə bağlıdır.

Türkmən dilinin modal sözləri bu kateqoriya adı altında diqqətdən kənar qalmışdır. Zərfin və ədatların içərisinə paylanmış modal sözlər bu dildə əsaslı təhlilini tapa bilməmişdir. Onların toplanması gələcək tədqiqatlar üçün şərait yarada bilər.

Faiz etibarilə Azərbaycan və türk dilində modal sözlərin sayı çoxdur. Amma bu dillərdə başqa nitq hissəsi ola bilən leksik vahidlərdən bəziləri modal sözlərin içərisinə daxil edilmişdir.

Mənşə etibarilə müqayisə edilən dillərin, eləcə də digər qrup türk dillərinin kök, əsas modal sözləri, demək olar ki, ərəb - fars mənşəlidir. Ərəb mənşəlilər çoxluq təşkil edir. Bu da ərəb işğalı zamanı modal münasibətlərin formalaşması ilə yaxından bağlıdır. Bu münasibətləri təmin etmək üçün ərəb dilinin modal sözləri türk dillərinə sirayət etməyə başlayır.

Modallaşma prosesinin sonu olan modal sözlər isə əksərən türk mənşəlidir. Amma ərəb-fars mənşəli modal sözlərin türk dillərinə gəlişi yəqin ki, digər alınma sözlərin geçişi ilə üst-üstə düşür və həmin alınmaların da (modal sözlərin) keçid səciyyəsi olub - olmaması çətinliyi meydana çıxır.

Modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində işlənmə sferaları genişdir: canlı danışiq dilində, ədəbi dilin bədii, elmi,

publisistik üslublarında aktiv şəkildə işlənərək danışanın və ya yazanın söylədiyi fikrə modal münasibətlər bildirir.

Fərqli əlamətlər türk dillərinə məxsus modal sözlərin özü-nəməxsusluğunda, təsnifatlarda, fonetik tərkibdə, ifadə vasitə-lərinin məna incəliklərində və s. - də özünü göstərir.

Bəzi nümunələrə nəzər salaq: Qaqauz dilində: Yانیş annamaasınız, tovarış predsedatel, bən, b e k i m, yanılerım (N.Baboqlu); B u t a k ı m, dostlarım, qemidə qezindim (N.Baboqlu); Nezaman a j a b a bu onun Andreinin aklı qelejek (N.Baboqlu), B u t a k ı m sayıqlarkən, Kirana xiç denəmedi (N.Baboqlu)... b e k i, diil baş çorbajı. B e z b e l l i, başladınız annamaa (N.Baboqlu.)

Türk dilində: Acaba kaç yaşımda idim (İsmail Ali Sarar): N i h a y e t aqşam olmuştu (İsmail Ali Sarar), N e y a z ı k ki sol ayağımdan yaralanmışım (İsmail Ali Sapap). Bu yerde durmadan okumak, düşünmek ve bu düşünceleri kağıda dökmek insanoğlu için b e l k i en qüzel qörev idi (İsmail Ali Sarar). T. Birkaç karanfil alsam mı a c a b a? (Suat Encüllü). T. Yüzüm, a d e t a gece aşırı, birdenbire değiştirdi Bir çırpıda yirmi yıl yaşlanıverdim s a n k i (Suat Encüllü)

Türk dillərində modal sözlər fonetik cəhətdən variantlar qazanmışdır: *bar, var, yox\yok\yük\yuq\ yuk...kerek\gərək\ kərək\ kirək* və s.

Beləliklə, müasir türk dillərində bu kateqoriyanın mahiyyəti ilə bağlı daha bir sıra məsələlər həll edilməmiş qalır ki, bunlardan da biri modal münasibətlərin ifadə vasitələrinin sistemli təsvirinin tam şəkildə olmamasıdır, bunlar arasında iyerarxik əlaqə dəqiqləşdirilməmiş, modal mənaların növləri təyin olunmamış, onların ifadə vasitələrinin sinonimliyi və bu xüsusda modallığın sərhədləri müəyyənəşdirilməmişdir.

NİDA

Nidalar türk dillərində müxtəlif hissləri, duyğuları, emosional münasibətləri ifadə edir: ax, ay, a, ey, bə, xə - ə, xiy, xüm - m - m, xm, a - xa, toba, bay, bəy, vax - vax (türkm.), of, üf, vallaa, vay (qaq.) - a, geldin mi! (qaq.), a, ə, i, ix, ax, uf, ux, ay - hay, abau, əbəü, çü, tss, nu, na - na, bərəç - bərəç, kök - köş, pes - pes (tat.), ox, ex, exe, ux, ox, xax, ex (özb.), ay, ah, uff, aha, ələ, fu, bəy, ay - ay (a, xa, xa - xa - xa, ox, ıxı, xı, ma, kerdı, ba - ba - ba, pay - ay - pay, ay meded, ay anasını, ya, ux tyu, fu, xir, didey - didey, ou, o, uu - uu (qar.balk), ax, ex (ex, xaydax çaxsı adıçax»), e, ağaa (ağaa, pistin xolıbısxı kip - pardın ma!, ey (xak.) və s.

- Bay, Küti bay, sen zor - ov! -Bay - bay - ov, senin itin aç möjek yalı eken (X.Deryayev, türkm.); Gxe, men nima kildim! Obbo, üjar - e, şunaka bülüb ketdim deqin... Boy, buning suvi kaynaptı - ya! (özb.); Ə - hə...İrışkol ağayzar kaytıp kilə! (B.Bikbay), Ay - ay! Bik zur xurlıkkı tıştök bit (Ğ.Əmiri), Ax, min əytəm, berəy takta yəki ağaç bulha, - tiem (D.Yultıy)

Nidalar intellektual sözlərdən seçilir, müəyyən emosional siqnallar verir. Belə sözlərin nominativ funksiyası yoxdur. Nidalar üçün formal avtonomluq, sintaktik xüsusişmə xarakterikdir.

Ümumi səs quruluşunda olan oxşarlıq türk dillərinin nidalarını səciyyələndirə bilər. Yəni «tfü» nidası həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində eyni qəzəbi ifadə etmək üçün istifadə olunur, məs.: Tfü! - Dide, üze zur uramnan ere - ere kırqa atladı (tat.), Tfü, xəşərət yən! (M.Taji), Tfü, yunhessər! - Yakup asıu menən təkörzö (B.Bikbay) (başq.)

Və ya: «uy» nidası: Feldşer... eç buyların kapşarqa kerek-kən ide. - U y - uy! - dip kıçkırta başladı bu (tat.)

Türk dillərində nidanın dominantları əsasən eyni səs strukturuna malikdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq mümkündür:

1) S və ya sss...: a, a - a - a - ; ə, ə - ə - ə, i, i - i - i.

2) Sait\ samit: ay, ax, əy, ux, ox, uf, uy.

3) Samit\sait: ya, yə, fi, fu, hu.

Türk dillərinin imperativ nidalarında da səs yaxınlığı özünü göstərir: Sukaçılar. A - u - u - u - u... sukaçılar... Alar belən tulı yalanınnar.. (H.Taktaş) S s s! S s s! Monda stenalar da işetələr (Ş.Usmanov)

İmperativ nidaların xüsusi qrupu nitq etiketlərinin formulu kimi çıxış edir, xüsusi ekspressiya yaradır: xoş gəlmişsiniz (azərb.) - xuş kiləsez (tat.), sağlıqla qal! (azərb.) - sau bul (ıqız) (tat.), bağışla (azərb.) - qafu it (egez) (tat.) və s.

TƏQLİDİ SÖZLƏR (YAMSILAMALAR)

Obyektiv aləmdəki canlı varlıqların, cansız əşya və hadisələrin səslərini, hərəkət və obrazlarını eşitmə və görmə təsəvvürlərin köməyi ilə təqlid edilib yamsılanmasından əmələ gələn sözlərə təqlidi sözlər deyilir.²³⁷

Müasir türk dillərinin lüğət tərkibində nitqə gözəllik, obrazlılıq, poetiklik verən sözlərdən biri də təqlidi sözlərdir. Təqlidi sözlərin morfolojiyada yeri və rolu türkoloqları həmişə düşündürmüşdür. Bu tip sözlər dildə mühüm rol oynayır.

Türk dillərində təqlidi sözlər «ses ve obraz menzemeleri» (qaq.), «*miməmlər*» də adlandırılır.

Türk dillərində təqlidi sözləri ilk dəfə N.İ. Aşmarin tədqiq etmişdir.²³⁸

Təqlidi sözlər türk dillərində ayrıca qrammatik kateqoriya kimi öyrənilir. Bu söz qrupu qədim leksik laylardan biridir, özünəməxsus leksik- semantik xüsusiyyətləri mövcuddur.

Təqlidi sözlərin qrupları çoxdur. Əksəriyyəti səs təqlidi vasitəsilə əmələ gəlir: *xax - xax - xax, xık - xık, xor - xor, xıkır - xıkır, innə - innə, tuf* (türkm.), *vız, tıq, miyo, mo, pırr, xor - xor, sip - sip, pırx, dank, bilt* (qaraç - balkar). Bala *şır - şır* jılap jerte tüsti (A.Bekimbetov)

Türk dillərində təqlidi sözlərin semantik qruplarından biri də obraz təqlidi sözlərdir. Belələri təkrar nəticəsində formalaşır: *puçur - puçur, işım - işım, çildir - çildir; təs - təs, zır - zır, irt - irt, sıtır - sıtır, qıj - qıj, şığır - şığır, tır - tır, döp - döp, şıbır - şıbır, mur - mur, xur - xur, tarx - tarx, çolp - çolp, kij - kij, pırx - çırx* (qaraç.balkar), *sux - saax, pıs - pıs, xa - xa - xa, ap - ap - ap, pır - pır, xağdır - xağdır, tın - tın - tın* (xak.) və s.

²³⁷ Hacıyev Kamal. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, Çayıoğlu, 1999, s.91

²³⁸ Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. Казань, 1918: уенә олуң: Подражания в языках Среднего Поволжья. Изд. АГУ, сения общественных наук, т. 2-3, 4-5, Баку, 1925

Eynimənalılıq təqlidi sözlərin semantikasını üçün xarakterik haldır: *Ağış şırıt etip sindi. Ağac şaqıldayıb sindi.*

Səslərin imitasiyası təqlidi sözləri formalaşdırır. Məs.: *xa - xa - xa, qübir - qübir, korr - korr, şinqir - şinqir, şırk - şırk* və s.

Təqlidi sözlərin böyük hissəsi bədii ədəbiyyatda, folklor nümunələrində, satirik və yumoristik nağıllarda və s. işlədilir. Belə sözlər xüsusi kateqorial sözlərdir. Müxtəlif səs hadisələrini özündə əks etdirir.

İnsan səslərini əks etdirir: Aşır iki elini çarpıp, arkan qa-yışdı. - *Xax - xax - xa - a!* (B.Kerbabayev)

Heyvan səslərini əks etdirir: Ona mazalı qözi düşəndən son bolsa, *məə, məəə* edip, aqılına tarap ökje qöterdi (K.Jumaev)

Quşların səsinə əks etdirir: Ene tovuk qapdaldə duran darını çünki bilən peşedi və *jürk - jürk* edip, jüyjələrini çacırdı (K.Jumaev)

Cansız əşyaların səsinə əks etdirir: Qijənin ümsümlüğünü *tark* edip çikan ses bozdı (N.Qeldiev); Qatar gedir, *taraq - taraq. Pırrrr. Quş ağacın budağından yuxarı qalxdı.*

Ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında təqlidi sözlər öyrənilmişdir.²³⁹

S.Səfərova müasir türk dillərində təqlidi sözləri müqayisəli aspektdə öyrənmişdir.²⁴⁰

²³⁹ Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск, 1943; Искаков А.И. О подражательных словах в казахском языке. «Тюркологический сборник», т. I, М., Л., 1951, с. 3-111, Сарыбаев Ш.Ш. Подражательные слова и их отношение к междометиям. Изв. АН Каз. ССР, Серия филология и искусствоведения, вып. 1-2, 1954, с. 46-54; Кудайбергенов С.К. Подражательные слова киргизском языке. Канд. дисс. М., 1953; Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Канд. дисс. Л., 1958; Кунгуров Р. Изобразительные слова в современном узбекском языке. Автореф. Дис. канд. филол. наук. Ташкент, 1962; Катомбаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке. Автореф. Дис. канд. филол. наук, Алма-Ата, 1965; Ишмухаметов З.К. Звукоподражательные слова в башкирском языке. Автореф. Дис. ... канд. филол. наук, Уфа, 1970; Ембергенов У. Подражательные слова в современном каракалпакском языке. Автореф. Дис. ... канд. филол. наук, Нукус, 1971

K.Hacıyevin də bu sahədə maraqlı əsərləri vardır.²⁴¹

Təqlidi sözlər türk dillərində iki böyük qrupa ayrılır: 1) səs təqlidi sözlər, 2) obraz təqlidi sözlər. Hər iki qrupun ümumi və fərqlənən cəhətləri vardır. Belə sözlərin semantik qrupları da çoxdur: insanın nitqi, gülüşü, ağlaması, öskürməsi və s. Ay, üləm. İrtəqə...xa - xa - xa... irtən topıp karasa, xa - xa - xa...irtən topıp karasa, xa - xa - xa! (Q.Axunov); insanın hərəkəti ilə bağlı: İsxak avır iteklərə belən l a p - l o p yöqerərqə totındı (Ə.Malikov), heyvan və quşların səslərindən ibarət: Ayqırım bertuktausız i h i - i h m... dip, yomşak kına keşnəp, irkələnep tora (Q.İbrahimov), Sin də yoklıydır iden ber çittərək m ı r - m ı r kilep (Q.Tukay), Ətəç tavişlana taqın da: «K i k r i k ü k!» tə «k ü k», tə «k ü k» di (Q.Tukay); müxtəlif predmetlərin (maşın, mexanizm, əmək alətləri, silahlar, instrumental musiqi və s.): Tek..tek...trrr...tek...tek...trrr... - itep, korı, neçkə timer östenə kurqaşın barçak sipkən taviş belən pulemet eşli başladı (Q.İbrahimov); təbiət hadisələrinin səsləri: Jil manaranın aena menep utırıp, Sızqıra: F u - u - u - u - u...(H.Taktaş); Boncuk boncuk ter, pırıl pıvrıl güneş. Yüregində kanatlanan mısralardan şevk alıp zikre dalacağı sırada bitişik odada çalınan müzik setinin duvarları sarsan «Güm...Güm!» temposundan ürküp sıçradı (Sabahat Emir). Tatar dilində təyyarə uçarkən «vijj» eləyir. Bu təqlidi sözdür. Vız - vız (tat.), - Sen bir qör, eje! Ayaz babanın qardan içmeqinin yılıp - yılıp edəyşini (A.Qurbanlv, türkm.)

Türk dilində: Pınar gibi *şırıl şırıl*, Türkü gibi *mırıl mırıl*, Göz nurunca *pırıl pırıl*; Türkçe konuş, kurban olam (Latif Mahmat. Türkçe konuş)

Təqlidi sözlər quruluşca da müxtəlifdir: bir sözdən ibarət olanlar: *ham, vau, vij, pr, prrr*; qoşa sözdən ibarət olanlar: *kix - xix, tıvr - tıvr, lap - lop, şator - şotur, çaj - çoj, şır - şır, tıq -*

²⁴⁰ Джафарова С. Подражательные слова в современном тюркских языках. Автореф. дис. ...канд.филол.наук, Баку, 1973

²⁴¹ Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, Çəşoğlu, 1999, s.93-113

tıq; mürəkkəb quruluşlu: *xi - xa - xa - xa*; *troa - traa - traat - ta - ta - ta* və s.

Müqayisə edilən dilləridə təqlidi sözlər əsasən aşağıdakı quruluşda çıxış edir: *danq, vız - vız, dızz, dıqq, taq - taq, xış - xış, par - par, ihı, mışıl - mışıl* (azərb.) *vız vız, cır cır, fis fis, çıp çıp, don dun, güir güir, pıril pıril, puf puf, şıril şıril* (türk), *şuv, xuv - xuv, van - van, qors - qors, patır - patır, trak - trak, xo - xo, xımı - sımı, jark - jurk, patdık - pıtdık* (türkm.), *zığa - zığa* (qaq.), *pal - pal, tal - tal* (uyğ.) *danğ - dunğ kilmok, janqır - junqur kilmok; bıkir - bıkir* (özb.), *vau - vau* (tat.)

Azərbaycan dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq təqlidi sözlər *j, r, ğ* səsləri ilə başlanmır. O cür sözlərdə səs əvəzlənmələri özünü göstərir: *jız - cız, pız - bız, çirt - pırt, hıq - zıq, xınc - mınc*.

Qaraqalpaq dilində adətən təkrar olunan təqlidi sözün ikinci hissəsində səs düşümü hadisəsi baş verir: *part - par, qurt - qur, hurt - hır, mirt - mir*²⁴²

Təqlidi sözlərin tərkibində *a, o, i, ı, u, e, ö, ə* saitləri iştirak edir: Məsələn, qaraqalpaq dilində: *ğarş - ğarş, tomp - tomp, dız - dız, şalp - şalp, elp - elp* və s.

Təyin təqlidi sözlərlə ifadə oluna bilir: Ayak astıları *ğirt - ğirt kar* (T.Kayıpberqenov)

Zərflik cümlədə təqlidi sözlə ifadə oluna bilir: Kamışı şırp - şırp urıldı (qaq., qalpaq)

Türk dillərində morfoloji üsulla təqlidi sözlərdən əsas nitq hissələri düzəltmək olur. Məs.: *jiqqıltı, xoruldi, çatırdı; hışıltı, tınqurtu, fonurtu, hayqırtı, mələrti* və s.

²⁴² Ембергенов У. Изобразительнын слова в современном каракалпакском языке. Автореф. Дис...канд.филол.наук, Нукус, 1971, с. 12

VOKATİV SÖZLƏR

Türk dillərinin vokativ sözləri haqqında Ş.Sarıbayev, S.İmaməliyev, M.Adilov, N.Hacıyeva, K.Hacıyev və başqaları bəhs etmişlər.

İnsanları, heyvanları və quşları çağırarkən işlədilən sözlərə vokativ sözlər deyilir. Məs.:

1) insanlara müraciət edərkən: *ey, hey, ehey, canım, balam* və s. - *Ququş*, istidə əriyərsən, gəl sizi aparım qoyum dağa, gədələrdən də qarovul duran olar...(Mir Cəlal), *_Lotu*, toy edirsən, bəs bizi niyə yaddan çıxarırsan? (Mir Cəlal), *_Hoquş*, *eşşək kəndli!* - *Yavaş, a çöllü!* (Mir Cəlal), «*Öl, lütqom oğlu, lütqom!* Canın çıxsın qazamatlarda. (Mir Cəlal)

2) heyvan və quşlara müraciət edərkən: *püşö - püşö, piş - piş, küç - küç, dəh - dəh, hoşa, toşa, hooha, haçu, toquş, dırr, brıs, löh - löh, xıx - xıx, çu - çu, fiş - fiş, dü - dü, cip - cip, kiş - kiş, kişə* və s. *Kişşşş!*.. - Çəpəl toyuqları qova - qova dəyirmanını işlədirdi. (Mir Cəlal), Qabaqda səs eşidildi. Onlar atı saxlayıb dinlədilər: - *Hoquş...heyyy...hoşşş* (Mir Cəlal)

Bəzi türk dillərində bu cür sözləri «çağırış sözləri» də adlandırırlar. Məs.: Camaat dağa qalxır: *Dəh - dəh, toşa, toş* (C.Bərgüşad)

Q.Kazımov bu cür vokativlərinin sinkretik xarakter daşdığını göstərir və üzvlənməyən cümlələr sırasına daxil edir. (Kazmov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, sintaksis, Bakı, «Elm və təhsil», 2017, s.652, 653)

Məna və strukturuna görə vokativ sözləri 3 qrupa ayırmaq olur: 1) iki və üç komponentin təkrarı ilə: *bezə - bezə* (dananı çağırarkən), *bes - bes* (pişiyi çağırarkən), *bər - bər* (qoyunu çağırarkən), *qələ - qələ, deqə - deqə* (qazı çağırarkən), *kəz - kəz* (keçini çağırarkən), *mah - mah* (iti çağırarkən), *sip - sip* (*çip - çip*) (cücəni çağırarkən), *üt - üt - üt* (ördəyi çağırarkən), *həü - həü, həükəş - həükəş* (inəyi çağırarkən) və s. 2) heyvan və quşlara qısa komanda verərkən: *bers* (pişiyə), *dərrə* (qoyuna), *keşşə* (quşa), *pşol, sebə* (itə), *həş* (inəyə) və s.; 3) iş prosesində heyvanların hərəkətini təmin edərkən: *naa* (atla bağlı), *trr* (dayanmaq komandası), *hop - hop, əyzə* (öküzlə bağlı), *sö* (dəvə ilə bağlı), *höss, hözöy* (itlə bağlı)

NƏTİCƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Müşahidələr göstərir ki, müqayisə olunan müasir türk dillərində qrammatik sistemin bütün ümumi və diferensial əlamətləri morfoloji kateqoriya göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Türk dillərində sözdəyişdirici şəkilçilər, bütövlükdə, 7 qrup kateqoriyada cəmlənir. Bunlardan 4-ü adlara, 3-ü isə feillərə məxsusdur. Həm adlara, həm də feillərə aid şəkilçilərin özü-nəməxsus sıralanma qaydası vardır. Burada qrammatik kateqoriya şəkilçilərinin hamısının işlənmə vəziyyəti eyni deyildir. Oxşarlıqlar ümumi və bərabər inkişaf perspektivlərini əks etdirir. Fərqlər isə dillər arasında ayrılma və ərazicə uzaqlaşma proseslərinin təzahürləri kimi meydana çıxır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı formantları əsasən ümumdür. İnkişaf yolları bəzən də ayrılaraq müstəqilləşir.

Yiyəlik hallı konstruksiyalar türk dillərində maraqlı struktur - morfoloji və leksik- qrammatik səciyyəsi ilə seçilir. Bu məsələlərin bütün türk dilləri ilə müqayisəsi nəticəsində belə konstruksiyaların tipləri və funksional imkanları haqqında maraqlı elmi nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Türk dillərinin əvəzlilikləri nitq aktında konkretləşdirici xüsusiyyət kəsb edir. Onlar əksərən türk mənşəlidir. Onlar mətnin və sintaktik konstruksiyaların təşkilində mühüm rol oynayır. Əvəzliyin bu dillərdə çoxlu köməkçi funksiyası vardır.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri qoşmaların mənşə baxımdan əsas söz köklərindən təcrid olunması, müstəqil mənası olmayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməsidir. Ona görə də türk dillərində qoşmaların indiki durumu belə səciyyələnir: ümumiyyətlə, qoşmalar həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi funksiya daşıyırlar, eyni formalı söz əsas nitq hissəsi də olur, qoşma, bağlayıcı və şəkilçi kimi də funksionallaşa bilər.

Bir sıra qoşmaların tərkibində qədim yönlük hal (n, - m) göstəriciləri fəal şəkildə işlənmişdir.

Feili bağlama şəkilçilərinin də qoşma yaradıcılığında rolu özünü aktiv göstərir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, bir sıra qoşmalar qrammatik əlaqədə olduğu sözü adlıq, əvəzliyi isə həm də ziyəlik hal forması ilə idarə edir (birlə, ilə, kibi, tək, üçün, kəz və s.)

Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, müasir türk dillərində işlə-nən bəzi qoşmalar (teqi, dək, doğru, sarı, görə və s.) qrammatik əlaqədə olduğu sözləri yalnız yönlük hal forması ilə ifadə edir.

Müqayisəli tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir türk dillərində bir sıra qoşmalar (ötrü, bərlü və s.) qrammatik əlaqədə olduğu sözü çıxışlıq hal forması ilə idarə edir.

Bağlıyıcıların müqayisəli aspektdə öyrənilməsi nəticəsində onların mənşəyi məsələlərini, struktur və funksional cəhətlərini, leksik-semantik xarakteristikasını dərinlən öyrənmək mümkündür. Müasir türk dillərində xalis türk mənşəli digər nitq hissələrinə daxil olan sözlərin bağlayıcılara keçidi və onların əsas tiplərinin araşdırılması, öncə, bağlayıcıların bir qrammatik kateqoriya kimi formalaşma təkamülü və sabitləşməsi yollarını müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, müasir türk dillərində bu kateqoriyanın mahiyyəti ilə bağlı daha bir sıra məsələlər həll edilməmiş qalır ki, bunlardan da biri *modal* münasibətlərin ifadə vasitələrinin sistemli təsvirinin tam şəkildə olmamasıdır, bunlar arasında iyerarxik əlaqə dəqiqləşdirilməmiş, modal mənaların növləri təyin olunmamış, onların ifadə vasitələrinin sinonimliyi və bu xüsusda modallığın sərhədləri müəyyənləşdirilməmişdir.

Bu məsələlərin aydınlaşdırılması bütöv şəkildə türk dillərinin sözlərinin fonostruktur xüsusiyyətlərini, həmçinin də həmin strukturun genetik yaxınlığını açıb göstərə bilər.

MƏTNLƏR

Azərbaycan dilində: May ayının ortaları idi. Bahar bu yerlərə havalər soyüq keçdiyindən gec gəlmişdi. Ağacların əksəriyyəti çiçəklərini tökmüşdü. Qızılgülələr öz məxməri qönçələrini ilə ürəyi oxşayırdı. Şəhər bu vaxtlar, səhərlər tam dumana bürünür, duman sanki yaxındakı küknar və vələs ağaclarından - həmişə yaşıl olan dağlardan axıb, keçikən şəhərə gələr, səhərə yaxınsa günəşin ılıq şüalarının təsirindən bir hissəsi yaxındakı balaca göldən dənizə, digər hissəsi isə yenidən yaşıl dağa çəkilər. Duman dağda şəhə çevrilib küknar və vələsin iynə yarpaqlarından mirvari kürəcikləri kimi tədricən torpağa yuvarlanardı. Təbiətin bu füsunkar gözəlliyindən Xədicə həmitşə ləzzət alardı və duman dağa çəkildə özünü dağın lap zirvəsində olan laləli talaya yetirərdi. Əvvəlcə dayanıb durduğu ətri ciyərinə çəkərdi, adəti üzrə arxadan saçını iki əlli çəngələyib qarışdırar, sonra da lalə talasının ətrafında bir dövrə vurardı. Əlini xəfficə xallı lalələrin ləçəyinə toxundurar, qırmazdı. Bilirdi ki, dərilmən hər bir lalə suya qoyuklsa da tez solur, xallı ləçəkləri tökülür. Küknarın yarpaqlarından «mirvari» danələrini ovcuna süzərdi, sonra da nazik dodaqları ilə ovcundan içərdi...²⁴³

Türk dilində: Bulutlar gibi geçip gittiler üstümüzden,
Kuşların kanatlarında.
Tutamadım rüzgarın ellerini,
Anıları kaldı günlerin.
Acıları, tatıları, sevgilerin...
Yeni yıl güneşi doğuyor üstümüze
Gülücükler olsun insanların gözlerinde
Eele yürüyelim güzelliklere.
Kavgasız, gürültüsüz.
Aralık bırakın gönül kapınızı;

²⁴³ Tahir Kazımov. Taleyin qisməti beləymiş yəqin... Roman-dörd kitabda, I kitab, Bakı, «Nurlan». 2010, s. 14

Mutluluklar dilerim...²⁴⁴
Bir uzak Asyalıydım ben
Güneş ülkemizin ölgün efendisi
Bütün mevsimler gülümserdi kadınlarımız
Fakır çadırlarımızın gün girmeyen penceresinden
Ve gün girmeyen penceresinden çadırlarımızın
Mahzun Yakut türküleri süzülürdü samanyoluna
Yıldızlar çocuklarımıza körebe oynardı
Ve biz daha bir çoğalırdık geceler uzadıkca
Yağmur sonu ikindilerde topal kamlar gelirdi
Gökyüzüne kurulurdu değneğinin saltanatı
Selenge bir deli taydı saçlarımca
Orhondan sular alırdım avuçlarıma
Akşamdır
Baykuş öter davul çalar
Bütün acun halaya durur
Gök o zaman gök olur olurdu
Ağaç o zaman yemişe dururdu
Ve o gece çocuk rüyaları teknil denizlere dairdi.
Ulu atalarımız vardı
Ü öğün soframıza konuklanırdı ruhları
Çocuklarımızın saçları o yüzden yumuşaktı
Atlarımız ondan bütün ilkyazlar doğururdu
Hun masalları anlatırlardı
Kayın ateşinin yarım aydınlık ota ğlarında
Motun Kürşad Manas olur her bir ışılı
Her bir ışılı göge ağardı sonra
Her kurganı bir yıldıza bekletirdik o zaman
Güneşe kavuşurdu sular tan vakitlerinde
Doğuda ataların görklü deniz düşleri:
«Takı taluy takı müren»
Batıda çocukların sonsuz gökyüzü gülüşleri:

²⁴⁴ Abdullah Akay. Yeni Yıl Güneşi. Türk dili. Dil ve edebiyat Dergisi.
Sayı: 553, Ocak, 1998, s. 35

«Kün tuğ bolgıl kök kurıkan»
Erir Ceyhun buzuları kızgın toynaklarda
Taklamakanda kutsal yağmurlar vardır
Asyanın yüreginde Yesevi buyruğu:
Göç güneşe doğru
Göç denize doğru
Gös Ruma doğru²⁴⁵

Qaqauz dilində: Bir afta oldu, kızdırer niyə fırın karşısında, arpa oraa çekettiydi. Büün pazar, xepsi insan xazırlanırdı avşama kıra. Qündüz arpayı yoktu niyə biçməə, pek qevrekti da dökülərdi. Kim istərdi buyılkı zabun bereketi xeptən kaybetməə, biçərdi arpayı qeje, yada sabaylan çiyda...Ama şindi, pazar avşamsı, meydanda bütök xou. Qeçlər xepsi orada, xem Andrey də şenninin orta erindeydi. Nerađen cə buluşmuş komşu küyündən çalqıjılarla da yarışerlar, kim qeçejek. Qeçlərə da taman bu ləəzımdı. Ko yarışsınar, onnara deyni də taman eri oynayıp şennenməə. On taanə yazı kaybedennər uymuştular Andreyin aklına da kıvradırdılar o düz avaları, karınjaları xem kalqımayjalaları, ölə qözəl, ki qeçlərdən kaarə, meydana toplaşmıştı bütün küy. Savaşasın maasuz başka iş için bölə kalabalık toplamaa, öl, toplaymasın: delikannılar, ixtərlar, xaliz uşaklar okadar çoktular, ani onnardan meydan qörünməzdi²⁴⁶

Türkmən dilində: Bir bar eken, bir yok eken, gadım zamanlarda bir garıp bar eken. Onun yedi gızı, hem - de Kerem atlı bir oğlı bar eken. Kerem heniz yetişmənkə bir dövü gelip, onun yedi doganını hem alıp gidyə. Ol dövü hem yedi dogan ekeni. Dövr gızları öyüne eltip, hersini bir doğanına beryər. Bu işe Keremin ene - atası diysen gamgın bolup, günlerinin köpüsini aglap - entər gecirer ekenler. Bir nəçe jagtdan son Kerem hem yigit çıkıyar. Ol oğlanlıktan dövülerin elinden öz doganlarını halas etməgin arzuvvında bolyar. Ol atasından bir at

²⁴⁵ Ali Akar. Göç çocukları. Türk dili. Dil ve edebiyat Dergisi. Sayı: 553, Ocak, 1998, s. 51

²⁴⁶ Nikolay Baboqlu. Buzyak ejelleri. Kişinev, 1979, s.34

bilen kesgir gılıç alyar. «Dövvler seni öldürer, gitme» diyip, ene - atasının yalbaranlarına - da bakman, atını münüp, gılışını biline dakınıp, «nirdesin dövvelerin mekanı» diyip, yola rovvana bolyar. Ol umgır çöli söküp, ahırı bir patşanın şəherine baryar. Kerem şəherin çetinden giren yerinde bir öye baryar. Görse, öyde bir garru bilen bir gız aglaşıp otır (*Türkmen halk ertekileri (Jadılı ertekiler). Çapa tayyarkan Ş. Geldiyevva), Aşgabat «Miras», 2006, s. 206*).

Qaraqalpaq dilində: Alma bağım. Tiqip alma nəlşesin, Tərbiya ettim bağıma. Kaşan miyue berer dep, Asıktım piser uağına. Jıllar ötti aradan, Tikkenime ırzaman. Cudırıktay miyuağğa. Kolımdı бүqin sozaman. Sırığıp bağım jemiske, Şakasın tömen iyedi. Erteli - keş aralap, Jürqendi keulim süyedi. (X.Saparov)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1999
2. Abdullayeva Sənubər. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, «Maarif», 1991
3. Abdullayev Ə. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958
4. Abdullayev Ə.Z. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında. –ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1969, № 3-4.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonolojiyası. Bakı, Maarif, 1988.
6. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı, EA-nın nəşri, 1980.
7. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşma tarixi. Bakı, Elm, 1965.
8. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan, 2000.
9. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.
10. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992
11. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual problemləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987
12. Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, «Səda», 2002 (tərcüməçi: Tofiq Hacıyev).
13. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1971
14. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, «MVM» nəşriyyatı, 2008
15. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfolojiya. Bakı, «Elm», 1986
16. Rüstəmov Rüfət. Türk dilinin morfolojiyası. Bakı, «Nurlan», 2007
17. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı, «Nurlan», 2007
18. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, sintaksis. Bakı, «Elm və təhsil», 2017

19. Saydıqova Sayalı və b. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018
20. Orucova Şəker. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007
21. Məmmədli Nadir. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
22. Məmmədov İ.O. Ekran, efir və ədəbi dilimiz. Bakı, Elm, 1989
23. Kazımov İsmayıl. Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, «Elm və təhsil», 2014
24. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2010
25. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003
26. Məhəmmədəli Qırçaq. Türk say sistemi. Bakı, 1996
27. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000
28. Əliyeva Zemfira. Türk dillərində sifət. Bakı, «Elm və təhsil», 2011
29. Bəşirov Kamil. Oğuz qruppu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, «Elm və təhsil», 2009

Rus dilində:

30. Алиев В.Г. Причастие в современном азербайджанском и узбекском языках. Автореф. Дисс....канд. филол. Наук. Ташкент, 1965.
31. Амиралиев К. Семантико - грамматические функции частей тюркских языков (на материале каракалпакского, узбекского, казакского языков). АКД, Алма - Ата, 1980.
32. Александров Г.П. Послелогии в современном турецком языке. АКД, М., 1956.
33. Ахмедов Дж. С.Предикативы в современном азербайджанском языке. Автореф. Дисс....канд. филол. Наук. Л., 1970.
34. Баскакова Н.А., Инкижекова - Грекул А.И. Хакасско - русский словарь М., 1953
35. Баскаков Н.А. Част речи и их функциональные формы в тюркских языков. Журнал «ВЯ», 1985, № 1, с.42 - 50.
36. Базаров О. Частицы в узбекском языке. АКД, М., 1983.

37. Батманов И.А. Части речи в киргизском языке\ \ Вопросы языкознания, № 2, 1955.
38. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. «Наука», Л., 1984.
39. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л.: Наука, 1976
40. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. М.: Наука, 1977.
41. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М.: Наука, 1988.
42. Грамматика современного башкирского литературного языка. М., Наука, 1981, 495 с.
43. Закиев М.З. Классификация частей речи и аффиксов в тюркских языках\ \ Советская тюркология. - Баку, 1973, №6, с. 3 - 8
44. Искаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. Автореф. дисс.... канд. Филол. Наук. - Алма - Ата, 1964, 18 с.
45. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. В 3 - х частях. - М., Изд - во АН СССР, 1956, - Ч.2. Морфология. - 335 с.
46. Киекбаев Дж. Сравнительная грамматика тюркских языков. Уфа, 1967, 36 с.
47. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., Изд - во АН СССР, 1960, 446 с.
48. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. Алма - Ата, Мектеп, 1981, 128 с.
49. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. - В кн.: Опыт сравнительного исследования. М., Наука, 1966, с. 370 - 377.
50. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, 304 с.
51. Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево – балкарском языке. Нальчик, Эльбрус, 1968, 84 с.
52. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. - Л., Наука, 1977, 192 с.
53. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, Ылым, 1970, 503 с.

54. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л., Изд - во АН СССР, 1960, 446 с.
55. Мардиева М.Б. Перифрастические формы татарского глагола в сравнении с узбекскими и турецкими формами. Автореф. Дисс....канд. филол. Наук. Казань, 1976, 20 с.
56. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., Наука, 1965, 276 с.
57. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. Автореф. Дис.... докт. Филол. Наук. Баку, 17 с.
58. Кудайбергенев С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1957, 106 с.
59. Кунгуров Р. Изобразительный слова в современном узбекском языке. Ташкент, 1966.
60. Худайкулиев М. Подражательный слова в туркменском языке. Ашхабад, Изд - во АН Туркм. ССР, 1962, 135 с.
61. Гагаузско - русско - молдавский словарь. 11500 слов. Состав.: Г.А.Гайдаржи, Е.К.Колца, Л.А.Покровская., Б.П.Тукан\ Под ред. Н.А.Баскакова. М., 1973.
62. Коллектив автор: Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 2002.
63. Языки мира: Тюркские языки. М.: Ин - т языкознания РАН, 1996
64. Петров Н.Е. Пути образования служебных слов в якутском языке.
65. Шукюров А.Д. Союзы и причины их проявления в тюркских языках\ Т ю р к о л о г и я - 88, Фрунзе - 8, Тезисы докладов и сообщений В Всесоюзной тюркологической конференции (7 - 8 сентября 1988 года). Фрунзе, «Илим», 1988, с. 191 - 192
66. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Изд - во Академии наук Казахском ССР, Алма - Ата, 1962.
67. Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, «Наука», 1988.
68. Современный каракалпакский язык. Часть первая. Морфология. Изд - во «Каракалпакстан», Нукус, 1974.
69. Xıdırov M.N. Türkmen dilinde kömekçi sözler meselesi. Aşqabat, 1947.
70. Şoabdurraxmanov Ş. Uzbek tilida erdamçi suzlar. Toşkent, 1953

71. Исенгалиева И.А. Служебные имена и послелогои в казакском языке. Алма - Ата, 1957.
72. Кенесбаев С.К. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма - Ата, 1962.
73. Кенесбаев С.К., Исаков А., Аханов Н. Казах тили грамматикасы. Ы бюлцм (фонетика и морфология). Алматы, 1961.
74. Хаджилаев Х.М. Послелогои и послеложно - именные слова в карачаево - балкарском языке. Черкесск, 1961
75. Кенжебаева Ф. Послелогои и частицы в современном казахском языке. АКД, Алма - Ата, 1964
76. Хаджилаев Х.М. Послелогои и послеложно - именные слова в карачаево - балкарском языке. Черкесск, 1962.
77. Закиев М.З. Классификация частей речи и аффиксов тюркских языках. «СТ», Баку, 1973, 3 6, с. 3 - 9.
78. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузских языков). АДД, Баку, 1966.
79. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Изд - во АН. СССР, М., Л., 1960.
80. Матгазиев А. История развития подчинительных союзов в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1966.
81. Медетова Г.А. Модальност предположения и средства ее выражения в тюркских языках. АКД, Алма - Ата, 1982.
82. Петров Н.Е. Служебные имена и послелогои в якутском языке. АКД, Л., 1963.
83. Жанпеисов Е.Н. Модальные слова в современном казахском языке. АКД, Алма - Ата, 1958.
84. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изоюризительные слова). Л., «Наука», 1987.
85. Орсулова Т.Е. Послелогои и служебные имена в алтайском языке. Автореф. дис... канд.филол. наук. Горно - Алтайск, 2001
86. Древнетюркский словарь. Л., 1969
87. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975
88. Срвнительно - историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М., 2001
89. Срвнительно - историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М., 2003

90. Гузеев Ж.М. Современный карачаево - балкарский язык. Ч.ЫЫ. Морфология, морфонология, словообразование. Карачаевск: КЧГУ, 2006
91. Грамматика хакасского языка. М., Наука, 1975
92. Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология \Под ред. Н.А.Баскакова. Черкесск: Ставропкнигоиздат, 1973
93. Грамматика карачаево - балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1976
94. Тюркологический сборник. Москва, «Наука», 1966
95. Тумашева Д.Г. Язык Сибирских татар. Издательство Казанского Университета, 1968
96. Мамедали Кыпчак. Категория падежа в тюркских языках. Баку, Изд-во БГИ, 1994.
97. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка (Фонетика и морфология). Москва, Наука, 1964.
98. Тажмурадов Т. Категория принадлежности на современном туркменском языке. Автореф. дис. канд. Филол. наук. Ашхабад, 1959.
99. Басмаков Н.А. Тюркские языки. Москва, Изд-во Восточной литературы, 1960.
100. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, Изд-во «Наука», 1981.

Diğər türk dillərində:

101. Sauranbaev N. Kazak tilinderi kürmalas söylemder jüyesi. Almatı, 1948.
102. Əmirov R. Kazak tilinderi jalğaulıktar. Almatı, 1959.
103. Davlatov S., Kudayvergenov S. Azırkı Kırgız Tili. Morfologiya, Frunze, 1980.
104. Karaçay-Malkar Tilinin Grammatikası (Fonetika, morfologiya, sintaksis). Naçık, 1966.
105. M.Ali Ağakay. Kelime yapma yolları. İstanbul, 1943.
106. Besim Atalay. Türkcede kelime yapma yolları. İstanbul, 1946.
107. Hikmet Dizdaroğlu. Türkcede Sözcük yapma yolları. Ankara, 1962.
108. Hikmet Dizdaroğlu. Türkcede fiiller. Ankara, 1963.
109. Vecihe Hatipoğlu. Türkcenin ekleri. Ankara, 1974.

110. Kamile İmer. Türkiye Türkçesinde kökler. Ankara, 1976.
111. Ömer Demircan. Türkiye Türkçesinde Kök - Ek Birleşmeleri. Ankara, 1977.
112. Oya Adalı. Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler. Ankara, 1979.
113. Doğan Aksan. Sözcük Türleri. Ankara.
114. Hamza Zülfikar. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara, 1991.
115. Hamza Zülfikar. Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler. Ankara, 1996.
116. Zeynep Korkmaz. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara, 1994.
117. Tahir Kahraman. Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamamlayıcıları. Ankara, 1996.
118. Gürer Gülsevin. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara, 1997.
119. Ertuğrul Yaman. Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları. Ankara, 1999.
120. Fatma Türkyılmaz. Tasarlama Kiplerinin İşlevleri. Ankara, 1999.
121. Gülsel Sev. Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamamlayıcılarla Kullanılışı. Ankara, 2002.
122. Zeynep Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, 2003.
123. Nesrin Bayraktar. Türkçede Fiilimsiler. Ankara, 1994.
124. Yıldız Kocasavaş. Türkçede Şahıs Zamirleri. Ankara, 2004.
125. Söyeğov Mıratgeldi. Türkmen dilinin grammatikası. Morfolojiya, «Ruuh», Aşgabad, 1999.
126. Sarı Bedri - Nurcan Guder. Türkmencenin Grameri.III – Sintaksis, Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara, 1998.
127. Yeni türk dili. Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve b. Ankara, 2015.
128. Azımov P. Xəzirkı zaman türkmen dili. Aşgabad, 1959.
129. Türkçe sözlük.I. Yeni baskı Türk Tarih Kurumu Basım Evi-Ankara, 1988.
130. Türkçe sözlük.II. Yeni baskı Türk Tarih Kurumu Basım Evi-Ankara, 1988.
131. Oybek. Kutluk kon. Toşkent, 1957.
132. Maksud Kornev. Jiyda qullaqanda. Toşkent, 1971.

133. İsxok Sodikov. Yarğona zulmat küynida. Toşkent, 1972.
134. Kalmakan Abdukodirov. Xojimukon. Toşkent, 1971.
135. İsmoiliy M. Farqona tonq otqunça. İkkinçi kitob. Toşkent, 1968.
136. Kodiriy A. Utan kunlar. Toşkent, 1974.
137. Muxtar A. Çinor. Toşkent, 1973.
138. Dmitriy Karaçoban. İlk laf. Kişinev, 1963
139. Tudorka Arnaut. Ğağauzum Bucaktır Yerim. Ocak Yayınları. Ankara, 1994.
140. Baboqlu Nikolay. Karanfillar açtılar enidan. Kişinev, Literatura artistike, 1981.

Müəllifin digər kitabları:

1. Oğuz qrupu türk dillərində yarımçıq cümlə. Bakı, 1987
2. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999
3. Axısqa toponimləri. Bakı, 2002
4. Soltanlı: bir kəndin yetirmələri. Şərikli, Bakı, 2003
5. Cəbrayıl və cəbrayılılar. Şərikli, Bakı, 2006
6. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, 2004 (kollektiv)
7. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. II cild, Bakı, 2004 (kollektiv)
8. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli sintaksisi. Bakı, 2000 (kollektiv)
9. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, 2011
10. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikasi. II cild, Bakı, 2010
11. A.Rəhimovun bədii nəsrinin dil və üslub özəllikləri. Bakı, 2011
12. Nizami Cəfərov və Azərbaycan türkcülük düşüncəsi. Bakı, 2010
13. Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Bakı, 2012
14. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. III cild, Bakı, 2013
15. Yazıçı karyerası: dilin və sənətin işığında. Bakı, 2013
16. Yazıçı: həyat və gerçəkliklər. Bakı, 2012
17. Müasirlik meyarı. Bakı, 2016
18. Azərbaycan dilinin funksional sintaksisi. Söyləm. Bakı, 2015 (kollektiv)
19. Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, 2014
20. Сравнительный синтаксис. Баку, 2016.

Исмаил Бабаш оглы КЯЗИМОВ
СРАВНИТЕЛЬНАЯ МОРФОЛОГИЯ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Direktor: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Korrektor: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Rüstəмова*

Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Həcmi 19 ç.v. Tirajı 200 nüsxə
Sifariş №6. Qiyməti müqavilə əsasında

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(İstiqlaliyyət, 28)